

**YEREVAN STATE UNIVERSITY
INSTITUTE FOR ARMENIAN STUDIES**

ASOT HOVHANNISYAN

**ZAKARIA OF AGULIS
AND HIS TIME**

*The edition has been prepared for printing by
Varoujean Poghosyan*

**YEREVAN
YSU PRESS
2017**

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

**ԶԱՔԱՐԻԱ ԱԳՈՒԼԵՑԻՆ ԵՎ
ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ**

*Հրապարակության պատրաստեց
Վարուժան Պողոսյանը*

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2017**

ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

Հ 854

*Գիրքը փապագրության է երաշխավորել
ԵՊՀ գրահրապարակչական խորհուրդը*

Հովհաննիսյան Աշոտ

Հ 854 Ջաքարիա Ագուլեցին և իր ժամանակը / Ա. Հովհաննիսյան.
–Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2017, 190 էջ + 1 էջ ներդիր:

Խորհրդահայ ականավոր պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանի (1887-1972) սույն անտիպ մենագրությունը, որի մեքենագիր միակ տարբերակը պահպանվել է Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի արխիվում, հրատարակվում է առաջին անգամ: Այն նվիրված է հայտնի հայ վաճառական և ժամանակագիր Ջաքարիա Ագուլեցու (1630-1691) կյանքին ու գործունեությանը, ինչպես նաև հայ ժողովրդի և Իրանի XVII դարի պատմությանն առնչվող տարատեսակ հիմնահարցերին: Աշխատությունը գրված է հայկական, ռուսական, մասնավորապես եվրոպական տարատեսակ սկզբնաղբյուրների, այդ թվում՝ Ջաքարիա Ագուլեցու «Օրագրության» քննական անաչառ վերլուծության հիման վրա և մեծ ներդրում է հայ ժողովրդի նոր դարի պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում:

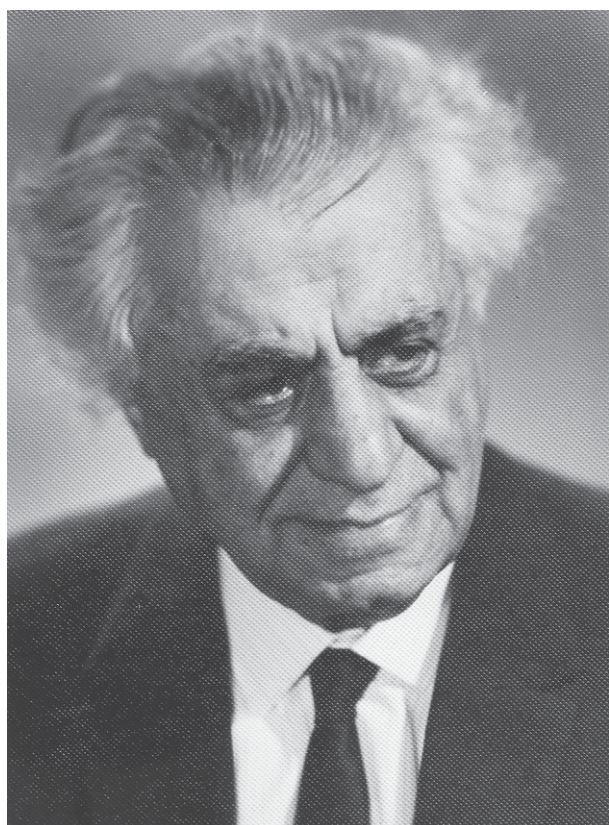
ՀՏԴ 94(479.25)

ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-5-8084-2236-0

© ԵՊՀ հրատ., 2017

© Հովհաննիսյան Ա., 2017

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Խորհրդահայ ականավոր պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանի (1887-1972) գիտական հետաքրքրությունները խիստ ընդարձակ էին և բազմաբնույթ, իսկ մասնավորապես հայ ժողովրդի նոր դարի պատմության ուսումնասիրության բնագավառում նրա ներդրած անգնահատելի ավանդն առ այսօր պահպանում է իր այժմեականությունը: Հարկ ենք համարում նախ ընդգծել նրա մեծ ներդրումը նախանշանագիտության ասպարեզում: Դեռևս 1930-ական թվականներին նա հրատարակել է Սիբայել Նալբանդյանի անտիպ երկերը՝ խիստ ծավալուն ծանոթագրություններով¹, իսկ այնուհետև նրան է նվիրել մեծարժեք երկհատոր մենագրություն²: Ա. Հովհաննիսյանը մեծապես նպաստել է նաև հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումների պատմության ուսումնասիրությանը³: Չնայած տարեց հասակին՝ կյանքի վերջին տարիներին նա թղթին է հանձնել մի նոր ծավալուն մենագրություն՝ «Ուրվագծեր XIX դարի երկրորդ կեսի արևելահայ հասարակական հոսանքների և ազգային քաղաքական կուսակցությունների պատմության» խորագրով, որը ցավոք, մնացել է անտիպ⁴:

Ազգային-ազատագրական պայքարի ոգով տոգորված հայ գործիչների ծավալած ազգանվեր գործունեությանը Ա. Հովհան-

¹ Տե՛ս *Նալբանդյան Մ.*, Անտիպ երկեր, խմբագրություն և կոմենտարներ Ա. Գ. Հովհաննիսյանի, Երևան-Մոսկվա, 1935, էջ 307-702:

² Տե՛ս *Հովհաննիսյան Ա.*, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, գիրք առաջին, Երևան, 1955, գիրք երկրորդ, Երևան, 1956:

³ Տե՛ս *Հովհաննիսյան Ա.*, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք առաջին, Երևան, 1957, գիրք երկրորդ, Երևան, 1959:

⁴ Գրքի ձեռագիր տարբերակը գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող Աշոտ Հովհաննիսյանի անձնական արխիվում (ցուցակ 77^բ, թղթապանակ 244², վավերագրեր 1^{ա-1^բ}):

միսյանը մեծ ուշադրություն է դարձրել իր գիտական գործունեության սկզբնական շրջանում: 1913 թ. Գերմանիայում նրան շնորհվել է փիլիսոփայության դոկտորի գիտական աստիճան Իսրայել Օրիին նվիրված թեզի հիման վրա, որն իբրև մենագրություն նա ամփջապես լույս է ընծայել Մյունխենում⁵: Այլ գործիչներին (Հակոբ Դ Ջուլայեցի, Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենց) և հայ-ռուսական հարաբերություններին նվիրված, 1910-1920-ական թվականներին գլխավորապես «Արարատ» ամսագրում տպագրված նրա հոդվածները, ինչպես նաև որոշ գրքույկներ, Պետրոս Հովհաննիսյանը ամփոփել է մեկ ժողովածուում և վերահրատարակել⁶:

Գործունեության սկզբնական շրջանում Ա. Հովհաննիսյանը գիտահետազոտական աշխատանքները համատեղել է կուսակցական և մանկավարժական գործունեության հետ. 1920-1921 թթ. եղել է ՀԽՍՀ լուսավորության ժողովրդական կոմիսար, 1922-1927 թթ.՝ ՀԿԿ ԿԿ-ի գլխավոր քարտուղար, 1921-1926 թթ. դասավանդել է Երևանի պետական համալսարանում: 1927 թ. նա տեղափոխվել է Լենինգրադ, իսկ 1928 թ.՝ Մոսկվա, որտեղ ևս շուրջ տասը տարի գիտական տարբեր հաստատություններում զբաղեցրել է դեկավար պաշտոններ, մասնավորապես 1931-1934 թթ.՝ ԽՍՀՄ ազգությունների ինստիտուտի փոխտնօրենի, 1934-1935 թթ.՝ Լենինգրադի նյութական մշակույթի պատմության պետական ակադեմիայի Մոսկվայի բաժանմունքի տնօրենի, իսկ 1936-1937 թթ.՝ ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի փոխտնօրենի:

Այդուհանդերձ, Մոսկվայում աշխատելու տարիներին ևս Ա. Հովհաննիսյանը ծավալել է գիտահետազոտական բեղմնավոր գործունեություն և իրականացրել մանրակրկիտ աշխատանքներ՝ նվիրված

⁵ Joannissjan A., Israel Ory und die Armenische Befreiungsidee, München, 1913. Նրա այս աշխատության բնագիրը, ինչպես նաև հայերեն թարգմանությունը մեկ հատորում վերջերս վերահրատարակվեցին Երևանում: Տե՛ս *Հովհաննիսյան Ա.*, Իսրայել Օրին եվ հայ ազատագրական գաղափարը, Joannissjan A., Israel Ory und die Armenische Befreiungsidee, Երևան, 2016:

⁶ Տե՛ս *Հովհաննիսյան Ա.*, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, աշխատասիրել և ներածությունը գրել է Պետրոս Հ. Հովհաննիսյանը, Ս. Էջմիածին, 2007:

հայ ժողովրդի պատմության զանազան հիմնախնդիրներին⁷: Այդ տարիներին նրա գրչին պատկանող տարբեր ուսումնասիրությունների թվում է նաև գիտական հանրությանն առաջին անգամ ներկայացվող՝ «Զաքարիա Ագուլեցին և իր ժամանակը»՝ առ այսօր անտիպ մենագրությունը, որտեղ նա գիտական քննության է ենթարկել ոչ միայն հայտնի հայ վաճառական և ժամանակագիր Զաքարիա Ագուլեցու (1630-1691) կյանքն ու գործունեությունը, այլև հայ ժողովրդի և Իրանի XVII դարի պատմությանն առնչվող տարատեսակ հիմնահարցեր:

Զաքարիա Ագուլեցու «Օրագրությունը» խիստ կարևոր պատմական սկզբնաղբյուր է, ինչն իրավամբ փաստել են տարբեր հեղինակներ: Լեոն կասկած իսկ չի տաձել, որ նա «իր թողած վերին աստիճանի հետաքրքրական օրագրով պատկերացրել է իր ժամանակի հայ վաճառականին և վաճառականությունը մի աննման պարզությամբ»⁸: Անդրադառնալով «Օրագրության» պատմական նշանակությանը՝ Հ. Միրզոյանը նշել է. «Իբրև իր նկարագրած պատմական դեպքերի, փաստերի ու իրադարձությունների անմիջական ականատես ու մասնակից՝ հայ վաճառականը կարողացել է ստեղծել XVII դ. երկրորդ կեսի հայոց պատմության, ի մասնավորի տնտեսական, քաղաքական, մշակութային ու եկեղեցական կյանքի, հայ վաճառականության վարք ու բարքի, օտար տիրակալների վարած հարկային ու կրոնական դաժան քաղաքականության ու համանման այլ իրողությունների մասին բացառիկ մի երկ»⁹:

Պ. Հովհաննիսյանը ևս Զաքարիա Ագուլեցու «Օրագրությանը»՝ իբրև արժանահավատ և բազմակողմանի սկզբնաղբյուրի, տվել է

⁷ Տե՛ս օրինակ՝ *Հովհաննիսյան Ա.*, Դաշնակցության առիթով, Մոսկվա, 1929, *նույնի*՝ Էնգելսը և հայկական հարցը, Մոսկվա, 1931, *նույնի*՝ Աբովյան, Երևան, 1933:

⁸ *Լեո*, Խոջայական կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ, Երևան, 1934, էջ 68:

⁹ *Միրզոյան Հ.*, Զաքարիա Ագուլեցու երկը որպես հայ եկեղեցու պատմության սկզբնաղբյուր // Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները, Երևան, 2014, էջ 561:

խիստ դրական գնահատական: Հեղինակին իրավամբ բնութագրելով իբրև «օրագրության ժանրի ներկայացուցիչ», «առևտրական և ճանապարհորդ»՝ նա ընդգծել է ոչ միայն նրա անդրադարձը «տվյալ ժամանակաշրջանի հայ ժողովրդի, մասնավորապես եկեղեցու կյանքում տեղի ունեցող կարևորագույն իրադարձություններին», այլև այն, որ «օրագրության մեջ առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում իր՝ Ջաքարիա Ագուլեցու ընտանիքի ժամանակագրությանը նվիրված հատվածները, որոնք անգնահատելի նյութ են պարունակում XVII դ. երկրորդ կեսի հայ ընտանիքի կենցաղի, բարքերի ու սովորույթների վերաբերյալ և ունեն ազգագրական մեծ կարևորություն (ամուսնություն, ծնունդ, մահ, ընտանիք, ուխտագնացություններ, շինարարություն, տնտեսություն, ունեցվածքի բաժանում և այլն)»¹⁰:

«Օրագրության» հեղինակի հաղորդած տեղեկությունների արժանահավատությունը փաստել է նաև աղբյուրագիտ հայտնի գրող Աքրամ Այլիսին իր «Քարե երազներ» վեպում: «Այն ամենը, ինչն այստեղ գրված է՝ հարյուր տոկոսանոց ճշմարտություն է»¹¹, – նշել է նա և, անտարակույս, այդ իսկ պատճառով բազմիցս մեջբերումներ կատարել իր վեպում այդ կարևոր սկզբնաղբյուրից:

Այս պայմաններում, միանգամայն օրինաչափ է, որ Ա. Հովհաննիսյանը մեծ նշանակություն է տվել Ջաքարիա Ագուլեցու գործունեությանը և նրան ու նրա պատմական ժամանակաշրջանին նվիրել մի կարևոր պատմագիտական ուսումնասիրություն: Ի դեպ, չնայած այն հանգամանքին, որ 1937 թ. հուլիսին տեղի ունեցած նրա ձերբակալության պատճառով սույն մենագրությունը մնացել է անտիպ, այնուամենայնիվ հարկ է ընդգծել, որ դրանից մի քանի ամիս առաջ խորհրդային ամենահեղինակավոր՝ ԽՍՀՄ ԳԱ պատմության ինս-

¹⁰ *Հովհաննիսյան Պ.*, Հայ պատմագիտական միտքը XVII դարի երկրորդ կեսին և XVIII դարի առաջին կեսին // Հայոց պատմություն, հ. III: Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես – 1918 թ.), գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես – XIX դարի վերջ), Երևան, 2010, էջ 110:

¹¹ *Айлис А.*, Каменные сны. Роман-реквием // «Дружба народов», 2012, № 12, с. 63.

տիտուտի տնօրեն Նիկոլայ Լուկինի խմբագրությամբ լույս ընծայվող «Историк-марксист» ամսագրում նա, բարեբախտաբար, տպագրել է Ջաքարիա Ագուլեցուն նվիրված մի հոդված¹²: Նրա գիտական ժառանգությանն անդրադարձած որոշ հեղինակներ այն հղել են¹³, այլք շրջանցել¹⁴: Խիստ տարօրինակ է, որ այն չի ընդգրկվել նույնիսկ նրա մատենագիտություններում¹⁵: Այդուհանդերձ, հարկ է նշել, որ Ա. Հովհաննիսյանի այս հոդվածը տասնամյակներ շարունակ եղել է Ջաքարիա Ագուլեցուն նվիրված միակ տպագիր աշխատանքը: Նրա մասին հայրենական և արտասահմանյան տարբեր մտավորականներ կրկին գրել են, սակայն, միայն վերջին տարիներին, ինչին մենք արդեն անդրադարձանք:

Հիանալի տիրապետելով տարբեր լեզուների (լատիներենին, գերմաներենին, ֆրանսերենին, անգլերենին)՝ Ա. Հովհաննիսյանն այս գիրքը շարադրելիս օգտագործել է եվրոպական մեծաքանակ սկզբնաղբյուրներ: Այդուհանդերձ, նրա ուշադրությունը խարսխվել է

¹² Иоаннисян А., Дела и дни Захария Акулисского. (Новые материалы по истории Азербайджана и Армении в эпоху Сефевидов) // «Историк-марксист», 1937, № 1, с. 139-152.

¹³ Տե՛ս օրինակ՝ *Դիլոյան Վ. Ա.*, Ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյան // Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության (հոդվածների ժողովածու), Երևան, 1971, էջ 27, *Բարխուդարյան Վ. Բ.*, Աշոտ Հովհաննիսյան (Ծննդյան 90-ամյակի առթիվ) // «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1977, թիվ 3, էջ 49, *Հովհաննիսյան Պ. Հ.*, Աշոտ Հովհաննիսյանի պատմագիտական ժառանգությունը // *Հովհաննիսյան Ա.*, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, էջ 20, *Ազատյան Վ.*, «Ոչ եղիցի չեղեալ, գոր ինչ եղեվն»։ Աշոտ Հովհաննիսյանի ավարտաճառը և նրա գործուն պատմագիտությունը // *Հովհաննիսյան Ա.*, Իսրայել Օրին եվ հայ ազատագրական գաղափարը, Joannissjan A., Israel Ory und die Armenische Befreiungsidee, էջ 696:

¹⁴ Տե՛ս օրինակ՝ *Խուդավերդյան Կ. Ա.*, Աշոտ Հովհաննիսյան (Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ) // «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1987, թիվ 3, *Միրզոյան Հ.*, նշվ. աշխ., *Սարուխանյան Ն.*, Ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանի պատմագիտական ժառանգությունը, Երևան, 2015:

¹⁵ Տե՛ս Աշխատությունների մատենագիտություն // Աշոտ Գաբեգինի Հովհաննիսյան, ներածականը Վ. Ա. Դիլոյանի, մատենագիտությունը կազմել է Ռ. Ա. Բաբաջանյանը, Երևան, 1973, էջ 36-55, Աշ. Հովհաննիսյանի ստեղծագործությունների մատենագիտությունից // *Սարուխանյան Ն.*, նշվ. աշխ., էջ 380-384:

նախ և առաջ Ջաքարիա Ագուլեցու «Օրագրության» վրա: Այս սկզբնաղբյուրի մասին 1862 թ. նախ գրել է 1861 թ. Ագուլիսում այն հայտնաբերած Իսրայել Մամիկոնյանը, այնուհետև 1904 թ.՝ Սմբատ Մեսրոպ Սմբատյանը: XX դարի սկզբին այն ցանկացել է հրատարակել «Մշակ» թերթի խմբագիր Ալեքսանդր Քալանթարը, սակայն նրան չի հաջողվել դա իրականացնել¹⁶: Այդ մասին հիշատակել է Լեոն. «Այս քանկագին հիշատակարանը հրատարակել էր գյուղատնտես Ալեքսանդր Քալանթարը, բայց բոլոր տպագրած թերթերը կորել են տպարանում և միայն մի հատ օրինակ մնացել էր ինձ իբրև ընծա Քալանթարից և այդ օրինակն այժմ ընկ. Աշոտ Հովհաննիսյանի մոտ է»¹⁷: Դեռևս 1915 թ. տպագրված իր հոդվածներից մեկում մեջբերում կատարելով Ջաքարիա Ագուլեցու «Օրագրությունից»՝ Ա. Հովհաննիսյանը այս առնչությամբ տողատակում նշել է. «Ժէ դարի ցարդ չը հրատարակուած ժամանակագրողի այս գործը սիրալիր կերպով մեր տրամադրութեան տակ դրեց պ. Լէօն»¹⁸:

Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող այս գրքում, սակայն, Ա. Հովհաննիսյանի՝ Ջաքարիա Ագուլեցու «Օրագրության» վրա բոլոր հղումները համապատասխանում են 1938 թ. առաջին անգամ լույս տեսած այդ սկզբնաղբյուրի էջերին¹⁹, թեև մինչ դրա տպագրությունը նա արդեն ձեռքակալվել է: Իրականում, ըստ նրա վկայության, «Օրագրության» «ձեռագրի տեքստը տպագրության է պատրաստել Թ. Ավդալբեգյանը»²⁰, ի դեպ, դեռևս 1935 թ.²¹: Այդուհան-

¹⁶ Այս մասին մանրամասն տե՛ս [Bournoutian G. A.], Introduction // The Journal of Zak'aria of Agulis. (Zak'aria Agulets'u Oragrut'ownê). Annotated Translation and Commenarty by Georges A. Bournoutian, Costa Mesa, 2003, p. 3-4:

¹⁷ Լէոն, նշվ. աշխ., էջ 68-69:

¹⁸ *Յովհաննիսեան Ա.*, Յակոբ Զուղայեցու մի գրութիւնը ռուս արքունիքին // «Արարատ», 1915, համար Թ-Ժ., էջ 778: Տե՛ս նաև *Հովհաննիսյան Ա.*, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, էջ 56:

¹⁹ Տե՛ս Ջաքարիա Ագուլեցու Օրագրությունը, Երևան, 1938:

²⁰ Տե՛ս *Иоаннисян А.*, նշվ. աշխ., էջ 139:

²¹ Տե՛ս *Դարբինյան Հ. Դ.*, Թադևոս Ավդալբեգյան (Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ) // «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1985, թիվ 4, էջ 88: Նշենք, որ Ջաքարիա Ագուլեցու «Օրագրության» անգլերեն թարգմանությունն այդ գրքի հրատարակիչ

դերձ, արդեն տպագրության պատրաստ այս գիրքը նրան մատչելի է եղել թե՛ մինչ իր ձեռքակալությունը և թե՛ դրա լույսընծայումը: Թահևու Ավդալբեգյանի դուստր Մայիս Ավդալբեգյանը տեղեկացրել է, որ Ջաքարիա Ագուլեցու «Օրագրությունը» հրատարակության պատրաստած և ծանոթագրած, ստալինյան բռնությունների գոհը դարձած իր հոր անձնական արխիվում պահպանվել են «բոլոր տպագրված մամուլներն ընտիր թղթի վրա»²²: Սակայն, այն պարզ պատճառով, որ Թ. Ավդալբեգյանը բռնադատվել է և գնդակահարվել 1937 թ. հունվարին, «Օրագրության» տպագիր տարբերակի վրա նշվել է միայն Ս. Վ. Տեր-Ավետիսյանի՝ իբրև պատասխանատու խմբագրի ազգանունը: Այս պայմաններում, կարելի է միայն ենթադրել, որ մինչ դրա լույսընծայումը, Թ. Ավդալբեգյանը Ա. Հովհաննիսյանին ընձեռել է «ընտիր թղթի» վրա արդեն տպագրված՝ դրա մամուլներից օգտվելու հնարավորություն: Դժվար չէ կռահել, որ մինչ այդ նա իր գրքում նախ օգտագործել է «Օրագրության» Լեոյի իրեն տրամադրած տարբերակը, այնուհետև բոլոր հղումները ճշգրտել ըստ արդեն տպագրության պատրաստ խնդրո առարկա սկզբնաղբյուրի համապատասխան էջերի՝ կասկած իսկ չտածելով, որ այն լույս կընծայվի ավելի վաղ, քան իր մենագրությունը:

Ի դեպ, «Օրագրության» բնագրի տպագրությունից մեկ տարի անց հրատարակվել է նաև դրա ռուսերեն թարգմանությունը²³, որի, ինչպես նաև հայերեն բնագրի, առաջիկայում տպագրվելու հնարավորության մասին Ջաքարիա Ագուլեցուն նվիրված հոդվածում տեղեկացրել է Ա. Հովհաննիսյանը²⁴: Նշենք նաև, որ ըստ նրա վկայության՝

Ձորջ Բուրնությանը միանգամայն իրավամբ նվիրել է Թ. Ավդալբեգյանի հիշատակին: Տե՛ս The Journal of Zak'aria of Agulis. (Zak'aria Agulets'u Oragrut'iwne).

²² *Ավդալբեգյան Մ. Թ.*, Նյութեր Ջ. Ագուլեցու «Օրագրություն» և Ա. Երևանցու «Պատմութիւն պատերազմացն» գրքերի հրատարակման պատմության վերաբերյալ // «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1974, թիվ 1, էջ 224:

²³ Տե՛ս Дневник Закария Акулиссского, Ереван, 1939. Ինչպես արդեն նշեցինք, «Օրագրության» անգլերեն թարգմանությունը հրատարակվել է ԱՄՆ-ում 2003 թ.:

²⁴ Տե՛ս *Иоаннисян А.*, նշվ. աշխ., էջ 139:

«Օրագրության» «ընդարձակ առաջաբանը» ինքն է գրել²⁵, թեև դրա թե՛ հայերեն և թե՛ ռուսերեն հրատարակությունները հայտնի պատճառով լույս են ընծայվել դրանցում գետեղված անստորագիր և ոչ «ընդարձակ» առաջաբաններով:

Ա. Հովհաննիսյանի մենագրությունը թեև ամբողջությամբ համապատասխանում է 1930-ական թվականների խորհրդային գաղափարախոսությանը խիստ բնորոշ, այսօր արդեն անընդունելի որոշ հայեցակարգերին, այդուհանդերձ գիտական արժեքավոր ուսումնասիրություն է, որը, անտարակույս, մեծապես կօժանդակի հայ ժողովրդի և պատմական Հայաստանի հարակից տարածքների, մասնավորապես Իրանի, ինչպես նաև հայ-իրանական առնչությունների XVII դարի պատմության գիտական խորն ուսումնասիրությանը:

Այնուամենայնիվ, հարկ է նշել, որ որքան տարօրինակ է, 1943 թ. ազատություն ստանալուց և Խորհրդային Հայաստանում մշտական բնակություն հաստատելուց հետո Ա. Հովհաննիսյանը որևէ մեկի հետ երբևիցե չի զրուցել իր այս մենագրության մասին, այլապես նրա գործընկերները կամ աշակերտներն այդ մասին կհիշատակեին նրան նվիրված իրենց հոդվածներում: Դժվար չէ կռահել, թե ինչու 1960-ական թվականներին նա քայլեր չի ձեռնարկել այն որոնելու և հայտնաբերելու ուղղությամբ: Հավանաբար, նա կասկած իսկ չի տածել, որ իր ձեռքակալությունից հետո այս մենագրության միակ մեքենագիր տարբերակը իր փաստաթղթերի հետ մեկտեղ ԽՍՀՄ ԳԱ պատմության ինստիտուտում բռնագրավվել է և ոչնչացվել: Իրականում այն, բարեբախտաբար, պահպանվել է Ռուսական գիտությունների ակադեմիայի արխիվում²⁶, որը տողերիս հեղինակը հայտնաբերել է 2016 թ. դեկտեմբերին:

Մենագրության մեքենագիր տարբերակը բաղկացած է 151 էջից, կրում է Ա. Հովհաննիսյանի մեծաթիվ ուղղումները, ինչպես նաև տարբեր էջերին տսնձված բազմաքանակ ձեռագիր հավելումներ, որոնք հաշվի ենք առել գրքի վերջնական տեքստը տպագրության

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ St' u Arhiv Rossiyskoy Akademii nauk, fond 1577, opis' 6, delo 109.

պատրաստելու ընթացքում: Բնագրերի հետ համեմատել ենք և ստուգել հեղինակի գրեթե բոլոր մեջբերումները թե՛ հայկական, թե՛ ռուսական և թե՛ եվրոպական սկզբնաղբյուրներից ու պատմագիտական գրականությունից: Իսկ բուն տեքստում ուղղագիծ փակագծերում ներկայացված հղումները, ըստ Ա. Հովհաննիսյանի ցանկության, տեղափոխել ենք տողատակ²⁷:

Ի դեպ, հարկ եմ համարում շնորհակալություն հայտնել ԵՊՀ Հայաստանի հարակից երկրների պատմության ամբիոնի վարիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հայրապետ Մարգարյանին՝ արդեն տպագրության պատրաստ այս մեմագրության տեքստն ընթերցելու և տարբեր հատուկ անունների և բառերի ուղղագրությունը շտկելու համար: Առավել ևս, եթե նկատի ունենանք, որ Ա. Հովհաննիսյանը սույն տեքստը շարադրել է աշխարհաբար լեզվի հին ուղղագրությամբ:

Տողերիս հեղինակին բախտ է վիճակվել երկար տարիներ Աշոտ Հովհաննիսյանի հետ պարբերաբար շփվելու լայն հնարավորություններ ունենալ: Նա առաջինն է ինձ՝ դեռևս դպրոցական աշակերտին, իր աշխատասենյակում բացատրել պատմական գիտության որոշ առանձնահատկություններ, մասնավորապես մեկնաբանել պատմականության էությունը՝ հենվելով Բաֆֆու վեպերում տեղ գտած, ինձ համար դեռևս անըմբռնելի որոշ արտահայտությունների վրա, որի համար ես նրան անչափ շնորհակալ եմ և երախտապարտ: Ա. Հովհաննիսյանի հետ շփումներն ու գրույցներն ինձ ոչ միայն շատ մեծ հաճույք են պատճառել, այլև մեծապես նպաստել են իմ՝ իբրև արհեստավարժ պատմաբանի կայացմանը: Ըստ այդմ՝ հրատարակության ներկայացնելով նրա այս անտիպ մեմագրությունը՝ ես իմ երախտագիտության և խորին հարգանքի տուրքն են մատուցում նրա անմոռաց հիշատակին:

Վարուժան Պողոսյան

²⁷ Տե՛ս Ա. Հովհաննիսյանի՝ «Գրաշարների համար» խորագիրը կրող գրությունը // Նույն տեղում, ք. 3:

ՆԱԽԱԲԱՆ

XVII դարի անգլիտացված այս հեղինակի «Օրագրության» կամ, ինչպես կոչում է ինքը հեղինակը, «Դավտարի» հրապարակումով Իրանի և Կովկասի պատմության համար բացվում է նոր ու լիարժեք մի աղբյուր: Ներկայիս, երբ ընկ. ընկ. Ստալինի, Կիրովի և Ժդանովի ցուցմունքների համաձայն՝ հերթական խնդիր է դարձել Խորհրդային Միության ժողովուրդների պատմության աղբյուրների հայտնաբերումն ու հետախուզումը, անդրկովկասյան ժողովուրդների անցյալն արձանագրող այս հիշատակարանի ուսումնասիրությունն ու հրատարակությունը առանձնապես կարևոր է և այժմեական:

Ազուլեցու «Դավտարը» դառնում է օրագրող հեղինակին՝ XVII դարի կեսերին ապրած իրանահայ մի խոջայի շահագրգռող հարցերի շուրջը: Պատմական մի հիշատակարան է սա, որտեղ աշխարհատես ու բանիմաց հեղինակը ջանացել է համախմբել ստույգ տեղեկություններ առաջավոր ասիական լևանտիյան առևտրական ճանապարհների, մանգոլների, կայանների ու մաքսատների մասին: Նա կազմել է իր ուղևորությունների մարշրուտն ու օրացույցը՝ կցելով այդ ամենին իր շրջապատի ու գործունեության հետ կապված փաստերի ու դեպքերի նկարագրությունները: Համադրվելով նույն դարաշրջանին վերաբերող այլ աղբյուրների հետ՝ «Դավտարի» տվյալները միջոց են տալիս մեզ գծագրել Սեֆյան Իրանում տիրապետող ֆեոդալական կոնկրետ հարաբերությունները՝ վեր հանելով այդ ֆոնի վրա ծայր առնող հասարակական ներքին բախումներն ու միջազգային հակամարտերը:

Առաջնակարգ նշանակություն ունի «Դավտարը» հատկապես Կովկասյան Ադրբեջանի և Հայաստանի պատմության համար, որչափ հեղինակի նկարագրած անցքերի գլխավոր թատերաբեմը զետեղված էր Սեֆյան Իրանի մեջ մտնող երկրամասերում՝ Նախիջևանի և Երևանի խանությունների սահմաններում: Ազուլիսը՝ հեղի-

նակի ծննդավայրն ու բնակավայրը, կազմում է «Դավտար» գրող Ջաքարեի հարցասիրության կենտրոնը: Նշանավոր տեղ է գրավում «Դավտարում» Երևանը, որի հետ կապված էր հեղինակն առևտրական և ընտանեկան գործերի բերումով: «Դավտարը» նոր նյութեր է մատակարարում այս վայրերի տնտեսական ու քաղաքական կացության մասին: Հատկապես նա միջոց է տալիս դիտել այս վայրերում արժարժվող դասակարգային կռիվները, որոնք ազդանշում են արդեն երկրում հասունացող ընդհանուր տագնապը:

Առատ լույս է սփռում «Դավտարը», մանավանդ կարևոր այն դիրքի վրա, որ գրավում էր XVII դարի Իրանում առևտրավաշխառվական կապիտալն ու սրան սպասարկող հասարակական խավը՝ իրանահայ առևտրավաշխառվական բուրժուազիան: Արաքսի հովիտը, որտեղ աշխարհ տեսավ «Դավտարի» հեղինակը, իրանահայ բուրժուազիայի պատմական օրորանն էր: Ինքը՝ Ջաքարիան, ժամանակի գործունյա խոջաներից էր և դասում էր իրեն Ագուլիսի «դովլաթավորների» շարքը: Ագուլեցի Շմավոնը՝ հեղինակի եղբայրն ու մենտորը, ժամանակի հայ կրեստներից էր. առևտրական խոշոր ձեռնարկություններին միացնում էր Երևանի կամրջի ռահտարությունը, պետական գառաֆխանայի վարչությունն ու խոշոր վարկատվի գործառնությունը. նրա համբավը Ջաքարիայի ասելով, հասնում էր «Հնդստան ու Ֆռանկստան»: Եղբոր գործերի նկարագրությունը քանկարժեք նյութ է մատակարարում սեֆյան դարաշրջանի իրանահայ առևտրավաշխառվական բուրժուազիայի բնորոշման համար ընդհանրապես:

Համոզված ենք, որ կիսավարժ, բայց իրապես գրչով արձանագրված այս նյութերը մեծապես նպաստելու են նախացարական Անդրկովկասի ուսումնասիրությանը: Իբրև ժամանակագրական հորդահոս մի առու՝ Ագուլեցու խունացած էջերը կոչված են ոռոգելու գիտության խոպան մի դաշտ, որ սնվել է մինչ հիմա գրեթե միայն գաղութային չինովնիկների չոր նկարագրություններով: Հին օրերին ու գործերին երթակից ու մասնակից գրչի անխարդախ մի վկայություն է այս, որին, պետք է հուսալ, հետևելու է ժամանակի դիվանական ակտերի և պատմական ու ուղեգրական նոր նյութերի շարքը:

Դրվելով մարքսիստական-լենինյան հետախուզումների լույսի տակ՝ պետական մատենադարաններում ու դիվանատներում կուտակված այդ կարգի աղբյուրներ են, որ բռնելու են բուրժուական-կալվաճատիրական հետնորդների կամ սրանց նացիոնալ-դեմոկրատական հաջորդների տենդենցիոզ ու շլամիտ մեկնաբանությունների տեղը: Այս ճանապարհով է միայն, որ պիտի դյուրանա Խորհրդային Միության և Մերձավոր Արևելքի պատմության մութ խորշերի լուսաբանությունը:

I

ԱԳՈՒԼԻՍԻ ԽՈԶԱՆ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆԻ ԶԱՌԱՔԻՆ

Քրդոնց Աղամիրի րոտմը: Դասակարգային դիրքավորում: Չաքարիայի ուսումը: Անդրանիկ պանդխտություն: Խրիդ և վաշխ: Շմավոն Ագուլեցի: Երևանի զառաֆխանան և ռահրարությունը: Վաշխատական կապիտալ: Շմավոնի վախճանը: Խալիլվաժ բարեկեցություն: Չաքարիայի մահը:

«Օրագրության» հեղինակ Չաքարիան կամ, ինչպես ինքն իրեն կոչում էր վերջինս՝ «Դավտար գրող Չաքարեն», ծնվել է Ագուլիսում և պատկանում էր գյուղաքաղաքի հին ու ունևոր բնակիչների շարքին: Նրա հայրական «ձմեռնատունը» շինված էր 1462 թվին, սրահը՝ 1568 թվին: Չեռնարկելով «շատուց շինված» հայրական տան վերաշինության հեղինակն արձանագրում է՝ «Մէկ մեծ ձմեռնատուն էր, որ գիր կէր գրած, 208 տարի էր շինած. մին մեծ սրահ կէր, որ մին 200 տարի այ, շինած էր. մին քանի վերնատուն, ներքնատուն կէր յին (հին – Ա Հ.) շինած... Դարցեալ, այս տներս, որ վերստին շինեցի, թէպէտ փոքր, ապայ գիտեմք թէ գրոց, թէ բրոց, թէ մեծ մամիս, որ էր Բանաշայ, հարցանելով իմացայ, որ այս տներս 250 տարի եղև, որ պապէ ի պապ, որդոց որդիք որ մեր ավագն ժառանգէ»²⁸: Քրդոնց տոհմի դասակարգային դիրքի մասին կան նաև կողմնակի տվյալներ: Ագուլեցին պատմում է, որ երբ 1663 թվին քանդում էին Սուրբ Օվանես եկեղեցու հին գերեզմանատունը, «նշանավոր» մեռելների գերեզմանաքարերին ձեռք չէին տալիս, մինչդեռ վերցնում էին անտեր ու աննշան մեռելների քարերը, մի մասը դնում եկեղեցու պատի մեջ, մյուս մասը՝ գցում եկեղեցու առաջ: «Նշանավորների» թվին պատկանում էին նաև Չաքարիայի նախնիքները: Չաքարիան

²⁸ [Չաքարիա Ագուլեցու] Օրագրությունը, [Երևան, 1938,] էջ 90 և հետ. [այսուհետև՝ Օրագրություն – Վ. Պ.]

չինարի ծառ տնկեց եկեղեցու բակում՝ «վասն յիշատակի, քանզի մեր նախնի պապերն աստ էն քաղեալ»²⁹:

Իր նախնիքներից Ջաքարիա Ագուլեցին հիշատակում է Քուրդ մականունով հայտնի ագուլեցի Աղամրի անունը, որ ապրել է XVI դարի սկզբներին: Սրա աղջիկն էր Ջաքարիայի տատը՝ խոր ծերության հասած Բանավշահը (1553-1643), որի ամուսին Յերանջանը, «որք» թողնելով կնոջը, մեռել էր նույն դարի վերջերին՝ «օսմանլուի ժամանակ» բռնկված սովի տարում: Սրանցից սերվել են մոլդսի Աղամիրը (1582-1657) և Ամիրը (1590-1637), որ քաջ գրաճանաչության համար «Սարկավագ» մականունն էր ստացել: Մոլդսի Աղամրի որդիներն էին «Դավտարի» հեղինակ Ջաքարիան (1630-1691) և նրա ավագ եղբայր Սիմեոնը կամ Շմավոնը, որ մեռավ 1670 թվին: «Սարկավագից» ծնվել են Նիկողոսը, տեր Մեքումը և Ալեքսանը:

Կասկած չկար, որ երկու ու կես դարի անցյալ վերհիշող Քրդոնց այս տոհմը պատկանում էր գյուղաքաղաքի ունևորների շարքին: Քրդոնց տունը գտնվում էր գյուղաքաղաքի վերին թաղում, որտեղ ապրում էին դավլաթավորները: Պապերից ժառանգած և հետնորդների կուտակած կայքն ու գույքն այնքան նշանակալից էր, որ անընդհատ առիթ էր ստեղծում եղբայրների բաժանման: Ժամանակին Քրդոնց Աղամիրը բաժանվել էր Շամիր եղբորից, մոլդսի Աղամիրը՝ «Սարկավագից»: Բնորոշ է, մյուս կողմից, որ ամուսնու մահից հետո Բանավշահը 50 տարի «որք» մնաց, «պատճառ հայրենի տներն ու տղերքն, թե այլոց ձեռք չի ընկնի»³⁰: Հարկավ, տոհմային բարեկեցության աճումը ընդհատվում էր երբեմն՝ տեղի տալով ֆեոդալական հասարակության համար բնորոշ արտատնտեսական ճնշումներին: Այսպես, շահ Աբասի արշավանքից առաջ՝ «օսմանլվի ժամանակ», այսինքն՝ 1590-1603 թվականների միջև, ոմն Ամիրխան գավթում էր Շահամրի տունը և ձեռք մեկնում նաև Աղամրի կայքին, որ ժառանգություն էր մնացել Բանավշահին: Ապավինելով փաշաների դատաստանին՝ վերջինս տիրանում է հայրական սեփականությանը,

²⁹ Նույն տեղում, էջ 130:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 92:

թեկուզ և կորցնում ամուսնու թողած տները: Սրա բացատրությունը պետք է որոնել գուցե Բանավշահի հոր «Քուրդ» մականվան մեջ, որ «Դավտարում» գործ է անվում «թուրք», «խլամ» կամ «թրքացած», «խլամացած» իմաստով: Չաքարիայի գրչի տակ նույն օրինաչափությամբ հանդիպում ենք նաև «Քրդստան» տերմինը՝ կիրառված Թուրքաց Հայաստանի վերաբերմամբ: Հայտնի չէ, որ նվաճող կամ տիրապետող էթնիկական շերտերի անունով հաճախ կոչվում են նաև ընդհանուր որևէ հատկանշով այդ շերտի հետ կապված, նրան հպատակ կամ նրա նվաճած ժողովուրդները: Փաստ է քրդերի տիրապետող դիրքը Թուրքիայի արևելյան մահանգներում՝ Արևելյան Անատոլիայում, որ վերջին դարերի ընթացքում ստացել էր Քրդստան անունը: Հայտնի է նաև Ղարաջալար կոչված քրդերի և Դիարբեքիրի կողմից ելած Քենգեռլի քուրդ ցեղի տիրապետող դիրքը Նախիջևանի շրջանում³¹: Բնակչության մեծ մասն այստեղ Աղրբեջանի թուրքերն էին: Սակայն մուսուլմանական տիրապետող շերտի անունով մեծամասնություն կազմող թուրք այս մասսան ևս Ագուլեցու գրչի տակ ստանում էր քուրդ անունը:

Իմամ Չաֆարի օրենքով՝ իսլամացած քրիստոնյան տիրանում էր հոր ժառանգության: Անհավանական չէ, որ Աղամիրը ուրացել էր պապերի կրոնը, «քրդացել» («թուրքացել») և դրանով իրավունք նվաճել գրավելու հայրական գույքը: Չաքարիան լռում է այդ մասին, թեկուզ և խուլ ակնարկում էր թե Աղամիրն ստացել էր այդ մականունը, «վասն պատճառի»: Ըստ երևույթին բարեպաշտ օրագրողն անհնար է համարել արձանագրել որոշակի պապերի հիշատակը մոռալող դեպքը: Հետաքրքրական է, որ մայրական գծով իսկ Բանավշահը «անվանի, մեծ ազգի» զավակ էր. նրա մայր Խանումը, «որը» մնալով, XV դարի 70-ական թվականներին շինել էր Չաքարիայի տոհմային մեծ սրահը: Իր հերթին որդիներից մեկին՝ «Սարկավազին», Բանավշահն ամուսնացրեց Ագուլիսի մեյլիք Աղավելի

³¹ Обзорение российских владений за Кавказом [в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях], СПб., 1836, [часть] IV, [с.] 316.

աղջկա հետ: Հետագայում Ագուլիսում մեկիք ընտրվեց «Սարկավագի» որդիներից մեկը՝ Ալեքսանը. սրան և իր եղբորը՝ Նիկողայոսին, առևտրական գործերով քանիցս հաճողիպում ենք հեռավոր «Ֆռանկստանում» – Լիվոռնոյում:

Գրել-կարդալու արվեստը ձեռք է բերել Չաքարիան հորեղբոր որդուց՝ «Սարկավագի» միջակ որդուց՝ տեր Մելքումից: «Լաւ քահանայ էր. մեռաւ... – գրում է Չաքարիան: – Ես Չաքարիս այս Տէր-Մելքումիս մօտ կարդացի»³²: Տերտերից ստացած մի կտոր ուսումը, ինչպես պերճախոս վկայում է Չաքարիայի «Դավտարը», մեծ բան չէր: Սաղմոսի և Ժամագրքի ընթերցումը չընտանեցրեց նրան ո՛չ գրոց լեզվին, ո՛չ գրոց իմաստութեանը: Սակայն չէր էլ պահանջվում այդ գրագիտությունը հարկավոր էր պատանի Չաքարիային միայն առևտրի գործնական պահանջները գոհացնելու «ալիշ-վերիշ գրելու» չափ: Տեր Մելքումի թողած պակասը լրացնելու էր կյանքի դպրոցը, առևտրի գործնական կուրսը: Հագիվ 16-17 տարեկան էր Չաքարիան, երբ ուղևորվեց օտարություն: «Դարցեալ,– գրում է նա,– կամիմն Աստուծոյ եկեալ հասաք մինչի Ռ-Ղ-Ջ (1647) յամն. կամեցաք կամիմն Աստուծոյ ուսանել վաճառականութիւն»³³: Վաճառականական այս ուսման համար՝ ծնողներն ու եղբայր Շմավոնը մի բեռ «խամ ապրիշում» են հանձնում պատանի Չաքարիային և դնելով նրան «պարոն Նիկողոսի»՝ «Սարկավագի» որդու հետ՝ ճամբում Իզմիր: Իզմիրից Նիկողոսը մեկնում է Լիվոռնո: Չաքարիան մնում է Իզմիրում, որտեղ ինչպես գրում է նա, «Ագուլաց շատ բազրկան կեր». համերկրացի բազրկանների միջոցով Չաքարիան ծախում է մի բեռ ապրիշումը՝ ստանալով դիմացը 870 մառչիլ³⁴, որից, թողնելով իր մոտ 70 մառչիլ, մնացածը ուղարկում է տուն: Այս 70 մառչիլը հայրական դրամագլխից Չաքարիայի բաժին շահույթի մի մասն էր:

³² Օրագրություն, էջ 93:

³³ Նույն տեղում, էջ 5:

³⁴ 1 մառչիլը=3 աբասի=2 մարկ=3 ֆրանկ=8 վենետկյան լիրա: Տե՛ս *Ղուկաս Վանանդեցի*, Գանձ չափից, կշռոց, թւոց և դրամից բոլոր աշխարհի, Յամստերդամ, 1699, էջ 23 և հետ.:

«Դարցեալ,— գրում է նա,— ես Չաքարեայ 70 մառչիլ փող վեր կալայ, գնացի Բուրսա, 3 ամիս կացայ, գնացի Ըստամբօլ, ինձ համար ալիշ-վերիշ արարի»։ Վերցնելով իր հետ Չաքարիայի ուղարկած 800 մառչիլը՝ եղբայր Շմավոնը մեկնում է Սպահան՝ «ապրանք առու, ծախե»։ Շմավոնի այս խրիղը կատարվել էր մասամբ եղբորը հասնելիք շահույթի հաշվին։ Տակավին Ստամբուլում էր Չաքարիան, երբ ստացավ իրեն հասնելիք փոխարժեքը՝ «6 ֆիթելի, մի քանի դանակ, դ[ա]վթ[ար], դալամ, նախշուն մին քանի զատ»։ Այս մանրուքի վաճառքը բերեց Չաքարիային ևս 80 մառչիլ. «Ծախեցի,— գրում է նա,— 80 մառչիլ հանեց, որ էլաւ իմ հօր փողէն ինձ հասաւ մին 150 մառչիլ։ Այս էլաւ ինձ Չաքարի հայրենի փողէն մայայ»³⁵։

Մոտ երկու տարի տևեց Չաքարիայի առաջին պանդխտությունը։ 1649 թվի հունիսին նա վերադարձավ Ագուլիս։ «Թէ նաղտ, թէ վէջ, 32 թուման փող բերի,— գրում է նա,— 4 թուման իմ հայր Աղամիրն վեր առեց, խարջի արաւ, գերայ Շմատոն տան չէր։ Մնաց ինձ Չաքարիս մայայ 28 թուման»։ Հաջորդ տարում 12 թուման մայա ստանալով ագուլեցի Յերանենց Ասովաժապովից՝ Չաքարիան ուղեկցեց նրա ընկերոջը՝ ագուլեցի Մարգարի որդի Արզանուն, Սպահան. վերջինս, ունենալով իր ձեռքում 300 թուման դրամագլուխ՝ անգրագետ էր. Չաքարիան միանում է նրան՝ նրա «ալիշ-վերիշը գրելու» համար։ «Ես Չաքարէս Արզանուն յետ գնացի Ըսպահան, խրիղ արարիք Ըստամբօլ, ծախեցինք, եկինք Երևան, յետ դառանք գնացինք Թվլիս փողն զառալխանումն կտրեցինք, եկի Աբուլիս»՝ բերելով այս անգամ 53 թումանի հասնող «շախ ու մայայ»³⁶։

Հաջորդ տարիների նշումները չեն արձանագրում երիտասարդ խոջայի ստացած «շախ ու մայայի» աճման ընթացքը։ Չաքարիան գրի է առնում միայն իր ուղևորությունների օրացույցն ու մարշրուտը։ Տեղեկանում ենք, որ 1647 թվից մինչև 1664 թվականը «բեռնով» ու «խրիղով» քանիցս ճամբորդել է նա Ագուլիս-Թավրիզ-Սպահան կամ Ագուլիս-Երևան-Էրզրում-Թոխաթ գծով։ 1647 թվի ուղևորությունից

³⁵ Օրագրություն, էջ 159 և հետ.։

³⁶ Նույն տեղում, էջ 160։

հետո երեք անգամ՝ 1654, 1658 և 1661-[166]3 թվերին, հանդիպում ենք նրան Իզմիրում: 1658 թվին Իզմիրից անցնում է Վենետիկ, Լիվոռնո և Ամստերդամ և վերադառնում Լա Մանշ և Ջիբրալթար նեղուցներով:

1664-1670 թվականների ընթացքում Ջաքարիան կատարել է միայն աննշան մի քանի ճանապարհորդություններ՝ մեծ մասամբ կապված ուխտագնացությունների հետ: Այդ ժամանակամիջոցում քանի անգամ եղել է եղբոր մոտ, Երևանում, և միայն մի անգամ՝ 1669 թվին, ուղևորվել Թավրիզ նույն եղբոր համձնարարությամբ: Կյանքի այս շրջանին են վերաբերում նաև «Դավտարի» մանրապատում էջերը: Նստակյաց վիճակն ավելի էր տրամադրում հեղինակին արձանագրելու տեսածն ու լսածը, քան քարվանային աստանդական կենցաղը:

Ինչո՞վ բացատրել առևտրական ուղևորությունների դադարը: Ազուլեցու առնական տարիներին «Դավտարում» չենք գտնում այս հարցի ուղղակի պատասխանը: Երևում են միայն, որ տասնչորս տարվա թափառումներից հետո Ջաքարիան ավելի հարմար կամ ձեռնառու էր համարում շահեցնել իր դրամագլուխն ուրիշների ձեռքով: 1663 թվին նա նշում է.

«Հորտեմբերի 25ում... Մասէյինց Կիրակոսին մայեն յետ տվի, իմ գիրն առի:

Նոյմբերի 30ումն Ազուլիս ես Ջաքարիայ իմ մայեն տվի մեր փեսա Քեչիբեի տղայ Աստուածապովն մայայ, գնաց Թարվեզ»³⁷:

1667 թվին կարդում ենք.

«Դարցեալ, այս տարուս Իզմիր բինադար ոմն ջուղեցի, անունն Գրիգոր, ավել անունն Դաւաջի, որ մեռաւ, դժոխսոց բաժին էլաւ, մնաց այս սատակածիս վերայ բազրկանի ապրանք 300 հազար մառչիլ: Ոմն փող ին շախով տվել, ոմն ապրիշում կամ այլ ապրանք: Ամէն երկրի մարդի կեր: Ագուլաց ջումիաթին կեր 52000 մառչիլ: Ես

³⁷ Նույն տեղում, էջ 62:

Ջաքարիայ ու իմ եխապյր Սիմոնին կէր 15 հազար մառչիլ, գերայ ընգէրք կէր Իզմիրումն, որ այս փողս տվին»³⁸:

Հրաժարվելով առևտրական ուղևորություններից՝ Ջաքարիան անցել էր դրամագլխի վաշխառվական շահեցման՝ հաճախ այդ գործում ևս ընկերակցելով Շմավոն եղբորը: «Դավտարից» ակներև է, որ եղբայրների ընկերական դրամագլուխը գնալով աճել էր. 1647 թվին նրանք ընդհանուր գործ էին սկսել մի հակ խամ ապրիշումով, որի դիմաց ստացել էին ընդամենը 870 մառչիլ «շախ ու մայայ»: Սինչդեռ քսան տարի անց՝ 1667 թվին, միայն հենց Իզմիրում սնանկացած Դավաշի Գրիգորի շնորհիվ, կորցնում էին 15 հազար մառչիլ, և չի կարելի ասել թե խոշոր այդ կորուստը կործանեց անմիջապես ագուլեցի եղբայրներին: Նրանց եկամուտը չէր սահմանափակվում Դավաշի Գրիգորի ձեռնարկություններից ստացած շահույթով: Այդ պարզ է մանավանդ ֆինանսական բարդ այն օպերացիաներից, որ Ջաքարիա Ագուլեցու մշտական երաշխավորությամբ կատարում էր նրա եղբայրն ու մենտորը, XVII դարի Երևանի խոշորագույն հայ «գառաքին» (սառաֆ, դրամահատ) Շմավոն Ագուլեցին:

Մենք հանդիպեցինք Շմավոնին Սպահանում և Թավրիզում 40-ական թվականների վերջերին եղբոր ուղարկած 800 մառչիլի գործարկման կապակցությամբ: Սակայն վաճառականական տուրևառի միջոցով չէ միայն, որ դրամագլուխ էր կուտակում Ջաքարիա Ագուլեցու եղբայրը: Շմավոն Ագուլեցին խոշոր առևտրական չէր միայն, այլև խոշոր սեղանավոր³⁹: Ջաքարիան հիշատակում է նրա կլիենտներից երկուսին: Դրանցից մեկը Երևանի Մահմադ դուլի խանի եղբայր յուզբաշի Ալլահվերդի բեկն էր, որին շահ Աբաս II-ը ռադամ էր տվել, թե «գնայ Երևան, Քէ-Խօստրով խանի դալուդն ժողովէ, բէր, շահի ապրանք է»: Մյուսը Դալու Ալիդուլի անունով մեկը, մի այլ պաշտոնյա է, որ ծախսերի տակ ընկնելով Սպահանում, պիտի գար խան նստեր Թավրիզում⁴⁰: Շմավոնի դրամական կա-

³⁸ Նույն տեղում, էջ 72:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 49:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 160:

պերն այս մարդկանց հետ ցույց են տալիս, որ խոշոր գումարներ էր խաղացնում վարկատվության բնագավառում: Վտանգավոր մի ճանապարհ էր այս, որ, հաջողության դեպքում, պատվի ու հարստության միջոց էր դառնում դրամատիրոջ համար: Բայց և տխուր վախճան [էր] ունենում, եթե վերջինս գործ էր ունեցել քմահաճ իշխանավորների հետ, որոնք, ապավինելով բռնի ուժին, հրաժարվում էին իրենց պարտքերից: Այսպես վարվեց հենց Շմավոնի հզոր կլիենտը՝ Թավրիզի խանը: «Այս պատճառէս,– գանգատվում է Ջաքարիան,– առաջի յիշած Աստուածապովն ել ինձ Ջաքարիս մայայ չէ տալ, թէ՛ տանի, ախպօրն նման կու տայ խանի, բէկի, կու կորէ»⁴¹: Տասը տարվա ընթացքում, մինչև 1657 թ. իր պարտքի վճարումը ձգձգեց նաև Ալլահվերդի բեկը⁴²: Բայց և նույն այս մարդու շնորհիվ է, որ 50-ական թվականների սկզբներին Շմավոնը փոխադրվեց Երևան, որտեղ արդյունավոր ինչ-որ «ղալուղ» ստանձնեց նրա մոտ: Այստեղից էլ հենց սկսվեց ագուլեցի սառաֆի արագ վերելքը:

1658 թվին Երևանի Նաջաֆուլուի խանը նշանակում է Շմավոնին *գառաֆխանի* (փողերանոցի) պետ՝ գառաֆբաշի: 1663 թվին խանը փոխադրվում է Շամախի: Շմավոնը հետևում է նրան՝ գառաֆխանի և այլ տեսակի հաշիվներ փակելու համար⁴³: Մի տարի ժամանակով գառաֆխանան անցնում է անապատցի խոջա Սարգսի ու ձորագեղցի խոջա Սարգսի ձեռքը: Հաջորդ տարում նշանակվում է նորից ագուլեցի Շմավոնը, որ մնում է գործի գլուխ մինչև 1667 թիվը, երբ շահի հրամանով Աղավել անունով մեկը ստանձնում է գառաֆխանայի ղեկավարությունը: Կես տարի անց գառաֆխանան անցնում է դարձյալ Շմավոնին, որ վարում է այդ գործը ցմահ մինչև 1670 թվականը:

Չառաֆխանայից գատ Շմավորի ձեռքումն էր գտնվում նաև Երևանի *ռահրարի* (կամրջապետի) պաշտոնը: Ժամանակի լավատեղյակ հեղինակներից մեկը՝ կաթոլիկ քարոզիչ Ռ. դյու Մանը, բնո-

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 161:

⁴² Նույն տեղում, էջ 49:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 63:

րոշել է ռահտարների դերը. «Ռահտարները,– գրում է նա,– բռնում են սովորաբար անխուսափելի անցքեր, լեռնակիրճեր, որոնց միջով անհրաժեշտաբար անցնում են ուղևորները: Նրանք նշանակվում են ճանապարհների վրա հսկելու համար: Իբրև վարձատրություն նրանք վերցնում են փոքր մի գումար՝ յուրաքանչյուր բեռան և յուրաքանչյուր գրաստի դիմաց: Սակայն մեծ չէ այդ գումարը և զանձվում է առանց բռնության»⁴⁴: Լրացուցիչ տեղեկություն է տալիս մաքսապետի դեր կատարող այս պաշտոնյաների մասին նաև Շմավոնին ժամանակակից հայ պատմագիրը՝ Առաքել Դավրիժեցին. «Եւ այժմու ժամանակիս,– գրում է նա,– եթէ պատահի ումեք քրիստոնէի գործ ինչ կարևոր ճանապարհորդութեան կամ այլ ինչ իրաց՝ պարտի գնալ առ քաղաքապետն և խնդրել թուղթ հրամանի և նշանի առ ռահդարն, զի մի արգելցեն, և մի դարձուցեն գնա, զի թէ ոչ լինի թուղթ, ոչ թողուն գնալ, և քաղաքապետն նախ առնու ի գնացողէն փոխանակ անձին նորա զայլ ոք յերաշխի, և ապա տայ նմա թուղթ, և ապա ճանապարհորդն գնայ զճանապարհս իւր»⁴⁵:

Առևտրի և հաղորդակցության հետ կապված այս գործը եկամտի նշանավոր աղբյուր էր խաների համար: Չառաֆբաշության և ռահտարության գործի միավորումը միևնույն մարդու ձեռքում, ինչպես երևում է, ձեռնտու էր ոչ միայն Շմավոնին այլև նրա պետերին:

Ձաքարիան այդ նկատումով գրում էր եղբոր մասին. «Դարցեալ, քանզի այս խաներիս դուլուդումն այս էր գործն. համ զառաֆխանէն, համ ըռահտարխանէն սորայ ձեռացն էր. շատ շատ շահավէտ էր վաճառականի որ առուտրի: Այս պատճառէս խաներն սայ ձեռաց տալ չին»⁴⁶: Մեծարելով եղբորը՝ 1670 թվին Ձաքարիան գրում էր. «Ջերայ այս 18 տարի այ, որ Երևանի խաների դալուդումն է. համ զառաքի այ, համ խանի գարաք ժարաղ (պիտանի սեղանավոր – Ա. Հ.) է... առաջ՝ Նաջաֆդուլի խանին, որ սորայանէ շատ շախ արար,

⁴⁴ *Mans R. du, Etat de la Perse en 1660*, Paris, 1890, p. 246.

⁴⁵ Պատմութիւն Առաքել վարդ[ապետի] Դարիժեցոյ, յերրորդ տպ[ագրութիւն], Վաղարշապատ, 1896, էջ 456 և հետ.:

⁴⁶ Օրագրություն, էջ 81:

յետով՝ Աբասդուլի խանին, յետով Սեֆիդուլի խանին: Շատ փող, ըռզակ կիտեց, որ համբաւն Հնդստան ու Ֆռանգստան հասաւ»⁴⁷: 1681 թվին Չաքարիան գրում էր դարձեալ. «Այս Շմաւոնս շատ պարտքի ներքն մտաւ, որ Երևան Նաջաֆդուլի խանին, Աբասդուլի խանին, Սեֆիդուլի խանին գարաք ժարաղ կնի, համ ըռահտարութիւն կանի, համ զառաքի կնի, շատ հսաքի ներքն կու լինի, որ համբաւն ամենայն երկիր կու սփռի»⁴⁸:

Ագուլեցու օրագիրը հնարավորութիւն չի տալիս վերականգնել Շմաւոնի ձեռքում գտնված դրամագլխի կուտակման, նրա ակտիվ ու պասիվ բալանսի զարգացման պատկերը: Չկան տվյալներ ֆինանսական այն օպերացիաների մասին, որոնք սփռում էին ամենուրեք նրա համբավը: «Դավտարը» նշում է ավելի նրա կրած ձախորդութիւնները: Հիշեցինք արդեն խոշոր այն վնասը, որ ունեցան Շմաւոն և Չաքարիա եղբայրները Իզմիրում 1667 թվին Դավաջի Գրիգորի սնանկացման շնորհիվ: Նույն տարում և նույն Իզմիրում սնանկացան քիֆլիսեցի Շահվերդի և Գասպար բինադարները՝ սրանց 700 հազար մառչիլի հասնող պարտքերի դիմաց՝ ագուլեցիների պարտքը հասնում էր 50 հազարի, որից մի հազարը Շմաւոնինն էր «զերայ ընգէր ունէր Իզմիր»⁴⁹: Դարձյալ նույն տարում և նույն Իզմիրում սնանկացավ դաշտեցի դալալ Կոստանդը, որի 30 հազար մառչիլ պարտքից 500 մառչիլը Շմաւոնի ընկերոջն էր⁵⁰: Հաջորդ տարում Արաքսն անցնելիս վնասվեց Թավրիզ գնացող մի քարավան: Վնասը հասնում էր 500 թումանի, որից 300 թումանը ագուլեցիներինն էր: «173 թուման ես Չաքարիայ, իմ եխպայր Սիմոնին գնաց»⁵¹: Վերջապէս 2-3 հարյուր թումանի պահանջ ունէր Շմաւոնը Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսից, որ չէր կատարում իր վճարումները⁵²:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 95:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 161:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 72:

⁵⁰ Արձանագրում ենք ըստ բնագրի. տպագրի էջ 73-ում բաց է ընկած համապատասխան նախադասություն:

⁵¹ Օրագրություն, էջ 75:

⁵² Նույն տեղում, էջ 110:

«Դավտարը» քվարկում է նաև Շմավոնի վրա ծանրացած պարտքերը: Այսպես՝ Երևանի ռահտարության հետ կապված «կարմունջի բաղուն» (այսինքն՝ կամուրջի պարտքի – *Ա. Հ.*) դիմաց պահանջում էին նրանից 100 թուման⁵³: Ավելի խոշոր էր այն պահանջը, որ անում էին Աբասղուլի խանի ժառանգները: Պահանջը հասնում էր 4180 թումանի: Սրա մի մասը Շմավոնը վճարել էր, սակայն մնացել էր դեռ 1275 թուման պարտք և բացի սրանից՝ 205 թուման զառաֆխանի հաշվին⁵⁴: Հետաքրքրական է, որ Աբասղուլու ժառանգների արած պահանջի մեծ մասը կապ չունեի զառաֆխանի կամ ռահտարխանի հետ: Շմավոնը կապված էր խանի հետ առտրական կամ վարկային օպերացիաներով:

Զաքարիա Ագուլեցին պատմում է նաև եղբոր վախճանը: 1670 թվին հունիսին շահ Սուլեյմանի հրամանով Շմավոնը մեկնում է Սպահան՝ զառաֆխանի հետ կապված ինչ-ինչ խնդիրներ պարզելու համար: Տարեվերջին նա մեռնում է Սպահանում: «5 ամիս կենդանի մնաց,– գրում է Զաքարիան,– ապալ դեքտենբերի 7ումն առ Աստուած փոխեցաւ, եղաւ Ըսպահան Զուղայու հանգիստներումն պատովով, նշանաւոր տղի: Վերայ մեծ մատուռ շինեցին: Մահն աջալով, բիաջալն Աստուծոյ է գիտելի: Ամայ շատ դրամ գնաց, գերայ ոմն հախ, ոմն նուհախ, ոմն սիթամի, ոմն զալումի, որ մինչի մին տարին 2000 թուման տրայ գնաց»⁵⁵: Երեք տարի անց՝ 1674 թվին, անդրադառնալով եղբոր վախճանին, Զաքարիան հաղորդում է առանց վերապահության, թե «այս Շմաւոնս Ըսպիան աջալով մեռաւ»⁵⁶:

Մահից առաջ Շմավոնը կտակում է առևտրական իր գործերը Զաքարիային: Վերջինիս ասելով՝ մահից առաջ «սաղրի գրով, հայի գրով» նա կարգադրել էր, թե՝ «իմ վեքիլ իմ ախպեր Զաքարէն իմ առուտուրն անէ, իմ ինչ որ բիամ գայ, իմ վեքիլ Զաքարէն 3 յիսայ

⁵³ Նույն տեղում, էջ 57:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 99:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 95:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 124:

անէ. մին յիսէն ինքն վեր ունի, մին յիսէն այլվի ինքն վեր ունի, տայ իմ հոգոյս, մին յիսէն տայ իմ 3 տղէն, մին աղչիկ ու իմ կնիկն, մինչի իմ որդիքն բալուղ ընի, հսաբ տայ իմ տղերքն»⁵⁷:

Շմավոնի կտակը մեծապես անդրադարձավ Չաքարիա Ագուլեցու կացութեանը: Չաքարիան ժառանգեց միայն եղբոր խճճված հաշվեմատյանն ու առևտրական խարխլված գործերը, առանց զառափաշտության և ռահտարության հետ կապված նրա այն եկամուտների, որոնք բարեկեցության ապահով աղբյուր էին նրա համար. «Ձերայ փողն քանց ինքն առաջ մեռաւ,– գրում է Չաքարիան: – Տալիքն դիվանի էր տալու, առնելիքն՝ հայի, թուրքի, ամէն՝ սնդուն տէղ»⁵⁸: Հասցնելով Չաքարիային Շմավոնի մահվան բոթը՝ համերկրացիները հաղորդում էին միաժամանակ, թե հանգուցյալը թողել է «շատ պարտք ու շատ հսաբ»: Չոր չէ, որ մեկնելով Սպահան սրտամորմոք Չաքարիան թաքցնում էր ագուլեցիներից իր ստացած «սև գիրը»⁵⁹: Պարտատերերը քաշքշում էին Չաքարիային, բանտ նստեցնում, պատճառում նրան բազմաթիվ նեղություններ: «Ես Չաքարէս,– գրում է նա,– շատ չարչարանք քաշեցի թէ Ըսպահան, թէ Երևան, քան քանի անգամ գիս բռնեցին, գնդան գձեցին, բուխավեցին վասն այս վաթանի մոլորած ախպոր Շմաւոնիս համար: Էթէ ամէն բան, ամէն ջաֆայ գրել ի, 10 դավտար լինէր»⁶⁰: Մի ուրիշ տեղ նա գրում է. «Ես Չաքարէս շատ փորցանք, շատ դարդ, շատ չարչարանք քաշեցի, Աստուծով պրծայ, օգոստոսի 9ումն եկի Աքուլիս, գնացի Երևան: Հալայ մինչի 3 տարի այս ախպոր Շմաւոնիս համար շատ շատ չարչարանք քաշեցի. միայն իմ բօղազիս, շորիս տէր ի: Այս եղև վասն մեղաց իմոց: Բալքի Աստուած տայ, որդիքն դօվլաթաւոր լինին, մեզ մին բերան ողորմի տան, որ ես հաքայավանի ձեռք չի տվի»⁶¹:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 162:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 163:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 98:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 102:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 162:

Այսպան անախորժություններից հետո 1673 թվին Ջաքարիան ստիպված է լքել «Վաթանի մոլոսժ ախպոր» գործերը և բաժանվել նրա ժառանգներից: Բաժանման օբյեկտը Ագուլիսի հայրական տունն էր իր կահ-կարասիքով, որ մանրամասն նկարագրված է և գնահատված «Դավտարում»⁶²: Վերջում մի անգամ ևս Ջաքարիան տալիս է իր քաշած տանջանքների ամփոփումը. «Դարցեալ, ես Ջաքարես որ գնացի Ըսպիան, Սիամոն 3 ամիս էր, որ մեռած էր: Ամեն զատն Ջուղու դարուղեն, քալանթարն գրած ին, միրած: Ամայ նաղտ փող չկեր, 3, 4 հարիւր թուման պարտք ուներ, Աբասղուլի խանին, թե դիվանի տալու էր: Ամայ առնելացու շատ ուներ թե Ըսպիան, թե Երևան, թե Աքուլիս...»^[63]: Չնայած ստանալիք գումարների՝ մեռածի պարտքերը – որ, գուցե, գրչի վրիպումով, չափազանց նվազեցված է «Դավտարում» – նեղն են լծում Շմավոնի վեթիլին: «Բալքի 200 թուման ավել փողի շախ տվի,– գրում է Ջաքարիան: – Այսպես կիսամահ մնացի, ոչ հաաբս կտրում էն, ոչ կարում եմ պարտականի ձեռաց ազատիլ, մինչևի թվին ՌՃԻԲ (1673 – Մ Հ.) մեր ախպոր Շմաւոնի որդոցն յետ բաժանեցաք, թե բալքի ազատվինք, այլվի չազատվեցին: Այսպես չարչարանքում մնացի մինչի թիվն ՌՃԼ (1681 – Մ Հ.)»⁶⁴:

Ագուլեցու «Դավտարը» վերջ է առնում փաստապես հենց նույն այս տարում: 1681 թվականից հետո Ջաքարիան ապրեց ևս մի տասնամյակ: Սակայն ավելացրեց մինչ այդ գրածին հազիվ ընտանեկան բնույթ կրող մի քանի հիշատակություն միայն: Յամաքել էր, ըստ երևույթին, ագուլեցի խոջայի բարեկեցության աղբյուրը, և դրա հետ մեկտեղ չքացել նաև նրա գրիչը հասարակական լայն հարցասիրությունը:

⁶² Նույն տեղում, էջ 49 և հետ.:

^[63] Նույն տեղում, էջ 162-163]:

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 163:

II ԻՐԱՆԱՀԱՅ ԽՈՋԱՆԵՐԻ ՕՋԱԽԵ

*Ագուլիսը և նրա մերձավոր վայրերը: Կուլտուրական ռազիսներ
Արաքսի հովիտում: Շինարարական հուշարձաններ: Տպագրական
ձեռնարկություններ: Շնավոն Ագուլեցուն ուղղված մի գրություն:*

Մենք ծանրացանք հատկապես ագուլեցի եղբայրների վրա: Ոչ միայն այն պատճառով, որ նրանց օրերն ու գործերն են կազմում «Դավտարի» առանցքը, այլև այն, որ նրանց կյանքի ու գործունեության մեջ անդրադառնում է նրանց ժամանակի կարգն ու սարգը՝ պատկերելով մեր առաջ Մեֆյան Իրանի առօրյան և, առաջին հերթին, նրա բնորոշ երևույթներից մեկի՝ առևտրավաշխառվական դերը:

«Դավտարը» փոխադրում է մեզ հեղինակի ծննդավայրը, Մեֆյան Իրանի այն անկյունը, որ աչքի առաջ ունեն Ջաքարիան, երբ ողբում էր «վաթանի մոլորած ախպօր» մահը: Ագուլիսը կարևոր տեղ էր գրավում Արաքսի հովտի այն գյուղերի և ավանների շարքում, որոնք նշանակալի դեր կատարեցին XVII դարի ընթացքում ոչ միայն առևտրավաշխառվական կապիտալի ծավալման, այլև Իրանի հասարակական և կուլտուրական ասպարեզներում հայ առևտրավաշխառվական բուրժուազիայի ի հայտ բերած նախաձեռնությունների մեջ: Ագուլեցու «վաթանը» հեռու չէր հայ քաղաքական շարժումների խնորման հայաբնակ այն վայրերից՝ Ղափանի և Ղարաբաղի լեռնաշղթայից, որոնք նշանակալի դեր խաղացին XVII-XVIII դարերում՝ Իրանի վերապրած քաղաքական ցնցումների ժամանակ, երբ ինքն Ագուլիսը ասպարեզ եկավ իրանա-թուրքական յուրահատուկ դիրքավորումով: Ագուլիսի մերձավոր հարևանությամբ էին գտնվում բուրժուազիայի մյուս հանգրվանները՝ Դաշտը, Յոնան, Վանանդը, Մեղրին, Օրդուբադը, Նախիջևանը, Ջահուկը, Շոռոթը, Գաղը, Աստապատը և Ղազանչին:

Նախիջևանի խանության ապառաժոտ և ավագոտ այս երկրում խլրտում էր հայ-թուրքական մի գյուղաշխարհ, որին բնությունը

զլացել էր կենսաբեր իր բարիքներից մինը՝ ջուրը: Նեղ ճորակներով անցնում էին գետակներ, որոնք հորդանում էին գարնանը և ցամաքում ամռանը: Բնության հետ մենամարտող աշխատանքն է միայն, որ չանգոռոտելով լեռների կուրծքը, քանքանների օգնությամբ համաձայնեցնում սնունդ էր մատակարարում խաղողի և թթենու այգիներին: Ավագով և կրակավով ծածկված այս երկրում արհեստական ոռոգումը ստեղծում էր մրգաբուծության, գինեգործության և շերամապահության պետքերին համակերպված այգեգործության մանր ռազմիկներ: Չաքարիայի «Դավտարից» տեղեկանում ենք, որ Շոռոթից և Ագուլիսից Թավրիզ էին տանում մալաչի, տանձի, խնձորի, սումաղի, ծիրանի տունկեր: Մեղրուց տանում էին հունի և այլ ուրիշ տունկեր⁶⁵: XIX դարի սկզբներին իսկ նշանակալի տեղ էին բռնում այստեղ բամբակի և չալթուկի, վուշի և քունջութի ցանքսերը⁶⁶: Արհեստական այս ռազմիկները կարող էին, հարկավ, աճել ու ծաղկել միայն ապրանքային տնտեսության պայմաններում: Իրենց գինիներն ու մրգերը Օրդուբադի շրջանի գյուղերը վաճառում էին կամ փոխանակում Ղարաբաղում արտադրվող հացահատիկների հետ⁶⁷: Թանկության և առատության տարիների համար «Դավտարը» նշում է ալյուրի, բրնձի, մսի, գարու գները Ագուլիսում և Երևանում: «Դավտարի» տվյալներից կարելի է եզրակացնել նաև, որ Ագուլիսը հաց էր ստանում ոչ միայն Նախիջևանի խանության մահալներից, այլև Չորսու և Թավրիզի խանությունների կողմից⁶⁸:

Սակայն Արաքսի հովիտը սնվում էր ոչ միայն ապրանքայնացված գյուղատնտեսությամբ, այլև արհեստագործական-արդյունաբերական ձեռնարկներով ու Իրանի համար մեծ նշանակություն ստացած տրանզիտային առևտրով:

Այսպես, օրինակ, Շոռոթը, որի բնակչությունը XVII դարում կազմում էր շուրջ 1500 տուն, հաշվում էր մի քանի տասնյակ մեծա-

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 90:

⁶⁶ Обзорение российских владений за Кавказом, [с.] 337.

⁶⁷ Նույն տեղում:

⁶⁸ Օրագրություն, էջ 114 և հետ., 154 և հետ.:

տուն վաճառականներ: Նրա մեծությունն ու ճոխությունը վկայում են նույն ժամանակներից մնացած վայելչաշեն բնակարանները, ամայացած վաճառանոցը, քարաշեն կամուրջները, աղբյուրներն ու ջրամբարները, այլև նրա եկեղեցիների և տապանաքարերի վրա քանդակված արձանագրությունները⁶⁹:

Բարեկեցիկ վիճակ ուներ Շոռոքին հարևան Գաղը, որին վերաբերող պատմական հիշատակարանները ևս վկայում են բնակիչների առևտրական ընդարձակ գործունեության մասին⁷⁰: XIX դարի սկզբին Գաղում մնացել էին մի քանի հարյուր երկհարկանի տան ավերակներ: Սակայն ներկա դեպքում չէին սխալվում ռուս չինովնիկները, երբ ենթադրում էին, որ վարելահողերից գուրկ այս գյուղի բնակիչները պետք է որ զբաղված լինեին արհեստներով ու առևտրով: Այս ենթադրությունը հաստատվում է նրանով, որ Գաղի մոտով էին անցնում [ինչ] որ մի ժամանակ այն քարավանները, որ դիմում էին Թավրիզից Ղարաբաղ և Արևելյան Անդրկովկասի մյուս շրջանները⁷¹:

Չորս չէ, որ տնտեսական մնան կենցաղով ապրող ավելի խոշոր վայրերը նշվում էին քաղաք կամ գյուղաքաղաք անունով: Ըստ էության, այդ վայրերը քաղաքներ կամ քաղաքատիպ վայրեր էին, իսկապես: XVIII դարի կեսերին Հովսեփ Էմինը, այցելելով Ղափանի սահմանագծի վրա գտնված Մեղրին, նկարագրում է այն իբրև 300 տուն հաշվող առևտրական մի քաղաք, որ արտադրում է «ահագին քանակությամբ մետաքս, բամբակ և ընտիր թունդ գինի»: Առևտրական այդ վայրում ճանապարհորդը չգտավ, իհարկե, հյուրասեր այն ընդունելությունը, որին ընտելացել էր լեռնային Ղափանում: Տղամարդիկ, ասում է նա, քաջ են, բայց ոչ արյունաձարավ: Կանայք շրջում են երեսբաց, ունին ազատ կեցվածք, չեն խուսափում օտարականի տեսքից, բանեցնում են մետաքս ու բամբակ և գիտեն կոնծել

⁶⁹ Հմմտ. *Ալիշան*, Սիսական [Տեղագրություն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893], էջ 352 և հետ.:

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 359:

⁷¹ Обзорение российских владений за Кавказом, [с.] 335.

գինի: Նաղիրի մահից հետո արժարժված տնտեսական և քաղաքական տագնապի մի շրջան էր այդ: Մեղրին գտնվում էր այդ պահին հայերի ձեռքում: Էմինի ասելով՝ մի տեսակ հանրապետություն էր դա, որ պաշտպանում էր արիաբար իր ազատությունը և շատ անգամ զինված դիմադրություն ցույց տալիս հարձակում գործող զորախմբին, թեև, ի վերջո, ստիպված եղավ հպատակություն հայտնել Շուշվա բերդում նստող Իբրահիմ խանին⁷²:

Առևտրական կարևոր նշանակություն ստացավ մանավանդ Նախիջևանը, որի բնակչության խոշոր մասը կազմում էին հայերը: Շահ Աբասի արշավանքից առաջ Նախիջևան այցելած անգլիացի ուղեգիր Նիուբերին բնորոշում է այդ վայրը որպես «մի լավ քաղաք..., որ մեծ քանակությամբ կենսամթերք ունի, և մասնավորապես խաղող [(angour)] և նույնպես ունի մետաքս»⁷³: Արշավանքից հետո Նախիջևանը դարձել էր ավերակների կույտ: XVII դարի կեսին ավերակների միջից խոյանում է վերակենդանացող քաղաքը, և Նախիջևանի խանը հոգ էր տանում վերականգնել նրա վաղեմի դիրքը⁷⁴: «Քաղաքի կենտրոնը,– դիտում էր նույն դարի յոթանասունական թվերին Շարդենը,– ներկայիս վերաշինված է և բնակեցված: Նա ունի խոշոր վաճառանոցներ – երկարաձիգ ստորանցքեր կամ կամարածածք փողոցներ, մի և մյուս կողմից խանութների խիտ շարքերով, որտեղ ծախվում են ամեն տեսակի ապրանքներ ու կենսամթերքներ: Քաղաքում կա հինգ քարվանսարա, բաղնիսներ, շուկաներ, մեծ դայֆեխանաներ ու դալլանխանաներ և մոտ 2000 տուն»⁷⁵:

⁷² The Life and Adventures of Joseph Emin [, an Armenian. Written in English by himself], London, 1792, p. 478 (այսուհետև՝ *Joseph Emin* – Վ. Պ.).

⁷³ Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ [, հ. Ա., ԺԳ.-ԺԶ. դար (1253-1582)], Երևան, 1932, էջ 454:

⁷⁴ Tavernier J.-B., Les six voyages en Turquie, en Perse et aux Indes, [t.] 1, Paris, 1679, [p.] 43.

⁷⁵ Voyage du chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l'Orient, [t.] II, Paris, 1811, [p.] 297 (այսուհետև՝ *Chardin* – Վ. Պ.).

Նախիջևանի խանության որոշ կետերում զարկ էր ստանում բնական հարստությունների շահագործումը կամ այդ հարստությունների մշակման հետ կապված արհեստագործությունը: Բնական իր հարստությունների շահագործումով հայտնի էր Աստապատը, որին XVII դարի կեսերին հիշատակում է Տավերնիեն իբրև փոքր ու գեղեցիկ մի քաղաք, որ ունի չորս քարվանսարա, և որտեղ յուրաքանչյուր տուն իր աղբյուրն ունի. այգիների արհեստական ոռոգման միջոցով բնակիչները պատրաստում են լավորակ գինի: Տավերնիեի ասելով՝ Աստապատը աշխարհի միակ այն վայրն է, որ արտահանում է Ronas կոչված արմտիքը, որ մեծապես կիրառվում է Պարսկաստանում և, մանավանդ, Հնդկաստանում՝ կտավները կարմիր ներկելու համար: «Չարմանալու բան է տեսնել,– գրում է նա,– թե ինչպես Ronas-ով ծանրաբեռնված քարավանները ուղևորվում են Հորմուզ՝ Հնդկաստան վերադարձող նավերը բարձելու համար»⁷⁶: Թվում է, թե այստեղ հիշատակված Ronas-ը աղճատված Konnos'-ն է, դրմբզ կամ кошмелъ կոչված որդանկարմիրը, որով հետաքրքրվում էին նաև ցարական ազնուներն Արարատյան դաշտը նվաճելուց հետո: Հայտնի էր նաև Ղափանի հանքերի հետ կապված Ղազանչու (Շահկերտի) պղնձագործությունը: Գյուղը հաշվում էր 1500 տուն բնակչություն. նրա վաղեմի մեծության մասին վկայում են նրա ավերված բնակարանները, աղորիքն ու ջրանցքները⁷⁷:

Արհեստագործությունը զարգանում էր հետզհետե նաև Նախիջևանում: 1700 թվին այս վայրերն այցելած գերմանացի մի ուղեգիր հաղորդում է, թե «հայերը, որոնք կազմում են Նախիջևանի բնակչության խոշոր մասը, զբաղված են մեծապես շերամապահությամբ և մետաքսագործության արհեստով: Այստեղ գործված մետաքսներն ամենուրեք վաճառվում են մեծ քանակությամբ»⁷⁸: Նույն կարգի վկայություն գտնում ենք նաև Օրդուբադի վերաբերմամբ Իսրայել Օրիի զեկուցագրերից մեկում: «Այս քաղաքում,– գրում է նա,– ապ-

⁷⁶ Tavernier [J.-B., նշվ. աշխ., էջ] 52 և հետ.:

⁷⁷ Ալիշան, [նշվ. աշխ.,] էջ 362:

⁷⁸ Schillinger Fr. Casp., Persianische und Ost-Indianische Reis, Nürnberg, 1707, S. 140.

րում են միայն պարսիկները և բոլորն էլ առևտրականներ են և արդյունաբերողներ, բոլորն էլ խիստ հարուստ, այնպես որ ողջ աշխարհում չկան ավելի հարուստներ: Ծառայողներ չկան նրանց մեջ: Իսկ արհեստավորները շինում են գեմքեր, թրեր և ատրճանակներ և այլն, այլև գործում ամեն տեսակի պարչաներ, այնպես որ կարելի է հազցնել 100 հազարի հասնող մի բանակ»⁷⁹: Հարկավ, գեկուցագրողի սանձարձակ չափազանցությունները չէ, որ հետաքրքրում են, այլ քաղաքի տնտեսական կյանքի ընդհանուր բնույթը, որ թվում է, թե ճիշտ է նկարագրած:

Առևտրական քարավանները տնտեսական-կուլտուրական շփում ստեղծեցին շահ Աբասի գործած ավերածություններից հետո վերակենդանացած այս վայրերի և Իրանի ու Թուրքիայի առևտրական կենտրոնների հետ: Նոր Ջուղայի մեծափարթամ վաճառականների հետ միասին Ստամբուլի հետ կապված էին նաև «գողթանցի» առևտրականները⁸⁰: Դափանի և Գողթանի վաճառականները տարածում էին իրենց շոշափուկները հաճախ ավելի հեռու: XVII դարի կեսերից Վենետիկում և Տոսկանայում մնացել են Ագուլիսի և Դաշտի, Շոռոթի և Գադի, Դաստակի և Ջահուկի, Մեդրու և Մանլիի առևտրականներին վերաբերող արխիվային նյութեր և վիճական արձանագրություններ⁸¹: Վարը կծանոթանանք այն տվյալներին, որոնք ցույց են տալիս իրանահայ ճարպիկ այս խոջաների կապը Լիվոռնոյի և Ամստերդամի պես քաղաքների հետ:

Առևտրով զբաղվող այս գյուղերի և քաղաքների մեջ նշանավոր տեղ էր բռնում մանավանդ Ագուլիսը: Հարկավ աչքի ընկնող առևտրական վայր չէր Ագուլիսը, չունեի խոշոր արդյունագործություն, չունեի սպառող կամ արտածող կենտրոնի հոշակ: Ագուլիսում կար, իհարկե, տեղական պետքերին ծառայող շուկա: 1680 թվին Ջաքարիա Ագուլեցին արձանագրում է, թե «աքուլեցի Մուսաբեկի թոռ Մուսաբեկն մեր Աքուլաց բազարումն յարաւայի կողմն մին

⁷⁹ Эзов Г.А., Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898, с. 88.

⁸⁰ Պատմութիւն Առաքել վարդ[ապետի] Դարիթեցոյ, էջ 287:

⁸¹ Ալիշան, [նշվ. աշխ.] էջ 333 և հետ. 352 և հետ.:

քարվանսարայ յիմն ձգեց, դուգան, բազար շինե՛»⁸²: Սակայն Ագուլիսը հայտնի դարձավ ոչ թե իր դուրան-բազարով, այլ եռուն այն գործունեությամբ, որ հանդես էին բերում նրա բնակիչները տրանզիտային առևտրի բնագավառում իբրև *առևտրական միջնորդներ*: Ջաքարիայի «Դավտարից» ակներև է ագուլեցի խոջաների կապը իրանական առևտրի այնպիսի կենտրոնների հետ, ինչպես Թավրիզն ու Ռեշտը, Երևանն ու Սպահանը: Իրանի առևտրական քարավանները հաղորդակցություն էին ստեղծում Ագուլիսի լևանտինյան առևտրի հեռավոր հանգրվանների միջև: Ագուլիսով գոցվում էր Անդրկովկասի միջով անցնող համաշխարհային առևտրական մագիստրալի հետ կապված և անկումի ուղին բռնած քաղաքավայրերի այն շղթան, որի օղակներն էին կազմում հնում Արտաշատը, Դվինը, Պարտավը, Անին և Ջուղան:

Չնայած, որ երկրագործական իր տնտեսությամբ Ագուլիսը ևս շատ քիչ էր տարբերվում շրջակա գյուղավայրերից, ժամանակակից աղբյուրները հիշատակում են Ագուլիսը մերթ իբրև գյուղ, մերթ իբրև քաղաք: XVII դարի սկզբին կաթոլիկ պատեր Գովեան, որ շահ Աբասի արշավանքների ժամանակ եղել էր Արաքսի հովտում, գրում էր, թե այս երկրամասի գլխավոր քաղաքներն են Երևանը, Նախիջևանը, Շարուրը (sic) և Glis-ը⁸³: Գովեայի հիշատակած Glis-ը անշուշտ, Ագուլիսն էր, որ Բգյուլիս էր հնչում տեղական արտասանությամբ: Հավանորեն նույն Ագուլիսն ունեք աչքի առաջ նաև Տավերնիեն, երբ գրում էր, թե Նախիջևանից ոչ հեռու գտնվում է Ecclesia մեծ գյուղը, «որտեղ բնակվում են բազմաթիվ հարուստ հայեր, որոնք մետաքսի մեծ առևտուր են վարում և կառուցել են այնտեղ գեղեցիկ մի եկեղեցի»⁸⁴: Տավերնիեի ժամանակ Ագուլիսը ոչ թե մի, այլ չորս եկեղեցի ուներ: Սակայն տեսքով ու մեծությամբ աչքի էր ընկնում Թովմա Առաքելո վանքը, որ Տավերնիեից մի քանի տասնյակ տարի

⁸² Օրագրություն, էջ 149:

⁸³ *Gowea Ant. de*, Relation des grandes guerres et victoires obtenues par le roi de Perse Cha-Abbas, Rouen, 1646, p. 347 և հետ:

⁸⁴ *Tavernier [J.-B., նշվ. աշխ., էջ] 47*:

անցնելուց հետո իսկ Աբրահամ Կրետացին նկարագրում է որպես «հիանալի ու զարմանալի տեսողաց» մի վանք:

Ագուլիսի բնակչության մեծ մասը կազմում էին հայերը. հայերից գատ բնակվում էին այդտեղ թուրքերը: Սրանց ունի նկատի Առաքել Դավրիժեցին, երբ խոսում է Ագուլիսի «մահմեդականների» մասին⁸⁵: Նրանց ունեի նկատի մաս Ջաքարիան, երբ խոսում է իր ծննդավայրի «քրդերի» մասին: Նկատենք, ի դեպ, որ Ջաքարիան դասում էր Ագուլիսը «խաս գեղերի» շարքին. «գեղի» բնակչության քանակի մասին ուղղակի տվյալներ չկան «Դավտարում»: Բնակչության քանակի մասին տվյալները հակասական են: XVII դարի վերջերին Իսրայել Օրիի թելադրությամբ կազմված մի զեկուցագրում ասված է, թե ապստամբության դեպքում Ագուլիսը կարող է տալ 6000 կովոդ, Մեդրին՝ 3000 կովոդ⁸⁶: Կես դար անց խոսելով Ագուլիսի մասին՝ «Դավիթ-պեկ»-ի պատմության հեղինակը գրում է, թե՝ «ի քաղաքն անդ էլին իբրու տասն հազար տունք հայոց»⁸⁷: Նույն ժամանակի մի այլ հեղինակ՝ Հակոբ Նալյանը, գրում էր, թե Ագուլիսի գյուղաքաղաքն ուներ մի ժամանակ 8 հազար տուն հայ, այժմ հազիվ թե կա 1000 տուն⁸⁸: Թվական այս տվյալները չափազանցում են, անշուշտ: Բայց չպետք է մոռանալ մաս, որ XVIII դարի երկրորդ և երրորդ քսանհինգամյակների ընթացքում, ինչպես Նալյանն իսկ վկայում է, Ագուլիսի և շրջակայքի բնակչությունը մեծապես նվազել էր տնտեսական վայրէջքի և քաղաքական տագնապի շնորհիվ: Մինչ այդ Ագուլիսը անհամեմատ ավելի խոշոր բնակչություն ուներ. այս ենթադրության օգտին վկայում են մեր ձեռքի տակ եղած բոլոր աղբյուրները: XVIII դարի առաջին քսանհինգամյակի ընթացքում Իրանում ապրած մի հեղինակ՝ լեհ եզուիտ Կրուզինսկին, բնորոշում է Ագուլիսն իբրև «նշանավոր և մեծահարուստ մի վայր»⁸⁹: Նույն դարի 60-ական

⁸⁵ Պատմութիւն Առաքել վարդ[ապետի] Դավրիժեցոյ էջ 357 և 361:

⁸⁶ Эзоб [Г.А.], նշվ. աշխ., էջ 36:

⁸⁷ Գիրք վոր կոչի Պատմութիւն Դաւիթ Պէկին, էջ 70, ձեռագիր:

⁸⁸ Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 325:

⁸⁹ Krusinski Th., Tragicca vertentis belli persici historia, Leòpoli, 1740, p. 59.

թվականներին Արաքսի հովտում ճանապարհորդած Հովսեփ Էմինը նկարագրում է Ագուլիսը իբրև առաջներում շատ ծաղկած հայ վաճառականական մի քաղաք, որ մեծապես ավերվել էր Ազատ խանի ձեռքով⁹⁰: Ֆրանսիացի մի հեղինակի ասելով՝ Ագուլիսն այդ ժամանակ ենթարկվեց կոտորածի և հրկիզման. ջարդի ենթարկվեց երկու հազարի չափ քրիստոնյա, գերեվարվեց հազար հինգ հարյուր հոգի⁹¹: Ջարդի ու ավերածության շառավիղը այդ պահին տարածվում էր Ջահուկի կողմերը: Քարուքանդ եղան, մասնավորապես, այս կողմերում գտնված հայ-կաթոլիկ գյուղերը⁹²: Ժամանակակից մի այլ վկայությամբ՝ Ազատ խանի օրոք՝ 1751 թվին, Ագուլիսից և շրջակայքից գերեվարության ենթարկվեցին 1200 հոգի, իսկ բնակչության մի մասը գաղթեց Թուրքիա և Հնդկաստան⁹³: Հայտնի է նաև, որ ագուլեցիների, դազանչեցիների և մեղրեցիների մի մասը նույն ժամանակներում պաշտպանություն գտավ Շուշվա բերդում՝ զգալի տոկոս կազմելով հետագա Շուշի քաղաքի բնակչության մեջ: Սակայն XVIII դարի կեսերից առաջ իսկ Ագուլիսը և մերձակա վայրերը տեսել են մեծամեծ արհավիրքներ: Ըստ Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի տեղեկագրի՝ տակավին XVIII դարի քսանական թվականներին դժբաղ թալանում էր Գողթան գավառը՝ այլ և այլ պատուհասներ թափելով բնակչության գլխին⁹⁴: Մեր տրամադրության տակ եղած ձեռագիր մի նամակից՝ գրված 1725 թվին Ռամիս գյուղում, պարզվում է, որ արդեն այդ ժամանակ փախեփախ էր սկսվել այս վայրերի բնակչության մեջ: 1730 թվի մի ականատեսի վկայությամբ՝ պարսիկները միայն հենց Դաշտ գյուղում սպանեցին 400 մարդ և գերեվարեցին 800 մարդ⁹⁵: 1732 թվի Վանանդի իրանական մի արձանագրության մեջ նկարագրված է ժամանակի տագնապալից կացությունը. «Կյանքը դժոխք էր դարձել շնորհիվ սովի և թանկության, մասնավանդ այն

⁹⁰ *Joseph Emin*, նշվ. աշխ., էջ 482:

⁹¹ *P*** M. de*, *Essai sur les troubles actuels de Perse et de Georgie*, Paris, 1754, p. 130.

⁹² Նույն տեղում, էջ 129:

⁹³ *Ալիշան*, նշվ. աշխ., էջ 331 և հետ.:

⁹⁴ «Գրունկ [հայոց աշխարհին», Դ. տարի], 1863, [թիվ Գ, մարտ,] էջ 208:

⁹⁵ «Ազգագրական հանդես», [գիրք] XI, [1904], էջ 258:

պատճառով, որ Վանանդ գյուղը և նրա շրջակայքը մի տարվա ընթացքում թալանվեց և ավերվեց երեք անգամ և բազմաթիվ մուսուլմաններ, տղամարդ թե կին, սրածվեցին ու գերեվարվեցին: Տիրոջ ծանոաները (մոլլաները – Ա. Հ.) ստիպված եղան գաղթել. նրանք անցան Արաքսը՝ բնակություն հաստատելով գետափի հանդիպակաց գյուղերում: Խառնակության այս պահին գոցված էին առևտրի դռները»⁹⁶: Ազատ խանի ավերածություններից անմիջապես առաջ գրված մի հիշատակարանից տեղեկանում ենք Ագուլիսի բնակչության ֆիզիկական և տնտեսական նվազման մասին. «Բազում արք և կանայք ի ներքոյ փայտի մեռան, և բազումք ևս ցիր ու ցան եղեն. իսկ մեք մնացողքս եղանք չբաւորք»: Պակասը լրացնում է դարձյալ սղությունը, սովը, սովամահությունը⁹⁷:

XVII դարի կեսերին կուտակվող առևտրական կապիտալի հետևանքներից մեկն էր, անշուշտ, խոշոր այն մասնակցությունը, որ հայտ բերեցին Արաքսի հովտի խոջաներն ու նրանց գործակալները արվեստի և գրականության ասպարեզում: Հայտնի են շոռոթեցի Հովնաթանյանները, որոնք XVII և XVIII դարերի ընթացքում աչքի ընկան իբրև նկարիչներ և աշուղներ: Չաքարիա Ագուլեցու կրտսեր ժամանակակից էր Նաղաշ Հովնաթանյան տաղանդավոր աշուղը (1661-1721), որի ստեղծագործությունները հիմք են տալիս ենթադրելու, թե շոռոթցի և ագուլեցի վաճառականների հետ մեկտեղ տաղանդավոր այս աշուղը ևս այցելած պիտի լինի եվրոպական երկրներ: Մեր ձեռքն է հասել Հովնաթան «դպրի» մի հիշատակարանը՝ գրված 1682 թ. Ագուլիսում «ընդ հովանեաւ Սրբոյն Քրիստափորի»⁹⁸: Անհավանական չէ, որ նույն Ագուլիսում գտնված լինի նաև «նաղաշ» Հովնաթանի այն «քեարխանեն» (արհեստանոցը), որի մասին հիշատակում է «աշուղ» Հովնաթանը: Միաժամանակ նկատում ենք վանական գրականության և գրչության աշխուժացում: Աչքի է ընկնում,

⁹⁶ *Khanikoff N. de*, Mémoires sur les inscriptions musulmanes du Caucase // «Journal asiatique», [cinquième série, t. XX,] août 1862, p. 154.

⁹⁷ *Ալիշան*, նշվ. աշխ., էջ 332:

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 330:

մասնավորապես, Շոռոքի և Թովմա Առաքելո վանքերում, Նախի-
ջևանում, Աստապատում, Դաշտում և Ագուլիսում XVII դարի ընթաց-
քում գրված ձեռագրերի բազմությունը: Գրչության արվեստի հետ
մրցության են դուրս գալիս հայեր[են] գրքերի տպագրիչներն ու
նրանց մեկենասները: Շոռոքում էր լույս աշխարհ եկել Դարիբջանի
որդի Մարգար առևտրականը, որ 1677 թվին սատարեց Ամստերդա-
մում նշանավոր վարդապետ Ոսկան Երևանցուն Սաղմոսի տպա-
գրության գործում: Ագուլիսի մոտ գտնված Վանանդից էր Մատթեոս
Հովհաննիսյան տպագրիչը, որ Հռոմում, Լիվոռնոյում և Մարսելում
գործակցելով «արեմակից» Ոսկանին՝ 1685 թվին նոր տպարան հիմ-
նեց Ամստերդամում, որտեղ լույս տեսան Ժամագիրք և Շարակնոց:
Զաքարիա Ագուլեցին լուծեց Մարգարի և Մատթեոսի մասին, բայց
հիշատակում է պատկառանքով Ոսկանի անունը և նրա տպագրու-
թյունների գլուխգործոցը՝ 1666 թվին լույս տեսած Աստվածաշունչը:
Վանանդեցի էին նաև Թովմա Նուրիջանյան տպագրիչը և նրա եղ-
բոր որդի Դուկաս Վանանդեցի մատենագիրը, որին հիացած հորեղ-
բայրը բնորոշում էր իբրև «ֆիլիսոֆա, որ է վարժ գանազան լե-
զուաց»: Հետաքրքրական է, որ մետաֆիզիկական մարզանքներով
գրադվող հայ մատենագիրը Լայպցիգում ծանոթություն հաստատեց
հռչակավոր Լայբնիցի հետ: Հաստատվելով Ամստերդամում XVII
դարի վերջին վանանդեցիները նոր թափ և նոր բովանդակություն
մտցրին հայկական տպագրության մեջ՝ դարձնելով այն վաճառակա-
նության պահանջներին սպասարկող զենք: Ուշագրավ է սրանց ջան-
քերով լույս տեսած [Մովսես] Խորենացու անդրանիկ տպագրու-
թյունը (1695) և մանավանդ նրանց կազմած ու հրապարակած «Հա-
մատարած աշխարհացոյցը» (1696): 1699 թվին Դուկաս Վանան-
դեցին լույս ընծայեց իր «Գանձ չափոյ, կշռոյ, թոյ և դրամից բոլոր
աշխարհի» ձեռնարկը, որ հրատարակվում էր «ի յօգուտ մերագնեայ
վաճառատե՛ր եղբարց»: Նույն կարգի հրատարակություններ էին
«Համաձայնութիւն հնգետեսակ ամսոց հռոմայեցոց» աշխատու-
թյունը (1698), Դուկաս և Մատթեոս Վանանդեցիների «Դուռն իմաս-
տութեան» դասագիրքը (1699), Դուկասի «Բնաբանութիւնը», որ լույս
տեսավ 1702 թվին և այլն: Առանձնապես հիշատակենք Շրյոդերի

«Արամեան լեզուին գանձ» հայ վաճառականական լեզվի նմուշներով ճոխացրած քերականական գործը, որ տպագրեց Ղուկաս Վանանդեցին՝ հեղինակի հայագիտության մենտորը, 1711 թվին: Չպետք է անգիտանալ, այնուամենայնիվ, որ աշխարհիկ այս տպագրություններին զուգընթաց Նուրիջանյանները գրում էին և տպում նաև եկեղեցական-աստվածաբանական բովանդակություն ունեցող գրքեր՝ առատ տուրք վճարելով տիրապետող կղերին և մանավանդ նրա տիրապետող մտայնությանը:

Բնիկ ազուլեցի էր հայ գրատպության հետ կապված մի այլ անձնավորություն՝ Գյուլնագարի որդի Նահապետը (1629-1694), մեծահարուստ մի խոջա, որ դրամ ու հարստություն էր կուտակել Ստամբուլում, Իզմիրում և այնուհետև՝ Հոլանդիայում, Ֆրանսիայում և Իտալիայում: Տպարան հիմնելով Վենետիկում՝ 1687 թվին խոջա Նահապետը լույս ընծայեց Հ. Հոլով պոլսեցի վարդապետի ձեռքով աշխարհաբար թարգմանված «Պարզաբանութիւն սաղմոսացն [Դաւթի]» գիրքը: Գրքի սկզբում գտնում ենք հրատարակիչ խոջայի հոյակապ դիմանկարը՝ չալմայով ու խալաթով: Գրքի հիշատակարանը տեղեկացնում է, որ խոջա Նահապետը ձեռնարկել է այս գործին «վատնելով զգոյս և զինչս բազումս 'ի ձուլումն գեղեցիկ տառիս, 'ի շինումն նորակերտ տպարանիս, 'ի գտումն պատուական թղթոյս, և 'ի յօրինումն ամենայն իրաց պիտանատրաց յայսմիկ նուագեցելում ամի, յորում համայնք առևտրութիւնք գոն խանգարեալք»⁹⁹: Հիշատակենք, որ խոջա Նահապետին օժանդակում էր ազուլեցի մղղսի Աստվածատուրը՝ իբրև տպարանի կազմակերպիչ ու սրբագրիչ: Փոքր-ինչ հետո՝ 1695 թվին, նույն Նահապետի ծախսով լույս տեսավ «Դաշանց թուղթը», որ հավանորեն գործնական արժեք ուներ կաթոլիկ աշխարհում հաստատված ազուլեցի խոջայի համար: Թե որքան մեծ հարստություն էր դիզել խոջա Նահապետը, երևում է նրանից, որ մահվանից առաջ պատվիրել էր երկու հազար պատարագ մատուցել մեղապարտ իր հոգու փրկության համար, հատկացնելով

⁹⁹ «Բազմավէպ», 1874, [հ. ԼԲ.] էջ 17:

այդ նպատակին 500 դուկատ, իսկ Վենետիկի Ս. Խաչ եկեղեցու դռանը թաղվելու համար նվիրում էր եկեղեցուն և նրա ժամասացին 450 դուկատի հասնող մի գումար¹⁰⁰: Նկատենք, սակայն, որ խոջայի ոչ միայն բարեպաշտությունը, այլև հարստությունն իսկ ծիլեր էր արձակել տակավին հայրենի Ագուլիսում, քանի որ, հավանորեն, նրա հայր Գյուլնագարին ուներ աչքի առաջ Ջաքարիան, երբ 1670 թվին նշում էր «Դավտարում», թե նախընթաց տարում փլած Ս. Քրիստափորի եկեղեցու «առաջի շինօղն Քրիստոսի առաքեալքն էին», իսկ «սոցա յետնայ՝ Վերի թաղի խոջայ Գիւլնագարն» ու իր գործակիցները¹⁰¹:

XVII դարի հայ գրքի ճակատագիրը հայտնի չափով կապված է նաև Ջաքարիա Ագուլեցու եղբայր Շմավոնի անվան հետ: Մեր ձեռքի տակ կա Հակոբ [Դ.] Ջուղայեցի կաթողիկոսի մի կոնդակի պատճենը՝ հասցեագրված Էջմիածնի աթոռակալ Միքայել վարդապետին և «պարոն խոջա Շմավոնին»: Վերջինս մեր հայտնի Երևանի «գառաքին» է, անշուշտ: Միքայել վարդապետի անունը քանիցս հանդիպում ենք Ջաքարիայի «Դավտարում»: Էջմիածնի աթոռակալ դառնալուց առաջ նա երկար ժամանակ վարում էր «Գողթնյաց վիճակավորի» պաշտոն: Կաթողիկոսի կոնդակը գրվել է 1669 թվի հոկտեմբերի 3-ին Ստամբուլում: Երևում է, որ կաթողիկոսը որկած է եղել Միքայել վարդապետին ու խոջա Շմավոնին 1666 թվին Ամստերդամում տպած Շարականի օրինակները՝ վաճառելու համար: Խնդիրը մնացել է անկատար, որից պարտքերի մեջ խրված կաթողիկոսը տուժել է մեծապես: Մնացածը հասկանալի է գրության բովանդակությունից, որ հաղորդում ենք քաղվածաբար՝

«Դարձեալ, սիրելի որդիք, մեր այսքան պարտուց միջի գոլով, յամենայն կողմանէ տարակուսեալ կամք. Հնդրստան ընկեր չունիմք և Ֆռանգըստան ապրուշում: Դարն այդ է, որ կողմանէ որ լինի, հնարիք լինի թէ բարերարն Ա[ստուա]ծ գթայ, որ այս ցառոյս ազատուինք:

¹⁰⁰ *Ալիշան*, նշվ. աշխ., էջ 334 և հետ.:

¹⁰¹ Օրագրություն, էջ 96:

Անցեալ տարին Շարականոց ուղարկեցինք ի տալոյն ձեր տեղոցս գնովն. այլ չէ ծախուել: Չլինի այս տարիս այլ այն տարոյ նման առնէք: Այլ ի գալն գրոցն՝ շուտով հոգս լինիք ընդ իւրաքանչիւր պատշաճին բաժանէք. իսկ որք սիրով չկամին, հարկիւ վերայն դիք ըստ իրեանց կարողութեան: Եւ որք ունին կարողութիւն և ընդլիմանան ձեզ, մեծ դառնութիւն յինէն կրելոց են...

Դարձեալ ծանիր սիրելի որդիք մեր Միքայել վարդապետ ի թուման բաշխա Սահակ վարդապետին վերա ուղարկեցի Մարտիրոս եպիսկոպոսի... տացես գթութն Սահակ վարդապետին և առաքես առ մա ուրանօր որ լիցի և առցէ ի մմանէ գրասն թումանն և բերիցէ առ քեզ. և դու տացես Յովհաննէսիդ. և մեր թեմետուն որ ի ձեռին ունի Յովհաննէսն, գայն առցես ի քեզ և մեզ ծանուցանես և դու ըստ աշխատանացդ վարձս ի Քրիստոսէ ընկալցիս: Ողջ լեր ի հոգին տուրք:

Դարձեալ ծանիք սիրելի որդիք յառաջ թղթումն Յովհաննիսի թամասրկում դճի (420 – Ա. Հ.) թուման էինք գրել. ժ (10 – Ա. Հ.) թուման ևս յետոյ առանք, որ եղև ճլ (430 – Ա. Հ.) թուման. մասն ճուահիրն ևս որ ինչ թամասրկումն գրած է այն է: Ձերայ յառաջմէ դեռ ճուահիրն ըռէհինն (?) հաճած չէր թահմինով գրեցաք»:

Այս գրութեան լիակատար պարզաբանութեան համար անհրաժեշտ է բերել մասն Շարականոցի վաճառքի մասին մույն Հակոբ [Դ.] Ջուղայեցու մի այլ թուղթը՝ գրված մախընթացի հետ գրեթէ միաժամանակ՝ 1669 թ. հոկտ[եմբերի] 4-ին և հասցեագրված Էջմիածնի Միքայել, Ստեփաննոս, Առաքյալ, Երեմիա, Մինաս և Դավիթ վարդապետներին, այլև մույն Էջմիածնի միաբան [sic!] քահանաներին, սարկավագներին, գործակալներին և այլն: Այստեղ կարևոր են թղթի հետևյալ տողերը.

«Միրելիք, առաջին ուղարկեալ Շարակնոցէրն վանորէիցն է բաժանեալ: Իսկ դուք ս[ուր]բ Էջմիածնայ վարդապետք և քահանայք այդ բճծ (250 – Ա. Հ.) Շարակնոցդ ձեզ վերա ուղարկեցի մինչ ի մէկ ամիսն հոգայք առ (1000 – Ա. Հ.) դուռուշ պարտքն վճարէք, որ դրամի տէրն ընկերէ չմնայ. անցեալ տարոյն նման չնայիք իբր մալբանդն ուղտին որ կարի կու մեղանամ: Ա[ստուա]ծ ողորմած է մեծաւ յուսով

ական ունիմ, որ շուտով... մայրս լուսոյ համբուրեմ: Դարձեալ, սիրելի որդիք մեր, գայս ևս ծանիք որ այս երկու ճծ (150 – Ա Հ.) Շարակնոցս որ ուղարկեցաք առ ձեզ ձեռամբ Յովհաննիսիս. սորա գինն վաքսուն և ուր թուման է իլման դուք այլ անպես պատշաճատոր և հոգաբարձութեամբ վաճառէք, որ վաքսուն և ը (8 – Ա Հ.) թուման իւր գինն հանէ հանդերձ իւր խարջին. գերա մեք մէկ ըստակ այս Շարակնոցերիս կողմանէ Յովհաննիսիոյ խարջի չենք տրխեալ, և վասն ճանապարհի խարջին այլ գինչ խարջ որ եղեալ է Յովհաննէսն իւր քիսայէն է արարեալ: Վասն որոյ պատվիրեմ ի սիրելիացդ որ անտես չառնէք այլ ա (1 – Ա Հ.) արդիւնատոր գնո վաճառէք. լինի թէ դոյզն ինչ յանդորրորթին լիցի մերս տառապանաց, որ և դուք ըստ աշխատանացն ձերոց գվարծս ի տեսնէ ամենակալէ ընկալջիք միոյն փոխարէնն հազարապատիկ և բիւրապատիկ: Տէրն տէրանց հովան առնցի ի վերայ ձեր, ողջ լերուք:

Գրեցաւ սիրոյ և ողջունի քարտէզս հազար հարիւր տասն և ուր թվին: Եւ յամսեանն հոկտեմբերի չորրորդումն ատուր. ի մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպօլսի ի դուռն ս[ուր]բ Ա[ստուա]ծածին եկեղեցոյն:

Դարձեալ ծանիք (սիրե)լի որդիք թէպէտ ըզՇարականն գրեցաք... ոչ ետ ձ... առաքել խնդրեմ ի սիրելեաց... զի ամենէ ... անջանա... զա[ստուա]ծաշունչն փութով մաղտէք և զՕհանեսն շուտով ճանապարհէք և շնորհք ընդ ձեզ»¹⁰²:

1680 թվին գրած մի նամակում Կոլբերը շեշտում էր այն հանգամանքը, որ Արևելքում մեծ պահանջ կա հայ գրքի, և եթե Մարսելում հիմնվի հայկական տպարան, մեծ օգուտ կլինի քաղաքին ոչ միայն գրավաճառության գործում, այլև այն տեսակետից, որ դեպի ինքը գրավելով հայ առևտրականների ուշադրությունը՝ կնպաստի

¹⁰² Քաղվածքները ընդօրինակել ենք 1915 թ. Արամ Դադյանի մեզ տրամադրած պատճենից: Բնագրերը ներկայիս պետք է որոնել այն թղթերի մեջ, որ 1921 թվին Խաչիկ Դադյանը հանձնել է Երևանի պետ[ական] Մատենադարանի Վաղարշապատի բաժանմունքին:

մաս առևտրի մյուս ճյուղերին¹⁰³: Այս կապակցությամբ ուշագրավ է այն տեղեկանքը, որ Արևելքում վաճառքի հանվող հայ գիրքը տալիս է տարեկան 20 հազար դուկատ (ecus) արդյունք¹⁰⁴: Բայց գործը պահանջում էր դրամական խոշոր ներդրում: Այս հանգամանքն է հենց, որ անհրաժեշտ էր դարձնում տպագրիչների և խոջաների գործակցությունը: 1670 թվին Կոլբերին ուղղված մի մամակում Ռսկան Երևանցին զանգատվում էր, թե իր հետ բերած դրամը սպառվել է արդեն և հույս ունի միայն Մարսելում առևտուր անող հայազգի Մելքոն Նազարի վրա, որի մոտ շահեցվող 500 դահեկանը խնդրում է ստանալ և ուղարկել իրեն¹⁰⁵: Սակայն տպագրության գործը պահանջում էր ոչ միայն դրամական միջոցներ, այլև գրքի տարածման հատուկ հնարք: Հակոբ [Դ.] Ջուղայեցու վերը բերած գրությունները բնորոշում են այն դժվարությունները, որոնք կապված էին տպագրված գրքի և, առաջին հերթին, եկեղեցական հրատարակությունների «նաղդման» հետ: Դժվարությունն առաջ էր գալիս, ըստ երևույթին, ոչ միայն այն պատճառով, որ դժվար էր շուկա գտնել մեծագին այդ հրատարակությունների համար, այլև այն, որ անդրանիկ հայ տպագրիչներն ու հրատարակիչները հանդիպում էին «գրիչների» դիմադրության: Դիմադրությանը զոհ էր գնացել տակավին Հակոբ [Դ.] Ջուղայեցու ուսուցիչ Խաչատուր [Դ.] Ջուղայեցին, որ տեղի տալով տպագրության գործի շուրջը բորբոքված պայքարին՝ ստիպված էր եղել երեսի վրա ձգել իր ջանքերով Նոր Ջուղայում կազմակերպված անդրանիկ հայ տպարանը: Հետաքրքրական մանրամասնություններ է պատմում այդ մասին Տավերնիեն: «Եվրոպայում եղած վերին աստիճանի հնարագետ մի հայ 1641 թվին տպարան էր բացել Սպահանում: Արդեն իսկ տպվել էին հայերեն Պողոսի թոթերը, ապաշխարության յոթը սաղմոսները, աղոթագրքեր, և սկսել էին արդեն տպել Աստվածաշունչն ամբողջությամբ: Սակայն, բացի այն, որ տպագրությունը

¹⁰³ *Macler F.*, *Mosaïque orientale*. [I. Epigraphie. – II. Historica], Paris, 1907, p. 62.

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 64:

¹⁰⁵ Նույն տեղում:

խիստ դժգույն էր դուրս գալիս, քանի որ չէին կարողանում լավ մուր պատրաստել, ստիպված էին դադարեցնել գործը՝ նոր գյուտի հոռի հետևանքներից խուսափած լինելու համար: Քանի որ մի կողմից երեխաները հրաժարվում էին գիր սովորելուց՝ առարկելով, թե նվիրվում են գրաճանաչության արվեստին՝ իրենց հիշատակին սեփական ձեռքով Աստվածաշունչ կամ Ավետարան գրելու համար, իսկ մյուս կողմից տպարանը հացագուրկ էր անում նրանցից շատերին, ովքեր որ գրչության միջոցով էին հոգում իրենց ապրուստը»¹⁰⁶: Հնարավոր է, որ «ավերիչ» այս նորամուծությանը դիմադրողներ կային մասն էջմիածնի «փոքրավորների» մեջ, այդ մասին չէ՞ վկայում կաթողիկոսի այն գանգատը թե՛ վանքի միաբանները նայում են Ամստերդամի հրատարակությունների վրա, ինչպես որ նախանշում ուղտի վրա: Միքայել վարդապետն ու խոջա Շմավոնը պատկանում էին, ըստ երևույթին, այն մարդկանց թվին, որոնք կոչված էին փշրելու «ուղտամարտերի դիմադրությունը»:

¹⁰⁶ Tavernier [J.-B.,] նշվ. աշխ., էջ 671 և հետ.:

III

«ԽԱՍ» ՎԱՅՐԵՐԻ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՖԵՈԳԱԼԱԿԱՆ ՏԱԳՆԱԳԻ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ԻՐԱՆՈՒՄ

Արաքս հովտի «խաս» վայրերը: «Խաս» վայրերի հարկումը: Դարդաներն Ագուլիսում: Տուրքերի դրամահարկային բնույթը: Ֆեոդալական կոռի հերքեր: Հիշարականներ վարչու աշխատանքի մասին: Տուգանումների պրակտիկան: Ժողովրդական բողոքի ձայներ: Նոքարների ապստամբությունը Երևանում: Ֆեոդալների պառակտումը: Հակամարտ կենտրոնի և տեղերի միջև: Բնակչության կեղեքումը խանական վարչության ճգնաժամի պահին: Սեֆյան ռեժիմը ֆեոդալական տագնապի շրջանում:

Ագուլեցու «Դավտարում» կան ժամանակի հասարակական-քաղաքական հարաբերությունները բնորոշող տվյալներ: Մեր առաջ ուրվագծվում է Ջաքարիա և Շմափոն եղբայրների կյանքի ու գործունեության հետ կապված վայրերի՝ Ագուլիսի և Երևանի կացությունը և դասակարգային այն բախումները, որոնք շրջափակում էին ագուլեցի եղբայրների առօրյան, անդրադառնում այդ առօրյային:

Ռուսական տիրապետության նախօրեին Ագուլիսը, Դաշտը, Պելևին և Յոնան Ագատջիրան կոչված վարչական միավորի մեջ մտնող մահալների կենտրոններ էին: Մահալները գլխավորում էին միրբեյուկները: Նրանք ենթարկվում էին Օրդուբաղի շրջանային վարչությանը, որ իր հերթին, մտնում էր Նախիջևանի խանության մեջ:

Մինչև 1790 թիվը Նախիջևանի խանության մեջ մտնում էին Նախիջևանի, Օրդուբաղի, Մեղրու և Ղափանի շրջանները: Հետագայում վերջին երկու շրջաններն անցան Ղարաբաղի խանության¹⁰⁷:

¹⁰⁷ Обзорение российских владений за Кавказом, [с.] 321; Передняя Азия в документах [(серия памяти Ю.Н. Марра), кн. I, Нахичеванские рукописные документы XVII-XIX вв.], Тифлис, 1936, [с.] 9.

Վարչական այս սխեման գոյություն ունեւ հաճախորդներն մասնագիտացու ժամանակ: «Դավտար» գրող Ագուլեցին լրում է գրեթե մահալների մասին, քանի որ Ագուլիսը ունեւ վարչական իմունիտետ, որ, ըստ երևույթին, բացառիկ կացություն էր ստեղծում նրա համար: Ագուլիսը (ներառյալ Դաւաթը), ինչպես մասն Մեղրին, Շոռթը, Աստապատը և Լեհրամը (Նեհրամը – Ա. Հ.) «խաս» վայրեր էին, այսինքն՝ հարկատու անմիջապես շահի արքունիքին և որպես այդպիսին՝ ենթակա կենտրոնի լիազորներին ու սրանց գործակալներին:

Նկարագրելով Իրանի հողատիրական կարգերը՝ Շարդենը գրում է. «Պարսկաստանի երկիրը բաժանված է *պեհրական* հողերի (pays d'état) և *արքունական* հողերի (pays de domaine), կամ ինչպես ասում են տեղում՝ *մոկուֆատ* (mokoufat) և *խաս* (kasséh), այսինքն՝ ընդհանուր և մասնավոր... Տարբերությունն այն է, որ *պեհրական հողերը* դրվում են խաների վարչության տակ, որ մի տեսակ մանր թագավոր էր խանության մեջ և վայելում էր նրա եկամտի մեծ մասը. խանը, նրա սպաները և մասնավորապես նրա գորամասերը իրենց եկամտի աննշան մի բաժինն է միայն, որ տալիս են թագավորին իրենց պարտավորությունների դիմաց... *Արքունական հողերը*, ընդհակառակը, գտնվում են *վեզիրների* կամ *ինսրենդանյանների* տրամադրության տակ, որոնք հավաքում են նրանց եկամուտները թագավորի համար»¹⁰⁸:

Շարդենի պատմելով՝ այս կարգը անձանք էր Իրանում շահ Մեքի I-ից, մանավանդ շահ Աբաս II-ից առաջ: Պետք է ենթադրել, հիրավի, որ այս շահերը ընդարձակեցին խաս հողերի սահմանները: Երկրում հաստատված «խաղաղությունը» միջոց էր տալիս նրանց կրճատել գորքերի և մահանգապետների թիվը և վեզիրների իրավասության տակ դնել ամենից եկամտաբեր երկրամասերը: Այնուամենայնիվ, Շարդենի նկարագրած հողային իրավունքը՝ մոկուֆատ (մասն՝ *մեմալեք* կամ *դիվանի* կոչված) և խաս (մասն՝ *խասիկնջու* կամ ինջու կոչված) հողերի տարբերումը, հանդիպում ենք դեռ մոնղոլների

¹⁰⁸ Chardin, [նշվ. աշխ., հ.] V, [Paris, 1811], էջ 251 և հետ.:

ժամանակ¹⁰⁹: Ինչու կամ խասինջու տերմինը, ըստ Բարտոլդի, նշում էր հողի արքունական (удельный) պատկանելությունը, այլև առանձին մարդկանց կախումը թագավորական տան անդամներից: Հետագայում, ինչպես տրամադիր է կարծել նույն հեղինակը, տերմինը կորցնում է վերջին իմաստը:

Ցայտուն կերպով երևում է «խաս» վայրերի կացությունը նրանց հարկման պրակտիկայից: Հարկումը տեղի ուներ պետական կապալատրման միջոցով: «Խաս» վայրերը դրվում էին սովորաբար «իջարայով» (կապալով) հարուստ որևէ ֆեոդալի «զաֆտի» (իրավասության) տակ: Շահի իրավունքն էր «կտրել» (խլել) խասերը մեկի «զաֆտից» և տալ ուրիշ որևէ մեկին: «Դավտարից» տեղեկանում ենք, որ Ագուլիսը և մյուս «խաս» վայրերը գտնվում էին մերթ Երևանի խանի, մերթ Թավրիզի, մերթ քսան տարուց ի վեր Սպահան տեղավոխված ագուլեցի աղայի՝ Մուսաբեկի տղա Իսախան բեկի «զաֆտում»: Հաճախ կապալառուն զիջում է իր իրավունքը մեկ ուրիշին: Այսպես, Իսախան բեկը լիազորում է իր տղային՝ Մուսաբեկին, գնալ և «հաքիմություն» կամ «աղայություն» անել Ագուլիսում: 1679 թվին Ձաքարիան հիշում է «մեր Աբուլաց աղա Մուսաբեկենց տունը»: Հաջորդ տարում Մուսաբեկի հայրը՝ Իսախան բեկը, մեռնում է. դրանով կտրվում է սրա որդու՝ Մուսաբեկի «աղայության» աղբյուրը. «խաս» վայրերը հանձնվում են խանդում-բաշի Խոսրով աղին: Վերջինս հանձնում է իր լիազորությունները համանուն մեկին, որը «կու գայ, Աբուլիս կու նստի, մարդիկն դրկի Մեղրի, Շոռուք, Լեհրամ, Ագտապատ, իւր համար աղայութիւն կանի»¹¹⁰: Նկատենք, ի դեպ, որ 1675 թվին Ագուլեցին հիշում է Յոնու պարոն վրացի Փարսաղան բեկի անունը. «Ահա այս 7 յամ է, այս Փարսաղանս տնով, ախպերով որ Յոնայ ուտում այ, շահի յօքմով, սիթամով»¹¹¹: Արդյո՞ք Յոնան ևս «խաս» գյուղ էր, թե՞ իր տրիտուր ծառայության որպես «դոնլուղ»

¹⁰⁹ Бартольд В., Персидская надпись на стене анийской мечети Мануче, СПб., 1911, с. 27 и др.

¹¹⁰ Օրագրություն, էջ 153:

¹¹¹ Նույն տեղում, էջ 126:

տրվել էր Փարսադան բեկին՝ թիուական իրավունքով «աղայություն» անելու համար, պարզ չէ: Ագուլեցին լուծում է իր հիշատակած աղաների ու բեկերի թիուական կամ մյուլքադարական իրավունքների մասին: Տեղեկանում ենք միայն, որ ագուլեցի Մուսաբեկի ժառանգները կովում էին «հայրենիք մուլքին» տիրանալու համար¹¹²: «Հայրենիք» մուլքից զատ Մուսաբեկի ժառանգները ունեին նաև «գանձագին» հողեր. Ագուլիսում քարվանսարա, դուգան, բազար շինելու համար գնած տեղը, ինչպես կարծում է Ջաքարիան, գնեց 3-4 մարդուց՝ վճարելով դիմացը 33 թուման¹¹³:

Մյուս աղաներն ու բեկերը դրսեցի ֆեոդալներ էին և «խաս» գյուղերում, ըստ երևույթին, չունեին հողային սեփականություն: «Խաս» վայրերի գլխավոր մյուլքատերն ինքը շահնշահն էր, որ ֆեոդալական կապալի միջոցով յուրացնում էր ու գոլիում գյուղացիության հավելյալ արդյունքը՝ «մալիջահաբը»:

«Մալիջահաբի» գանձումը խոշոր «գաֆտողներից» երբեմն կապալով վերցնում էին մանր գաֆտողները՝ տեղական մեղիքները: Այսպես, 1666 թվին մեղիք Մանվելը ստանձնում է Ագուլիսի հարկերի գանձումը, ինչպես գրում է Ջաքարիան, մարդագլուխ 2500 դիան (դինար, 1000 դինարը=մեկ թումանի) վճարելու պայմանով: Նույն պայմանով հաջորդ տարում կապալով վերցնում է Ագուլիսի հարկերը մեղիք Շահնազարը: 1673 թվին Ագուլեցին հայտնում է թե՛ «այսմ ամի *ԴՌԵՃ* (4500 – *Ս Հ.*) դիան մալ տվինք»¹¹⁴: 2500 և 4500 դիանի միջև եղած տարբերությունը ցույց է տալիս, ըստ երևույթին, այն գումարը, որ յուրացնում էր ենթավարձորդը՝ Ագուլիսի մեղիքը: Հետաքրքրական է այն թվանշանը, որ հաղորդում է Ջաքարիան Ագուլիսում հավաքելիք հարկի *ընդհանուր* գումարի մասին. 1669 թվին նա արձանագրում է. «Այսմ ամի Ագուլիս 1000 թուման Աղբբեջանա վեզիր Սիրգայ Իբրահիմի գաֆտումն էր»: Եթե ընդունենք, որ 1669 թվին ագուլեցիները *մարդագլուխ* մոտավորապես 4500 դիան (10000

¹¹² Նույն տեղում, էջ 86:

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 149:

¹¹⁴ Նույն տեղում, էջ 119: Մեջբերում և սրբագրում ենք ձեռագրի համեմատ – *Ս. Հ.*:

դիանը հավասար էր մի թումանի), ապա դուրս կգա, որ գլխահարկ վճարողների թիվն Ագուլիսում 2000 հոգուց ավել էր: Դժվար է ասել, արդյոք այս թվանշանները վերաբերում են միայն Ագուլիսին ու Դաշտին միասին:

Գործադրելով ֆեոդալական շահագործման արտատնտեսական ուժը՝ կապալառուն «կիտում» (գանձում) էր արքունական հարկերն ու տուրքերը՝ «մալիջահաթն, թէ ահտագ, թէ սիթամի», «դարդալի» (ոստիկանապետի) և նրան ուղեկցող մարդկանց միջոցով: Որոշ մանրամասնություններ է հաղորդում «Դավտարը» նաև հարկահան այս «դարդաների» մասին: Այսպես՝ 1667 թվին Երևանի խանը 10 ձիավորով Ագուլիս է ուղարկում դաջար Հուսեյին խան բեկին. «միայն Ագուլաց դարուդայ էր սայ», գրում է նրա մասին Չաքարիան: 1670 թվին Ագուլեցին նշում է, թե Թավրիզից ուղարկված դարդան եկավ 10 ձիավորով և մնաց 20 օր. ագուլեցիներին նա նստում է օրական 5000 դիան ծախս. բացի դրանից՝ նա առնում էր ագուլեցիներից 50 թուման «դուլուղ» (թոշակ, ռոճիկ): Մի այլ դարդա գալիս է 20 ձիավորով, մնում 9 օր, ունենում օրական մեկ թուման ծախս և առնում 17 թուման դուլուղ: Երկու տարի անց դարդան գալիս է 13 ձիավորով, մնում 40 օր, նստում օրական 8000 դիան ծախս և հավաքում 60 թուման: 1674 թվին դարդան գալիս է 10 ձիավորով, մնում է Ագուլիսում և Դաշտում երկու ամիս, ունենում օրական 3000 դիան ծախս (այդ տարում մեծ էժանություն էր) և տանում 80 թուման՝ «թե նաղդ, թե ջինս, թե դուլուղ, թե ահտագ»:

Ֆեոդալական վարչության ստորին աստիճանը գրավում էին խաներին ու բեկերին սպասարկող նոքարները: Սրանցից էին կազմվում այն «ձիավորները», որոնք ուղեկցում էին դարդաներին մահալներում կատարած շրջագայությունների ժամանակ և իրենց այդ «ծառայության» համար ստանում էին համայնքներից սնունդ ու ռոճիկ: Խանի պահանջով նոքարները պարտավոր էին ներկայանալ

իրենց «ծիով և մարդ ու զենքով»: Նրանցից էին կազմվում խանական պահակախմբերն ու սպասավորական կադրերը¹¹⁵:

Ֆեոդալական ռենտայի գերազանցորեն *դրամահարկային* բնույթը մատնանշում է մի ավելորդ անգամ Ագուլիսի ու մյուս «խաս» վայրերի սերտ կապը շուկայի հետ: Արտադրվող մթերքները ստացել էին ապրանքային բնույթ, և գյուղացիությունն ի վիճակի էր բնատուրքի փոխարեն դրամով կատարել վճարումների մեծ մասը: Հանգամանք է այս, որ բացատրում է թերևս մասամբ նաև այդ գյուղերի «խաս» դառնալու գաղտնիքը. դրամի կարիք զգացող արքունիքը շահագրգռված էր անմիջապես իրեն ենթարկելու վճարունակ այս վայրերը:

Ֆեոդալական ռենտայի հետ նույնացող մշտական հարկերից գատ՝ հպատակները տալիս էին այլևայլ դիպվածական տուրքեր: 1668 թվին Ագուլեցին հիշատակում է Ստեփան Ռազինի հարձակման հետ կապված զորածողովի ու տուրքահավաքի մասին¹¹⁶: «Այս ջանիքէս Շահ-Սլէման Մանսուր-խանն սարդար դրեց, հրաման տվաւ, որ ասկար կիտվէն, գնան Ասրաբադ կռիվ: Այս ջանիքէս Շահ-Սլէման իւր օլքին վերայ մադաթի փող գծեց, ջամէջամ առաւ: Ագուլաց 57 թուման 3000 դիան առաւ: Ամէն երկիր տվին դինարայ դիմար դիվանի: Գաշտեցոց լռասատովն տվինք այս 57 թուման 3000 դիանա»¹¹⁷: 1672 թվին նշում է Երևանի բերդապարիսպներից մեկի կառուցումը, որի համար եղավ բանուժի հավաք. «Ամէն երկիր մշակ գծեցին ջամի գորայ», «ամէն վարցն թագաւորական տվին»: Գանձարանը նշանակեց յուրաքանչյուր մշակին 60 դիան վարձ, «ամայ առանց հաց»: – «Երկիր կէր, որ 100 դիան, 150 դիան բռնեցին: Ավել զարարն ամէն երկիր քաշեցին»¹¹⁸: Նույն տարում օրագրողը մատնանշում է, թե Ագուլիսից 13 մարդ եկավ Երևան, 20 օր պարսպի վրա

¹¹⁵ Հմմտ. *Губайдуллин [А.]*, Феодальные классы и крестьянство в Азербайджане в XIX веке // Изв[ествия] вост[очного] фак[ультета] а[зербайджанского] г[осударственного] у[ниверситета имени В.И. Ленина, 1928, т.] III, [с.] 34.

¹¹⁶ Օրագրություն, էջ 76 և հետ.:

¹¹⁷ Նույն տեղում, էջ 77:

¹¹⁸ Նույն տեղում, էջ 113:

բանելու համար¹¹⁹: Հաջորդ տարում Ագուլիսը և Դաշտը միասին տվին 37 մարդ, որոնք դարձյալ պիտի բանեին 20 օր՝ մարդագլուխ նստելով 4000 դիան¹²⁰: Դարձյալ տեղեկանում ենք, որ 1679 թվի մեծ երկրաշարժից հետո Երևանի բերդը վերաշինելու համար Ագուլիսից և Դաշտից պահանջվեց 23 մարդ: Ագուլիսն ու Դաշտը 33 թուման ծախսի տակ ընկան¹²¹:

1683 թ. Բաքվի շախտյորների կացությունը նկարագրող մի ուղեգիր՝ Էնգելբերտ Կեմպերը, գրում է. «Յուրաքանչյուր օր բանում է 32 բանվոր, ամենքն էլ շրջակա գյուղաբնակիչներից, որոնցից յուրաքանչյուրը ստանում է 7-8 աբասի, այսինքն մոտ 2 իմպերիալ ամսավարձ»¹²²: Եթե հաշվենք, որ աբասին բռնում էր 200 դիմար («տիան»), ամսական 7-8 աբասին կբռնի, 1400-1600 դիմար բաժանելով այս թիվը 25 բանվորական օրի վրա՝ կստանանք շախտյորների օրավարձը 56-64 դիմար: Պարզ է, որ Երևան ժամանած ագուլեցիներն ավելի բարձր վարձ պետք է ստանային, քան Ապշերոնի մոտակա գյուղերից եկած Բաքվի շախտյորները:

Պետք է ենթադրել հարկավ, որ շինարարական աշխատանքների համար պետությունն ավելի հաճախ շահագործում էր հպատակներին՝ ֆեոդալական կոռի կամ *աշխատապարհակի* կարգով: Հայտնի է, որ Սեֆյան Իրանում արհեստավորների մի մասը ոչ միայն դրամական տուրքերով էր ծանրաբեռնված, այլև պարտադիր աշխատանքով: Որմնադիրները, հյուսները և ուրիշ մի քանիսը, ինչպես վկայում է Շարդենը, ավելի էին ծանրաբեռնված, քան նրանք, ովքեր փողով էին մուծում իրենց տուրքերը: Հարկ եղած դեպքում արհեստավորների ավագն ուղարկում էր նրանց բանելու «թագավորի» համար կոռի կամ աշխատապարհակի կարգով¹²³: Սակայն Ագուլեցու տվյալները հետաքրքրական են ոչ միայն նրա համար, որ նշում

¹¹⁹ Նույն տեղում, էջ 109:

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 119:

¹²¹ Նույն տեղում, էջ 143:

¹²² *Kaempferus Engelb[ertus]*, *Amoenitatum exoticum, Lemgoriae*, 1712, p. 278 և հետ.

¹²³ *Chardin*, նշվ. աշխ., [h.] V, էջ 398 և հետ. 405:

են ֆեոդալական հարկման նոր եղանակներ, այլև նրա համար, որ երևան են հանում ֆեոդալական հարաբերությունների կազմալուծման և վարձու աշխատանքի սաղմնավորման տենդենցների առկայությունը: Չնոռանանք, նախ, որ Իրանի պայմաններում դրամահարկը «հողային ռենտայի վերջին ձևն է և ընդամին նրա կազմալուծման ձևը»¹²⁴: Բերդի շինության ժամանակ ագուլեցիների և դաշտեցիների վրա դրված պարտավորությունները ինքյան գյուղական համայնքների վրա ծանրացած ֆեոդալական վաղեմի *կոռի* մնացորդներ են: Բայց այն հանգամանքը, որ Ագուլիսի և Դաշտի կոռվորները, ըստ էության, արդեն դրվում են օրավարձ բանվորների վիճակում, նշանակում է, թե «բնական ռենտան դրամական ռենտայի վերածվելուն ոչ միայն անհրաժեշտաբար ուղեկցում, այլև կանխում է սեփականագուրկ, դրամավարձ բանվորների գոյացումը»¹²⁵: Այս ակներև է միանգամայն մասնավոր նախաձեռնությամբ սկսված շինարարության դեպքում: Այսպես, Խոր Վիրապի վերաշինության համար ռոճիկով «սարքեար» (վերակացու) է նշանակվում երևանցի Օհան-Բաբեն: «Այս Ոհան-բաբեն եկեղեցիս շինեց, ամեն խարջ, թե ուստի, թե համալի, թե իւրն դօնլուդ, դավտարով փողն վեքիլ Դուգազեն առաւ»¹²⁶: Նույն երևույթի մասին է վկայում նաև Ջաքարիայի հաղորդած այն փաստը, որ Ագուլիսի որակյալ որմնադիրները «Քրդստանից» (այսինքն՝ Թուրքաց Հայաստանից) եկած վարպետներ էին: Այսպես՝ Ագուլիսի Ս. Քրիստավորի եկեղեցին շինելու համար 1671-1675 թվերի ընթացքում ամեն տարի վարձվում էին Քրդստանից հրավիրված վարպետներ: «Մեծ ուստեն էր ի գեղեն Մոկսու»,– գրում է սրանց մասին Ջաքարիան¹²⁷: Հետագայում ևս շինարարական նշանավոր գործերը կատարվում էին թուրքահայ վարպետների ձեռքով: Այսպես, 1720 թվի Շնիերի մի արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Ես անարժան մահտեսի Բենիամին, որ եմ

¹²⁴ Marx K., [Das] Kapital, [Volksausgabe, Bd.] III, [Moskau, 1934, S.] 849.

¹²⁵ Նույն տեղում, էջ 850:

¹²⁶ Օրագրություն, էջ 82:

¹²⁷ Նույն տեղում, էջ 96 և հետ.:

յերկրէն Գողթնաց դաշտէն, եւ իմ որդի մահտեսի Ագարին, որ ետ շինել տաճարս, եւս նորոգել [...] թվին հայոց *ՌՃԿԹ* ին. յիշեցէք ուստայ Մուրատ յերկրէն Քրդստանու»¹²⁸: «Դավտարի» հեղինակը հիշատակում է ի դեպ մաս ժամանակի նշանավոր վարպետ ջուղայեցի խառատ Հակոբջանի անունը: «Սայ շահի դուրգար էր: Շատ թոյլ ջրի հորեր կու շինէր: Տարին 30 թուման շահիցն դօնլուղ կուտէր»¹²⁹: Սա այն վարպետ Հակոբջանն է, որի անունը Առաքել Դավրիժեցին կցում է նշանավոր Նաղաշ Մինասի անվանը՝ հարելով «թէպետ և են աշխարհականք (sic! – Ա. Հ.), այլ զի են հաւատով քրիստոնէայք և յազգէս Հայոց, որք են պարծանք ու օգուտ մերում ազգի»¹³⁰:

Որակյալ վարպետներից գատ՝ հիշվում են մաս վարձու մշակներ: «Դավտարից» տեղեկանում ենք, որ Ագուլիսում գտնված հայրենի այգու համար ինքը Չաքարիան բանեցրեց հինգ տարվա ընթացքում «2000 մշակ»: Խոսքն այստեղ սեզոնային աշխատանքի մասին է, հարկավ: Չաքարիայի տերմինաբանությամբ 2000 մշակ ասելով՝ պետք է հասկանալ ոչ թե 2000 բանվոր, այլ 2000 մարդաօր¹³¹:

Չարկ տալով փողային ռենտայի և վարձու աշխատանքի կիրառմանը՝ ապրանքաշրջանառության ընդարձակումը վերացնում էր մաս հարկատվության մի տեսակը, որ ստրկատիրական հարաբերությունների մնացորդն էր: 1676 թվին Ագուլեցին հանդիպում է վրաց Շահնավազ խանին, որ «60 ուղտ... դուլ ու դարավաշ էր տանում շահին»¹³²: «Բնատուրքի» այս տեսակը Հայաստանում և Ադրբեջանում վերացել էր կամ վերանալու վրա էր գրեթե: Դիշտ է, 1653 թվին Ագուլեցին տեղեկացնում է, թե շահի արքունիք տանելու համար 16 հայ տղա ու աղջիկ գրեցին Ագուլիսում: Բայց նրա գրածից իսկ երևում է, թե, փաստորեն, չտարան և ոչ մեկին. «Աստուծով պրծաւ»,

¹²⁸ *Գոստանէանց Կ.*, Վիմական տարեգիր [:Ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց, Ս.-Պետերբուրգ, 1913], էջ 206 և հետ.:

¹²⁹ Օրագրություն, էջ 103:

¹³⁰ Պատմութիւն Առաքել վարդ[ապետի] Դարիժեցւոյ, էջ 409:

¹³¹ Հմմտ. Օրագրություն, էջ 116 և 119:

¹³² Նույն տեղում, էջ 129:

գրում է Ագուլեցին¹³³: Պետք է ենթադրել, թե Աստծուց առավել հրաշագործ էր մամոնան՝ կաշառքն ու «նաղղ» փրկագինը: Նույն 1653 թվին Ագուլեցին զեկուցում է գինեվաճառքի վրա դրված արգելքի մասին: Հազիվ կես տարի անց վերացվել էր նաև այս արգելքը¹³⁴: Հավանական է դարձյալ, որ արգելքը փող կորզելու միջոց էր միայն: Սի այլ տեղ Ագուլեցին հաղորդում է, թե Օրդուբադում նստող շեյխուլ-իսլամը 50 թուման տուրք առավ Ագուլիսի վանքից ու եկեղեցիներից՝ «մահանայ թե՛ նոր էք շինել, յօքն ունին»¹³⁵: «Դավտարից» ակներև է, որ եկեղեցիների կառուցման կամ վերանորոգման դեպքում հատուկ տուրք էր տրվում խանին¹³⁶: Դրամական եկամտի մեծ աղբյուր էին Իրանի ֆեոդալների համար, մանավանդ դասական տուգանքները: Խանի և նրա դարդաների իրավասությանը ենթարկվում էին անմիջապես քրեական գործերը: Նկարագրելով Իրանի կացությունը շահ Հուսեյնի ժամանակ (1694-1722)՝ եզուիտ Կրուզինսկին գրում էր, թե մասնավոր տիրապետողների օգտին հաճախակի առնվող տուրքերը պակաս ծանր չէին: «Ճիշտ է,– գրում է նա,– առանձին մահալները վճարում են սահմանված քանակի գլխահարկ կամ երկրագործական բերքից վերցվող տուրք. այդ տուրքը, ըստ հրապարակված օրենքների, մեծ չէ: Բայց արտակարգ կամ պատահական այն եկամուտները, որ ստացվում են տուգանքներից (քանի որ, պետք է նկատել, արյունահեղությունից զատ պարսիկների մոտ բոլոր մյուս հանցագործությունները, պատժվում են դրամական տուգանքի միջոցով), շատ ավելի բարձր են, քան գլխահարկերը: Այսպես, Գյանջայի հայ գաղութը, որ մոտավորապես 200 ընտանիքից էր բաղկացած, վճարում էր 50 թուման, այսինքն՝ 1000 առյուծաղորամ տարեկան տուրք թագավորամոր օգտին. իմ այնտեղ եղած ժամանակ գաղութի գլխավորներից ոմանք մի շաբաթվա ընթացքում վճարեցին 300 թուման տուգանք և ձեռաց տուրք (muletiae & palmaris

¹³³ Նույն տեղում, էջ 41:

¹³⁴ Նույն տեղում:

¹³⁵ Նույն տեղում, էջ 144:

¹³⁶ Նույն տեղում, էջ 81:

vexae)»¹³⁷: Նույն Կրուզինսկին անդրադառնում է նաև տուգանումների այն պրակտիկային, որին ականատես էր եղել Ագուլխում: «Երևելի և մեծահարուստ Ագուլխ հայ գյուղում իմ այնտեղ եղած ժամանակ դարդան նկատել էր խաղողի այգում արածող մի էշ: Այդ բանի համար ամենաբարեխիղճ դարդան 50 ոսկի (ըստ Կրուզինսկու՝ 7 ոսկին հավասար էր մի՝ 1 թումանի – Ա Հ.) տուգանք դրեց իշատիրոջ վրա, չնայած որ այգետերը միջամտեց հարևանի օգտին՝ հայտնելով, թե, ի սեր բարի դրացիության, առանձնապես չի տրտնջում, երբ ծառայի անուշադրության պատճառով հարևանի էշը մտնում է իր այգին, ինչպես և հարևանը ևս չի տրտնջում, երբ իր այգին է էշ մտնում: Սակայն մեր դատավորը, նկատի առնելով, որ անգգույշ այս խոստովանությամբ այգետերն ակամայից մատնել էր իրեն նույն հանցագործության մեջ, նրա վրա ևս նույնքան տուգանք դրեց: Դրանով նա ուսանելի դաս տվեց մեկին և մյուսին՝ թե ինչպես պիտի խնամեն իրենց պարտեզներն ու խաղողի այգիները, թե իրենց վճարումակությունը պահպանելու և թե իրենց ընտանիքի անկարոտ գոյությունն ապահովելու համար»¹³⁸:

Ագուլեցու «Դավտարը» չի պատկերացնում հայ գյուղացիներին մալ ու թուջի վճարող անմռունչ գրաստների դերում: Ճիշտ է, որ «Դավտարի» գոյության ժամանակաշրջանն Իրանում տիրող արտաքին և ներքին «խաղաղության» ժամանակամիջոցն էր հենց: «Դավտարի» գոյությունից առաջ՝ XVI դարի ընթացքում և XVII [դար]ի առաջին քառորդում, ինչպես առիթ ունեցանք արդեն նշելու, Սեֆյանները սրով ու հրով ճնշեցին Գիլանի, Շիրվանի և Վրաստանի ապստամբությունները: «Դավտարի» գոյությունից հետո ծայր են առնում ապստամբական շարժումներ Աֆղանստանում, Դաղստանում, Վրաստանում, Ղարաբաղում, Ղափանում և նույնիսկ Ագուլխում ու նրա մերձակա վայրերում: Այնուամենայնիվ, մասսայական ողորքի ու բողոքի ձայները լավում են անգամ Ագուլեցու նոթագրած «խաղաղության» այս դարաշրջանում: Ավելին: «Դավտարը» նկա-

¹³⁷ *Krusinski Th.*, նշվ. աշխ., էջ 58:

¹³⁸ Նույն տեղում, էջ 59 և հետ.:

րագրում է անցքեր ու դեպքեր, որոնք ցույց են տալիս, թե Սեֆյանների վերջալույսն ուղեկցող մասսայական հետագա շարժումները սաղմնավորվում էին հենց Ագուլեցու նկարագրած «խաղաղության» տասնամյակներում:

Բնութագրելով շահ Սեֆիի և շահ Աբաս II-ի քաղաքականությունը, որոնք ընդարձակելով «խաս» վայրերի շրջանը վատթարացրին մասսաների վիճակը, Շարդենը գրում է. «Պարսիկները չարաբաստիկ են համարում այս քաղաքականությունը. նրանք անկշտում արյունարբուներ են համարում *ինչոհնդանյոներին*, որոնք ուժասպառ են անում հպատակներին թագավորի գանձարանը լցնելու համար, և որոնք արհամարհում են ընդսմին ժողովրդի գանգատները իրենց նկատմամբ գործ դրված ճնշումների առիթով, առարկելու, թե դժբախտաբար թագավորի շահը թույլ չի տալիս իրենց հաշվի առնել այդ ամենը, ինչպես իրենք այդ կկամենան, մինչդեռ, փաստորեն, նրանք հենց իրենց գրպանի օգտին է, որ թալանում են ժողովուրդը: Մինչդեռ խաները (խոսքը հին, ժառանգական խաների մասին է – Ա. Հ.) դիտում են իրենց խանությունը որպես իրենց պատկանող մի թագավորություն, սպառելով վերցրածը տեղում և պահելով որոշ քանակի սպաներ ու բազմամարդ մի արքունիք: Պարսիկներն ասում են նաև, որ այս վարքագիծը ուժասպառ է անում և անգամ թուլացնում տերությունը, քանի որ արգելք է լինում բարձրորակ զորք պահելու... մի բան, որ սպառնում է պետությանը գոհ գնալ թշնամիների առաջին իսկ հարձակմանը, մինչդեռ խաները պաշտպան էին և հենարան տերության: Վերջապես, նրանք ասում են, որ այս նոր վարքագիծը աղքատացնում է տերությունը, քանի որ այն թագավորի պահեստատեղիներն է մտցնում այն փողը, որը պետք է շրջանառվեր ամբողջ երկրում...»¹³⁹:

«Դավտարից» ակներև է, որ «խաս» գյուղերի բնակիչները երբեմն դիմադրում էին դարդաներին և անգամ նրանց լիազորող մեծավորների կամայականություններին: Այսպես, 1653 թվին ագուլեցի-

¹³⁹ Chardin, նշվ. աշխ., [հ.] V, [էջ] 252 և հետ.:

ները գանգատվում են շահի կապալառու դարձած Երևանի Մահմադ ղուլի խանին նրա դարդայի դեմ: Բավարարություն չստանալով՝ նրանք դիմում են ավելի բարձր՝ Թավրիզի վեզիրին և այս անգամ գանգատվում խանից: Կողմնակի աղբյուրներից հայտնի է, որ այս «խաս» վայրերը զավթող խանը ծանր հարկեր ու տուրքեր էր դնում Ժողովրդի վրա նաև իրեն ենթակա վայրերում, և որ, մասնավորապես, նրանցից տուժում էր վաճառականությունը: Ջաքարիա Սարկավազը գրում է նրա մասին, թե «ծանրացոյց զհարկն. և հաստատեաց զմաքսն ճանապարհաց, և զոր ինչ վաճառուիւր ծանրագնի թէ՛ ցորեան և թէ այլ ինչ: Այլ և յամենայն ամի առաքէր քննիչս արտորէից գրել, և զհնգորդն ամ յամէ յաւելուին: Նոյնպէս գթութիս խաշանց, զչափօղս այգեաց, և զգլխագիրս, և այսպէս ՚ի ներքոյ հարկի եղ զամենայն»¹⁴⁰: Նույն պատմիչը տեղեկացնում է նաև, որ թալանելով հպատակներին՝ խանը գանձարան չէր մոծում արքունական հարկերը, և այս հողի վրա ընդհարում էր տեղի ունենում նրա և Թավրիզի վեզիրի միջև, որի «զաֆտումն» էր գտնվում այդ ժամանակ Երևանի խանությունը: Ագուլեցիների գանգատը զուգադիպում էր Երևանի խանությունը «զաֆտող» Թավրիզի շահերին: Ի վերջո խանը ձերբակալվում է և չարաչար պատժվում:

1675 թ. Ագուլեցին հաղորդում է, թե Յոնա գյուղից 7-8 մարդ գանգատ գնաց իրենց պարոն Փարսադան բեկից: Շահը ոչ միայն մերժեց գանգատավորների խնդիրը, այլև հրամայեց դատի տալ նրանց՝ «ցղնեցիքն գուղէն վիզն դնեն, տանեն Յոնայ, դիվանն էնտեղ անեն»: Վեց ամիս ձերբակալված մնալուց հետո ցղնեցիներից առնում են հազար թուման տուգանք և ազատ արձակում¹⁴¹: Ագուլեցու գրածներից չի կարելի, համենայն դեպս, եզրակացնել, թե ինքը՝ օրագրողը, դեմ էր սկզբունքով հարկային այն սխտեմին, որին ենթակա էր նրա ծննդավայրը: Ագուլեցին «դրուստ հայոց թագավոր» էր համարում «խաս» հողատիրության գլխավոր հեղինակին՝ շահ Աբաս

¹⁴⁰ Ջաքարէայ] Սարկաւազի Պատմագրութիւն], [հ.] II, [Վաղարշապատ, 1870, էջ] 44 և հետ.:

¹⁴¹ Օրագրութիւն, էջ 126:

II-ին: Ագուլեցու ցանկությունն էր միայն բարեշտկված տեսնել գոյություն ունեցող դրությունը: Նկատելի է նրա բացասական վերաբերմունքը դեպի տեղական այն ֆեոդալները, որոնք արհամարհում էին *առևտրականների* շահերը: Ակներև է, օրինակ, նրա բացասական դիրքը դեպի Երևանի Մահմադ դուլի և Սեֆի դուլի խաները: Ագուլեցին նկարագրում է վերջինիս օրոք, 1677 թվին, Երևանում բռնկված զինվորական ապստամբությունը, որի նախաձեռնությունը պատկանում էր խանի նոքարներին: Չորքը պառակտվել էր երկու մասի: Ապստամբների գլուխ անցած Ֆաթալի բեկը հավաքել էր իր շուրջը մինչև 4-5 հարյուր ձիավոր: Շարժումը խեղդելու համար պետք եղավ կենտրոնի և Նախիջևանի խանի հասցրած 100 ձիավորի օգնությունը: Զինված ուժերը բախվեցին Վեդիչայի վրա: Ապստամբները պարտվում են, նրանց ղեկավար Ֆաթալի բեկը ձերբակալվում: Սակայն ապստամբներին հաջողվում է նոր ուժ հավաքել Շարուրում և իրենց հերթին ձերբակալել մարդկանց: Երևանի խանը հարկադրված եղավ ազատել Ֆաթալի բեկին և հաշտության խոսք բանալ նրա հետ: Սակայն խանի այս ընթացքը զայրույթ առաջացրեց նրան կուսակից աղալարների մեջ, որոնք, ինչպես հաղորդում է Ագուլեցին, «ամեն կիտվեցան Երևան, խանն կոխեցին բերթն, ոչ թողին դուս գայ, ոչ դիվան անէ: Խորակն տվին, մնաց իւր սարումն»¹⁴²: Ներքին այս բախումը մեղմացավ 1679 թվի սկզբներին, երբ Երևան եկավ Չալի խանը, ձերբակալեց և գլխատեց ապստամբությունը նախաձեռնող նոքարներին և Սեֆի դուլի խանին ապրանքով ճանապարհի գցեց Սպահան:

Ագուլեցին մանրամասն չի պարզում այս անցքերի պատճառները: Արձանագրում է միայն, որ իր նշանակման օրից – երկու տարուց ի վեր – խանը ռոճիկ չէր տվել զինվորներին: Ժամանակակից մի վկայությամբ իրենց զինվորական ծառայության համար նոքարները ստանում էին տարեկան երեք թումանից ոչ պակաս ռոճիկ¹⁴³: Եթե

¹⁴² Նույն տեղում, էջ 135 և հետ:

¹⁴³ St'u Petrus Bedik, Cehil Sutun, [seu explicatio utriusque celeberrimi, ac pretiosissimi theatri quadraginta columnarum in Perside Orientis,] Viennae, 1678, p. 267:

աչքի առաջ ունենանք, որ թումանը հավասար էր 50 աբասու, ապա կունենանք համեմատության որոշ կշռաչափ խանական նոքարների և Ապշերոնի այն գյուղացիների միջև, որոնք ամսական 6-7 աբասով աշխատանք էին թափում Բաքվի նավթահորերում: Ապստամբները պահանջում էին իրենց ռոճիկները և միաժամանակ առաջարկում վերացնել խանի «բեդիաթ բաները» (նորամուծությունները): «Դավտարը» լռում է վերջիններիս մասին: Բացը լրացնում է ժամանակակից Ջաֆարիա Սարկավագը: 1677 թվի մի հիշատակարանում, նշելով երկրորդ Սեֆի խանի անունը, Սարկավագը գրում է. «Սա տմարդութիւն ցուցեալ, և ո՛չ որ երկնչէր ի սմանէ, այլ ամենեքեան ըստ իրեանց կամացն կային, և բազմացան գողք և աւագակք և ո՛չ որ կարէր գնալ ճանապարհի զի կողոպտէին. եթէ որ գանգատէր մնա. և նա ո՛չ առնէր դատաստան, և այսպէս կայաք ամենեքեան երկիւղի և ի սասանման, բազմացոյց և հարկպահանջութիւն ի վերայ ամենայն ումեք»¹⁴⁴: Անշուշտ, մույն այս Սեֆի դուլի խանի գործած շահատակություններն է, որ առիթ էին տալիս Սարկավագին չարաբախտ հանգամանք համարել այն խաղաղությունը, որ տիրում էր Արարատյան դաշտում 38 տարուց ի վեր: Սարկավագի կարծիքով, խաղաղության շնորհիվ «բազմացեալ և յռացեալ են ազգն Պարսից ուտելոյ և ըմպելոյ պարապեալ, վասն որոյ միշտ կեղեքեն և կեղևեն ողորմելի կեանս քրիստոնէից»¹⁴⁵: Ավելի մանրապատում է Սարկավագը իր «Պատմագրութեան» էջերում: «Պատմագրութեան» հեղինակի ասելով՝ Սեֆի դուլի խանի օրոք Երևանում կազմակերպվում են հասարակաց տներ, արհամարհվում «օրինավոր կանայք»: Խանը հալածում էր քրիստոնյաներին. երևույթ, որի դեմ բողոքում են մուսուլմանները, տրտնջալով, թե «ահա դրացի ենք քրիստոնէից, և խառն ի խոռն կամք ընդ մոսա. առևտուր ի միասին լինի, և շահս բազումս ունիմք ի մոցանէ, և սա կամի գրկել զմեզ ի շահից մերոց»: Խանը պահանջում էր առանց իր հրամանի չթաղել մեծատուններին ու օտարականներին, որով, ըստ երևույթին, կամենում էր հարկի տակ

¹⁴⁴ «Արարատ», 1888, [թիւ Է, շրջան ԻԱ,] էջ 483:

¹⁴⁵ Նույն տեղում:

գցել նաև ունևոր մեռելներին: Անպատիժ էր թողնում գողերին և ավազակներին. «այլ առնու տուգանս՝ և թողու. և նոքա դարձեալ առնեն գողութիւն». «վասն այս պատճառի ո՛չ որ կարէր գնալ ի ճանապարհ, զի կողոպտէին: Եւ ի բազում եկեղեցիս մտին գողք, և աւար առին», – գրում է խորհիստը¹⁴⁶: Այս վկայությունից պարզ է, ի դեպ, որ «նոքարների» գլխավորած շարժումը խանի դեմ չէր միայն, այլև նրան սպասավորող ֆեոդալական ապարատի՝ դարդաների դեմ, որոնց գլխավոր պարտականություններից մեկն էր հենց հալածել գողերին ու ավազակներին¹⁴⁷: Դարդաներն են դարձյալ, որ պարտավոր էին արգելքի տակ դնել հասարակաց տները¹⁴⁸: Սակայն Սարկավազը շփոթում է ապստամբության հետ կապված դեպքերի նկարագրությունը: «Վասն որոյ, – գրում է նա, – ժողովեցան ամենայն տաճիկք, և արարին խորհուրդ, և եղին գլխատր ինքեանց զոմն Ֆաթալի անուն, և անուանեցին զինքեանց Դարափաչայ... և ինքեանք յարեան ի վերայ խանին, և մուծին ի տուն, և ո՛չ թողին ելանել արտաքս: Այլ և կնքեցին զամենայն դրունս ամբարացն, և չափով տային զկերակոր նորա: Եւ այսպէս տառապանօք պահեցին զնա, մինչև եկն այլ խան, և զնա հալածեցին»¹⁴⁹: Այստեղ պատմողն ի մի է խառնում Ֆաթալի բեկի և նրա դեմ եղած աղալարների ընթացքը: Ավելի արժանավոր աղբյուր է, անշուշտ, Ագուլեցին, որի նկարագրությունը զանազանում է միմյանցից ապստամբական շարժման տարբեր էտապները և նրան մասնակցող հասարակական տարբեր հատվածները – խանական նոքարները, զինվորները, սպայակոյտը, աղալարները: Ապստամբության մասնակցած այս ուժերից զատ՝ Ջաքարիա Սարկավազը հնարավորություն է տալիս հաշվի առնել նաև խանի դեմ տրտնջացող Երևանի առևտրականության դերը: «Դավտարից» ակներև է, որ եթե շարժման առաջին շրջանում պայքարը

¹⁴⁶ *Ջաքարիայի Սարկաւազ*, [նշվ. աշխ.,] [էջ] 89 և հետ.:

¹⁴⁷ *Tavernier [J.-B., նշվ. աշխ., հ.] 1, [էջ] 49 և Thevenot [J. de, Suite du voyage de Levant, Paris, 1674, p.] 195 և հետ.:*

¹⁴⁸ *Thevenot [J. de], նշվ. աշխ., [էջ] 195:*

¹⁴⁹ *Ջաքարիայի Սարկաւազ*, [նշվ. աշխ.,] [էջ] 89:

տեղի ուներ ժողովրդական տրտունջներին անդրադարձնող նոքարների և ժողովուրդը ճնշող ու հարստահարող աղալարների միջև, վերջին շրջանում բախվում էին մասսայական շարժման առաջ նահանջող խմբերը և սրա դեմ գլուխ բարձրացրած աղալարները: Աղալարները, որ բախվում էին նոքարների հետ: Շարժման ընդարձակման վտանգը միացնում էր նոքարների դեմ կենտրոնի և տեղերի աղալարներին՝ վերջ դնելով Սեֆի դուլի խանի ապիկար վարչությանը:

Աղալարների հաղթանակը հավաստում էր այն իրողությունը, որ խանական իշխանությունը կարող էր գոյություն ունենալ միայն իբրև աղալարների իշխանություն, որ հավերժացնելով նոքարների հարստահարությունը՝ պարտավոր էր, համենայն դեպս, խնամել առևտրական կապիտալի շահերը:

Երևանի ապստամբությունն ազդանշում էր երկրում հասունացող հասարակական-քաղաքական ճգնաժամն ընդհանրապես: Պայքարի բռնվելով կենտրոնախույս ֆեոդալների հետ՝ Սեֆյան միահեծանությունը XVII դարի ընթացքում զգալիորեն սահմանափակել էր նրանց իրավունքները: Տեղի տալով կենտրոնի ճնշմանը՝ խանական վարչությունը կորցնում էր կարծես, ժառանգական բնույթը՝ վերածվելով, փաստորեն, ժամանակավոր պաշտոնակալության¹⁵⁰: Այսպես, դարի երկրորդ հիսնամյակում Երևանի խանությունը փոխեց իր պետին տասն և երեք անգամ և ամեն անգամ հին խանի տեղ նշանակվում էր նրան օտար մարդ: Երբեմն աննշան ծագում ունեցող նոր երկրապետերն իսկ, իշխանություն ստանալով, շահագործում էին հպատակներին ըստ հնույն որպես ֆեոդալներ: Ընթանալով միահեծանության գծով՝ շահնշահերի իշխանությունը չէր փոխում հարկավ ֆեոդալական իր բնույթը: Սաստկանում էր միայն հպատակների ֆեոդալական շահագործման եղանակը, ըստ որում՝ ֆեոդալական ռենտան միշտ ավելի ու ավելի էր նույնանում հպատակների հարկման հետ: Քանի դեռ չէր խորտակվել Սեֆյանների ուժը և քանի դեռ միաժամանակ երկրում չէին սկսվել քաղաքացիական դաժան այն

¹⁵⁰ Հմմտ. մեր՝ [Joannissjan A.,] Israel Ory [und die Armenische Befreiungsidee], München, 1913, S. 38 և հետ.:

պատերազմները, որոնց շուրջը դառնալու էր Իրանի պատմությունը հաջորդ դարի ընթացքում, գերիշխող երևույթ էր երկրում այն դրությունը, որ բնութագրել է «Կապիտալի» հեղինակը. «Եթե,– գրել է Մարքսը,– իբրև հողի սեփականատեր և ընդամին իբրև սուվերեն՝ նրանց (մանր գյուղացիների) հանդեպ անմիջապես կանգնող ոչ թե մասնավոր հողատերերն են, այլ պետությունը, ինչպես այդ դիտվում է Ասիայում, այդ դեպքում, ռենտան և հարկը նույնանում են (zusammenfallen), կամ, ավելի ճիշտ, չկա հողային ռենտայի այս ձևից տարբեր հարկ: Այս պայմաններում անհրաժեշտ չէ, որ առկա վիճակը քաղաքականապես և տնտեսապես ավելի դաժան ձև ունենա, քան այն ձևը, որ բնորոշում է այդ պետության հանդեպ ամեն մի հպատակի կացությունը: Պետությունն այստեղ հողի գերագույն սեփականատերն է: Գերիշխողն այստեղ ազգային շրջաններում համակենտրոնացված հողատիրությունն է: Բայց այդ դեպքում գոյություն չունի հողի մասնավոր սեփականություն, չնայած գոյություն ունի հողի ինչպես մասնավոր, նույնպես և համայնական տիրապետություն»¹⁵¹:

Երևանի ապստամբության հետ կապված հանգամանքները մերկացնում են խանական շահագործումների նոր այն երևույթները, որ լայն չափեր էին ընդունում Իրանում վերջին Սեֆյանների օրոք: Նոր նշանակվող և դյուրությամբ պաշտոնազրկվող խանը, հաճախ թանկ գնով տիրանալով իր դիրքին, պետք է որ օգտագործեր ըստ ամենայնի իր իշխանությունը. արդյոք շահական գանձարանի թե հպատակների հաշվին, այդ միևնույն է: Բնորոշ են այն տողերը, որ գրի է առել այդ մասին XVIII դարի սկզբներին շահ Հուսեյինի ժամանակ Աղուանից Եսայի կաթողիկոսը. «Եւ դարձեալ՝ որպէս սովորութիւն ՚է պարսից իշխանութեան՝ յամենայն քաղաքս տէրութեան իրեանց և ի վերայ ամենայն երկրի, պետս և գլխաւորս զօրաց կացուցանել, որպէս խան, սուլտան, դուլբէկի, վէզիր, դարուղայ և թուխտար: Յառաջնումն որոց մի անգամ այսպիսիթեանցս իշխանու-

¹⁵¹ *Marx K.*, նշվ. աշխ., էջ 841:

թիւն ինչ տային ո՛չ դիւրեաւ փոփոխէին և առնուին ՚ի նմանէ. բայց թէ մեծ յանցնաք ինչ և կամ վնաս առնն յայտնիւր և կամ վասն զրկողութեան և ազաւորեան գանգատողք և դատախազք երթային ՚ի դուռն արքայի և գյանցանս առնն յայտնի կացուցանէին, և ապա հազիւ ուրեմն առնուին յառնէն յայնմանէ իշխանութիւն զայն: Իսկ այժմս և այսու թագաւորաւս ո՛չ այսպէս, այլ թագաւորն և նախարարք իւր կաշառակուր լեալ փոյթ ընդ փոյթ փոփոխեալ հանէին և ՚ի միում ամի, 2 և 3 տեարս և իշխանս, ՚ի միում քաղաքի և գաւառի զկնի միմեանց առաքէին. և նոքա եկեալ որպէս և ինքեանք կաշառօք ստացեալ էին զիշխանութիւն իւրեանց, նոյնպէս և նոքա այնպէս ամենայն զոստ և զիրաւունս ժողովողեան ՚ի բաց եղեալ կեղեքէին, կողոպտէին զհնազանդեալս իւրեանց. սոյնպէս առնէին և օրինապահք դպիրք նոցա, այսինքն դատաւորք, շխալսլամք, շէխք, և որոց դազիս ասեն»: Այս կապակցությամբ պատմագիրը տեղեկացնում է նաև այն հարկումների մասին, որոնց ենթարկվում էր, մասնավորապէս, Իրանի զինվորությունը. «Դարձեալ յաւելին միւս ևս չարիս զի որք միանգամ տեարք էին գելից, և ագարակաց. նա և վարձաորք (այսինքն դօնուղ հատեալ զօրապետք, և զօրք) որքան դրամոյ չափ որ ոք և ունէր, զնորին տասանորոյն ևս հատին, և թագաւորական արարին. իսկ նոքա ո՛չ յիւրոց դրամոցն տային, այլ զայն ևս յաւելին և եղին ՚ի վերայ իւրաքանչիւր հնազանդելոցն՝ և այնպէս առնէին»: Նույն հեղինակը նկարագրել է նաև ժամանակի հարկային կեղեքումները: «Ապա ել,– գրում է նա,– մեծ վէզիրն Ատրպատականի որ նստէր ՚ի Դարեժ քաղաքի՝ որոյ անունն էր Սիրգաթահիր, 1100 արամբք. և եկն յերկիրս Ղարաբաղու և ՚ի Գանջայ քաղաք. և սկսաւ առնուլ յոյժ աւելորոյք, քան զգրելն: Եւ ցրուեցան զորքն ընդ երկիրս և ընդ գիւղորայս ՚ի թիւ արկեալ գրովն. և քանզի յոյժ ծանր էր լուծն և ո՛չ կարէին տանել, վասն որոյ չարչարէին, կեղեքէին և ջարդելով առնուին ըստ չափու իւրեանց ՚ի յոլովիցն յոլով՝ և ՚ի փոքունցն փոքր. զի գելն 150, 100 կամ 50 թուման. և յոյժ փոքրն 30 և կամ ի 20 թումանէ չէր պակաս: Նոյնպէս ՚ի վաճառականաց, և յամենայն արուեստաւորացն առին. և այսպէս ամի ամի զգլուխսն համարէին, և հարկահանքն եկեալ ճշդիւ առնուին: Յետ այսորիկ միւս ևս կերպիւ

հարկս եղին և անուանեցին զայն ապիքուրան. դարձեալ միւս ևս եղին, և զայն ասացին Շահդատի ախրաջաթ. միւս ևս յաւելին, անուանեցին շէշտինար և զայս երեքպատկեցին. և դարձեալ կրկին ևս եղև հրաման, ելանել և գրել զամենայն սահմանս երկրի. գիւղօրեից, և ագարակաց. զհող, զջուր, զայգի, զանդաստան, զծառ, զտունկ, և զամենայն ինչ, որ պիտոյ է մարդկան, առհասարակ զամենայն գրեցին, թէ հայոց, և թէ այլազգեաց. այլ և վրանաբնակաց և խաշնարածաց, ազգ մի որ թարաքամայ ասեն. զնոցին ևս, զանդեայս, և զհօտս, զջոկս, և զջուլիւս, և զերամս ամենայն անասնոց չորքոտանեաց, ՚ի թիւ արկին. և յառաջնոյն վերայ կրկին յաւելին զհարկս: Ջայս ամենայն զոր գրեցաք նորահնար չարիք էր, զոր եղին ՚ի վերայ առաջնոյ սահմանեալ հարկացն. որ և յառաջին ևս ծանրագոյն էր բեռն ՚ի վերայ ժողովրդեանն. այժմս փոխանակ թեթևացուցանելոյ, զայսքան ևս յաւելին ՚ի վերայ... Նմանապէս և այլ բազմայոյլ չարիս յորդեցին. ուստերս և դստերս ուժգին քարշէլով, զարս և զկանայս բռնի ուրացուցանելով և զյետամնացելոց զինչսն և զստացուածսն՝ և զանձս յափշտակելով՝ և ուրացողացն տալով. որպէս և որքան դովլաթաւորք և մեծատունս աչօք մերովք տեսաք ՚ի Ջուղայ և Երևան որ ՚ի վերջին աղքատութիւնն և թշուառութիւնն հասել էին. և հարցեալ զպատճառն տեղեկացաք. որ վասն ուրացողացն և յափշտակութեան ընչից իրեանց էին եղեալք այնպէս»¹⁵²:

Եսայի կաթողիկոսի հիշատակած փաստերից ակներև է, որ հարկերի ծանրությունը ընկնում էր բոլոր ժողովուրդների վրա, բայց պարզ է նաև, որ հարկային կեղեքումներից առանձնապես տուժում էին Իրանի քրիստոնյա հպատակները, հատկապես գյուղացիները: «Քրիստոնյա» գյուղացիները «հնգակ» էին վճարում խանական իշխանությանը, այնտեղ, որտեղ նրանք չէին հպատակվում անմիջապես իրենց մելիքների իշխանությանը: Նրանք «տասանորդ» էին

¹⁵² *Եսայի կաթ. Հասան Ջալալեանց*, Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ ինչ անցից՝ դիպելոց յաշխարհին Ադուանից, Շուշի, 1839, էջ 19 և հետ.: Հմմտ. նաև [*Պատմութիւն Նոր Ջուղայու որ յԱսպահան: Աշխատասիրեալ ի Պ. Յարութիւնէ Թ.*] Տէր Յովնանեանց, [հ.] I, [Նոր Ջուղա, 1880, էջ] 205:

վճարում Իրանի ֆեոդալներին այնտեղ, որտեղ սրանք շահագործում էին գյուղացիներին իբրև հողի և ջրի տերեր: Վերջապես պարտավոր էին վճարել խարաջ կոչված *զլխահարկը*¹⁵³ տուրք, որից ազատ էին մուսուլմանները: XVII դարի 60-70-ական թվականներին գլխահարկի նորմը, ֆրանսիացի մի միսիոներին հաշվով, հասնում էր 7 լիվրի, մինչդեռ նույն դարի 80-ական թվերին այդչափ վճարում էր միայն անչափահաս հարկատուն. չափահասները վճարելու էին կրկնակի չափով՝ 15 լիվր¹⁵³: Հարկերի նոր նորմեր սահմանելու համար է հենց, որ կազմակերպվել էին, ըստ երևույթին, Եսալի կաթողիկոսի նկարագրած կադաստրի արձանագրումը և դրան հաջորդող հարկահանությունը, որ ավելի շուտ մասսաներին սաստող մի էկզեկուցիա էր, քան պետական խաղաղ մի գործ. ակներև է, որ Հայաստանում և Վրաստանում է հենց, որ Իրանի տերերը հանդիպում էին հարկատուների խոշորագույն դիմադրությանը:

Եսալի կաթողիկոսի տվյալները վերաբերում են շահ Հուսեյինի ժամանակներին, երբ արտակարգ լարման էր հասել արդեն երկրի տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամը՝ ծայր տալով Սեֆյանների և նրանց հետ միասին նաև պետության ամբողջականության կործանմանը: Սակայն շահ Հուսեյինի ժամանակներին վերաբերող փաստերի ուսումնասիրությունը կարևոր է հենց նրանով, որ ակնբախ է դարձնում կացության *հակասությունները*, որոնք, թեկուզ և *նվազ չափով*, այնուամենայնիվ, առկա էին նաև նախընթաց շրջանում, ուստի և միջոց են տալիս ուսումնասիրողին լուսարձակի տակ գցել այդ շրջանի պատմության մութ խորշերը:

Քաղաքական կացության մասին եղած տրտունջներն Իրանում լսելի են դառնում տակավին նախընթաց թագավորության՝ Սուլեյման շահի (1666-1694) օրոք: Այն հանգամանքը, որ 1672 թվին Չաքարիան «դրուստ հայոց թագաւոր» էր հռչակում սրա հորը՝ Աբաս II-ին, լուռ մի հակադրություն է, որ անում էր նա հոր և որդու միջև: Սրա ժամանակ է հենց, որ պայթեց Երևանի զինվորական ապստամբու-

¹⁵³ *Sanson* [Voyage ou Relation de l'état present du royaume de Perse, Paris, 1695,] p. 97 և հետ.:

թյունը. ապստամբությունը ազդանշում էր, անշուշտ, մասսայական այն դժգոհությունները, որոնք ողողելու էին Իրանը նրա հաջորդի օրոք: Ֆեռդալների ձեռքում կենտրոնացած առևտրի այն ճգնաժամը, որ նկատելի էր դառնում Իրանում XVII դարի երկրորդ կեսում, առաջ էր բերում ֆինանսական տագնապ, որից ճիգ էր անում դուրս գալ կառավարությունը հարկատուների հաշվին:

Ժամանակակիցները տրտնջում են հարկերի ծանրության դեմ: Այսպես, 1686 թվին Էջմիածնում և Նորագավթում գրված մի հիշատակարանում Գրիգոր Երևանցի գրիչը նշում է. «Ի բազաւորութեան պարսից շահ Սուլէմանայ, յորոյ ատուքս նեղի ազգս քրիստոսականաց՝ խիստ խիստ ծառայութեամբ եւ հարկաց ծանրութեամբ որպէս երբեմն ի հնումն Իսրայէլ, որոց բազուկն հզօր փրկօղ լիցի»¹⁵⁴: Մասսաների կացությունը վատթարանում էր ոչ այն պատճառով, որ աճում էր տուրքերի քանակը, որքան այն, որ տուրքերի մեծագույն մասը մոծվելու էր կանխիկ դրամով: Ինչքան էլ ծանր լինէր վաճառականության վիճակը, արծարծված կրիզիսի շրջանում, նա չէ, իհարկե, որ պետք է տրտնջար առաջին հերթին հարկերի ծանրության կամ հարկման դրամական ձևի դեմ: Այլ էր դրությունն ապրանքաշրջանառությունից հեռու գյուղավայրերում, մասնավորապես Հայաստանի և Ադրբեջանի լեռնամասերում: Տուրքերի ծանրությունից անկախ, այստեղ հարկման դրամական ձևն իսկ առիթ էր ամեն կարգի վաշխառության և բռնարարության: «Եթե... հողային ռենտայի բնական ձևը,– գրում է Մարքսը,– որ պետական հարկերի գլխավոր տարրն է Ասիայում, հիմնվում է այնտեղ արտադրողական հարաբերությունների վրա, որոնք բնական երևույթների պես վերարտադրվում են անփոփոխ. վճարումների այդ ձևը հակադարձաբար պահպանում է արտադրության նախկին ձևը: Դրանում է թուրք կայսրության ինքնապահպանության գաղտնիքներից մեկը: Եթե Եվրոպայի կողմից ճապոնիայի շլինքին փաթաթված արտաքին առևտուրը փոխանցում առաջացնի բնական ռենտայից դեպի դրամականը,

¹⁵⁴ «Բանասէր», Դ տարի, 1902, էջ 131:

վերջ կլինի նրա օրինակելի գյուղատնտեսության. կքայքայվեն նրա գոյության անձուկ տնտեսական պայմանները»¹⁵⁵:

Առևտրի և դրամաշրջանառության ընդհանուր կրիզիսի պայմաններում Սեֆյանների առևտրաֆինանսական քաղաքականությունը, ծանրանալով հարկատու գյուղացիների մեջքին, խաղում էր Իրանի գյուղատնտեսության մեջ կործանարար նույն դերը, ինչ նախատեսում էր ճապոնականի համար «Կապիտալի» հեղինակը:

¹⁵⁵ *Marx K.*, [Das] Kapital, Volksausgabe, [Bd.] I, [Moskau, 1934, S. 146] և հետ.:

IV

ՀԱԿԱՄԱՐՏ ՄԵԼԻՔԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁ

Ագուլիսի մելիքական վարչությունը: Մելիքների ընտրությունը: Մելիքների պարտավորությունները: Դատական արյաններ: Քալանթարի պաշտոնը: Մելիքության և քալանթարության իրավունքների միավորումը: Պառակտում դովլաթավորների ներսում: Աղքատների գրոհը: Խոջանների ֆրոնը մասսայական շարժման դեմ:

«Դավտարը» հնարավորություն է տալիս դիտելու Ագուլիսի ներքին կյանքը, հատկապես խոջանների այդ կացարանում իշխող հայ վերնախավերի փոխհարաբերությունները՝ շոշափելով մասնավորապես ժողովրդական մասսաների մեջ սրանց դեմ արժանավոր տրամադրություններն ու պայքարը:

Տարածված կարծիք է, թե ռուսական տիրապետության նախօրեին, Ագուլիսի և շրջակա մահալների հայ գյուղերը կառավարվում էին ընտրովի տանուտերների միջոցով, որոնց կոչում էին նաև մելիքներ¹⁵⁶:

«Դավտարը» որոշ տարբերություն է դնում մելիքների և տանուտերների միջև: 1669 թվին Ագուլեցին արձանագրում է, օրինակ. «Այս տարուս Ագուլիս մելիք չունէր քանզի Մելիք-Շահնազարն գնացել էր Ըսպիան... երեք տանուտէր դրին, որ մալ ու թավջին անէ»¹⁵⁷: Արդյո՞ք բոլոր գյուղերում կային մելիքներ: «Դավտարից» պարզ է, համենայն դեպս, որ մելիքներ կային «խաս» գյուղերում¹⁵⁸: Բայց պարզ է նաև այն, որ «խաս» գյուղերի մելիքները էապես տարբերվում էին համանուն այն իշխողներից, որոնք ֆեոդալական իշխանության հիմնական հատկանիշներ էին պահպանել լեռնային Աղբբեջանի և Հայաստանի որոշ վայրերում (Ղարաբաղում, Գեղարքունիքում և այլն), որտեղ նրանք ժառանգական տիրապետ-

¹⁵⁶ «Ազգագրական հանդէս», [գիրք] XI, [էջ] 259 և հետ.:

¹⁵⁷ Օրագրություն, էջ 80:

¹⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 126:

ներ էին: Ժառանգական իշխանության որոշ իրավունքներ գործադրում էին հայ մելիքները նույնիսկ Ղափանում, թեկուզ և XVII դարի վերջերին ապրելով խոր ճգնաժամ՝ բռնելու էին սոսկական պաշտոնյաների վերածվելու ուղին:

Ագուլիսի և շրջակայքի մելիքները գուրկ էին ֆեոդալ իշխանավորների գլխավոր ատրիբուտներից: Ունեորների միջից ընտրված պաշտոնյաներ էին սրանք, որոնք ունեին լեռնային Հայաստանի համանուն ֆեոդալների իրավասությանց բովանդակաբափ մի անուն միայն: «Խաս» վայրերի վարչական առանձնահատուկ ռեժիմը չէր համատեղվում այլևս տեղական մելիքների ժառանգական իշխանության հետ:

Յուրաքանչյուր տարի Ագուլիսն ընտրում էր իր մելիքը: Երբեմն միևնույն անձնավորությունը մելիք էր ընտրվում մի քանի անգամ: Այսպես, 1666 և 1668 թվերին Ագուլեցին հիշատակում է մելիք Մանվելի անունը¹⁵⁹: 1671 թ. Ագուլիսում գրված մի հիշատակարանում հանդիպում ենք նորից նույն այդ մարդուն. «գեղիս առաջնորդն Մանդվելն»¹⁶⁰: 1665, 1669 և 1670 թվերին Ագուլիսում մելիքություն էր անում Բադալիջ Շահնագարը: 1670 թվին, նշելով սրա մահը, Ագուլեցին գրում է. «Սայ էր 63 ամաց: 40 տարի Ագուլաց ու Դաշտին մելիքութին արաւ»¹⁶¹: Ագուլեցու այս տողերը պետք է հասկանալ այն իմաստով, թե մելիք Շահնագարը 40 տարի անընդհատ մելիքություն էր անում, այլ որ այդ ժամանակաշրջանում նա քանիցս մելիք էր ընտրվել: Մելիք Շահնագարը հիշվում է նաև որպես Ագուլիսի և Դաշտի մելիք: Ագուլիսի և Դաշտի միավորումը միևնույն մելիքի իշխանության ներքո տեղի ուներ, ըստ երևույթին, 1673, 1675, 1677 և 1680 թվականներին: Այդ տարիներին Ագուլիսում և Դաշտում պաշտոնավարում էր մելիք Օվին: Մելիքներն ընտրվում էին ազդեցիկ գյուղականներից: «Դավտարից» տեղեկանում ենք, օրինակ, որ մելիք Մանվելը ագուլեցի Ղարինց «օյմաղի» (տոհմի – Ա. Հ.) «մե-

¹⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 68 և 78:

¹⁶⁰ «Արարատ», 1911, [համար Դ.,] էջ 314:

¹⁶¹ Օրագրություն, էջ 89:

ծառերն» էր և որ նրան հպատակվող տոհմը ընդգրկում էր 10, 12 տուն¹⁶²:

Ի՞նչ ֆունկցիաներ ունեւ Ագուլիսի կամ Դաշտի մելիքը: Ագուլեցու տվյալներից պարզ է, որ պետության առաջ մելիքը գյուղական կառավարիչ էր, որի առաջին պարտականություններից մեկն էր ժողովել և դարդայի ձեռքը տալ արքունական հարկերն ու տուրքերը: Արդեն առիթ ունեցանք մատնանշելու, որ «մալիջահաթի» գանձումը կապալով վերցնում էին երբեմն հենց իրենք՝ մելիքները:

«Դավտարը» հիմք չէր տալիս ասելու՝ արդյո՞ք ֆինանսական այս գործառնությունից զատ Ագուլիսի մելիքներն ունեցել են նաև դատավորի ֆունկցիաները: Քրեական գործերը, ինչպես տեսանք, ենթարկվում էին անմիջորեն խանին ու նրա դարդաներին¹⁶³: Քաղաքացիական գործերը վճռում էին հավանորեն եկեղեցականները կամ Քալանթարի նախագահությամբ գործող «վաճառականաց» ժողովը¹⁶⁴: Այս կարգի գործերի համար հայերը դիմում էին հաճախ նաև շարիաթ մեկնաբանող և ավելի բարձր հեղինակություն վայելող իսլամ դատավորներին, դազուն կամ շեյխ-ուլ-իսլամին: Բնորոշ է, որ տակավին Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքն» էր ջանք գործ դնում՝ հետ կանգնեցնելու հայերին իսլամական դատարաններից¹⁶⁵: Նկարագրելով եղբոր ժառանգների հետ կատարած բաժանությունը՝ Ագուլեցին գրում է. «Դազի բերի, ամեն յիսեն ջոկեցի, գիր գրեցի, վարդապետ դովաթաուրք մեջ բերի, բաժանեցաք»¹⁶⁶: Դազու միջամտությունը տարօրինակ չի թվա, եթե վերիիշենք այն փաստը, որ խոսելով խանական վարչության «օրինական դպիրների» մասին՝ Եսայի կաթողիկոսը նշում էր շեյխ-ուլ-իսլամներին, շեյխներին ու դազիներին:

¹⁶² Նույն տեղում, էջ 146:

¹⁶³ Նույն տեղում, էջ 142:

¹⁶⁴ Հմմ. [Պատմութիւն Նոր Զուղայու որ յԱսպահան: Աշխատասիրեալ ի Պ. Յարութիւնէ Թ.] Տէր Յովնանեանց, հ.] I, [էջ] 183:

¹⁶⁵ Տե՛ս *Մխիթարի Գոշ, Դատաստանագիրք*, [Վաղարշապատ, 1880], Ներածություն, գլ[ուխ] IX:

¹⁶⁶ Օրագրություն, էջ 117:

Ագուլիսի և Դաշտի մելիքները համատեղում էին հաճախ *քալանթարի* պաշտոնը: 1669 թվին Ագուլեցին նշում է, թե մելիք Շահնազարը գնաց Սպահան՝ քալանթարի իրավունքը վերանորոգելու համար¹⁶⁷: 1678 թվին ագուլեցիները, վաղեմի սովորությամբ հանրագիր կազմելով, ուղարկում են մելիք Օվուն Սպահան՝ Ագուլիսի և Դաշտի քալանթարության հրաման առնելու համար: «Քանզի առաջմե ուրիշ քալանթար Աքուլաց ու Դաշտին դախլ չեն անիլ: Այսմ յամի ուզում են, որ մուղարար անեն, որ ով որ Աքուլաց ու Դաշտին մելիք լինի, քալանթարն ել նայ լինի»¹⁶⁸: Հիշատակելով Ագուլիսի մելիք Մուսու անունը՝ Դավիթ բեկի պատմության հեղինակը նշում է, թե «նա ինք էր քաղաքապետն (իմա՝ քալանթարը – Ա. Հ.)»¹⁶⁹: Բայց, ըստ երևույթին, մելիքի և քալանթարի պարտավորությանց միավորումը մշտական երևույթ չէր: Այսպես 1694 թ. Ագուլիսի մի արձանագրության մեջ քալանթար Օվանեսի անվան կողքին հանդիպում ենք մելիք Ասկարխանի անունը¹⁷⁰:

Սեֆյան Իրանում քալանթարն ընտրվում էր քաղաքավայրերում կամ ավելի ճիշտ՝ առևտրական բուրժուազիայի բնակավայրերում: Մի տեսակ վաճառականական ավագներ էին դրանք, որոնց պաշտոնն էր հարթել առևտրականների մեջ ծագած տարաձայնությունները և ներկայացնել պետական օրգանների առաջ առևտրով զբաղվող բնակչությանը: Հարկավ, ֆեոդալները սրանց ևս դարձնում էին հաճախ հպատակներին գոփելու միջոց: Խոսելով Երևանի քալանթարներից մեկի մասին՝ Ջաքարիա Սարկավագը գրում է. «Եւ էր գործ նորա այս զի գոր ինչ հարկ տան իշխանին, սա գրե գաւառապետացն, և գաւառապետքն գրեն գեղօրէիցն. և ժողովեալ ձեռամբ ոստիկանաց՝ և տանինն իշխանին»¹⁷¹: Աբրահամ Կրետացու ասելով՝ Երևանի 9 գավառից (մահալից) յուրաքանչյուրն ուներ իր մելիքը,

¹⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 80:

¹⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 139:

¹⁶⁹ [Գիրք վոր կոչի Պատմութիւն] Դաւիթ Պէկին, էջ 47:

¹⁷⁰ «Ազգագրական հանդէս», [գիրք] XI, էջ 308:

¹⁷¹ *Ջաքարէայ Սարկաւագ*, [նշվ. աշխ.], [էջ 39-] 40:

որոնք «հնագանդ են քալանթարին, և դողան առաջնս իբրև *զնոքար*»¹⁷²:

Ստանալով քալանթարի պաշտոն՝ «նոքարի» դիրք ունեցող մելիքները ստանձնում էին քաղաքի դովլաթավորներին հովանավորող պաշտոնյաների դեր: Սոսկական տանուտերությունից նրանց պաշտոնը տարբերվում էր նրանով, որ ընդգրկում էր վարչական ավելի ընդարձակ միավոր (մի քանի գյուղ կամ գյուղաքաղաք, մահալ և այլն): Մելիքի և քալանթարի իրավասացության միավորումը համակերպում էր նրանց գործունեությունը քաղաքային վարչության, ավելի ճիշտ՝ առևտրով զբաղվող բնակչության պահանջներին՝ էապես բարձրացնելով նրանց հեղինակությունը: Հարկավ սա դեռ չի նշանակում, թե առևտրական բուրժուազիային սպասարկող մելիքները պոկվում էին շահագործության ֆեոդալական ինստիտուտներից: Չեռք մեկնելով ֆեոդալական տուրքերի կապալին կամ հարկատու վայրերը գավթող դարդաներին՝ մելիքները դառնում էին կատարյալ ուտիչներ ժողովրդի մարմնի վրա: Ագուլեցիները մտաբերում են ավանդաբար մելիք Գուլամբարի, մելիք Ստեփանի և մելիք Հովհաննեսի անունները, որոնք ոչ միայն ժամանակի խանական կեղեքումների գործիք են եղել, այլև իրենք են հենց ընկույզ ջարդել ժողովրդի գլխին¹⁷³: Անհավանական չէ, որ այստեղ հիշվող մելիք Հովհաննեսը լինի հենց մեզ ծանոթ մելիք Օվին: Ագուլեցին բնորոշում է նրան իբրև մի մարդու, որ գործիք դառնալով տեղական կալվածատիրոջ՝ Իսախան բեկի որդի Մուսաբեկի ձեռքին՝ նպաստել էր վերջինիս կեղեքումներին: «Դավտարը» նշում է այն բողոքները, որ բարձրացրին սրանց դեմ ագուլեցիները: Մուսաբեկի լիազորությունները սպառվելուց հետո՝ 1680 թվին՝ նրան հաջորդող Խոսրով աղայի օգնությամբ, ագուլեցիները ձեռքակալեցին և չարաչար պատժեցին այս մելիքին, որի շուրջ, ինչպես պատմում է Ջաքարիան, խոշոր պառակտում էր առաջացել տակավին 1673 թվին, երբ մեկի փոխարեն երկու մելիք

¹⁷² [Աբրահամ կաթողիկոսի] *Կրետացւոյ* [պատմագրություն անցիցն իւրոց եւ Նատր-Շահին պարսից, Վաղարշապատ, 1870], էջ 61:

¹⁷³ «Ազգագրական հանդէս», [գիրք] XI, էջ 286:

ընտրվեցին Ագուլխում՝ մեկիք Օվին և Քրդոնց Ալեքսանը: Չաքարիան, որ ոչ միայն վերջինիս ազգականն էր, այլև նրա համախոհը, նկարագրում է, թե ինչպես ագուլեցիները, բռնելով նրա հակառակորդին «վիզն գունդա կուտան, նստացնեն էշ, նաղողով, զոնով Աքուլիս, Դաշտն ման ածեն»: Նույն պատժին ենթարկվում է նաև Դաշտի մեկիք Սլեյմանը: «Սին 130 թուման առին, թողզ դիվանում խարջածն: Օվուն բալքի 200 թուման դուս էլաւ, ինքն էլ մեկիքթենի դուրս ընկաւ: Ամայ Սլեյմանն կորցրին. Աստուած գիտէ, թէ ինչ էլաւ»¹⁷⁴:

Նկարագրած դեպքը նշան չէր տակավին խոջաների ժողովրդասիրության: Դեպքը ցույց է տալիս միայն, որ դովլաթավորների ներսում բռնկում էին երբեմն ներքին պառակտումներ, որոնց ընթացքում, պայքարողները ձգտում էին իրենց կողմը գրավել մասսաների համակրանքը և այդ նպատակով դիմում ժողովրդական ցուցարարության: Բռնկած պառակտումները արգելք չէին դովլաթավորներին՝ միանալու դովլաթագուրկների դեմ, երբ հարկ էր լինում պաշտպանել սրանց դեմ իրենց հավաքական շահերը: Նույն 1673 թվին, երբ ծայրահեղ լարված էր դովլաթավորների ներքին հակամարտը, Չաքարիան նկարագրում է դասակարգային այն կռիվը, որ տեղի ուներ Ագուլխում ունևորների և չքավորների միջև: Նախընթաց տարվա երաշտի պատճառով մեծ թանկություն էր սկսվել իրանական Ադրբեջանում և Անդրկովկասում: Տառապող վայրերից մեկն էլ հացագուրկ Ագուլխն էր: «Երևանայ խանն,– գրում է Ագուլեցին,– իւր երկիրն դադաղայ արաւ, Նախչիվանայ խանն, Չորսու խանն, Թարվեզու խանն, ամենն իւրենց երկիրն դադաղայ արին, որ այս Գողթան տունս ուտելիք չեկաւ»: Սովից ու թանկությունից տառապող ազգաբնակչության աղքատ շերտն էր գլխավորապես: «Շատ մարդ բանջարով ապրէր, շատ մշակ առանց վարցի բան կանէր»,– գրում է Չաքարիան: Իշխանավորներն ու դովլաթավորները միջոցներ ձեռք առան շրջակա վայրերից Ագուլիս խուժող սովահար մասսաների դեմ: «Աքուլիս հենց աղքատ լցաւ, որ մարդ դրին, դուս արարին»:

¹⁷⁴ Օրագրություն, էջ 153:

Սովահար ամբոխը խոյացավ կշտափոր խոջաների դեմ: «Աքուլաց կշտին Վանանդու ջաղացն, Տրունաց ջաղացն, Ագուլաց վանքի ջաղացն գիշերն 2, 3 անգամ կոխեցին, մարդիքն կապեցին, ալիւր տարան: Կարիւ չէին մինակ ջաղաց գնալ կամ գիշերն մնալ ջաղացն»,– գրում է Ջաքարիան¹⁷⁵:

¹⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 114:

V

ՊԱՅՔԱՐ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՇՈՒՐՉ

Գողթնյաց առաջնորդությունը: Ագուլիսի ջրօրհներբը: Ուխտագնացություններ: Վանք ու շուկա: Ժառանգական վանահայրություն և առաջնորդություն: Բախում ժողովրդի հեյր: Նվիրակների ժողովարարությունները: «Հոռոմցի» ամիրաները և «արևելցի» խոջաները: Երևանի խանի վարքագիծը: Շարժում ժողովարարությունների դեմ: Ագուլիսի հուզմունքը: Խոջաների ընթացքը: Կաթողիկոսի փախուստը Թուրքիա: Ագուլեցու «Դավտարը» և 1678 թ. Էջմիածնի «գաղղրնի ժողովի» վերսիսան: Հայ ֆեոդալների վերադիրքավորումը: Իրանական պարժախմբեր Վրաստանում և Հայաստանում: Ագուլիսը քուրք-իրանական քաղաքականության հունի մեջ:

Նշանավոր տեղ են գրավում «Դավտարում» ժամանակի *եկեղեցական անցքերը*:

Ագուլեցու ուշադրության կենտրոնում առարկա էր ամենից առաջ իր ծննդավայրի կրոնական կենտրոնը,– Թովմա Առաքելո վանքը,– որտեղ գտնվում էր նաև «Գողթնյաց» առաջնորդարանը: Ագուլեցու ժամանակ Գողթնյաց առաջնորդներն ազդեցիկ եպիսկոպոսներ կամ արքեպիսկոպոսներ էին: Դարավերջին «Գողթնյաց» առաջնորդարանը կրում էր անգամ մետրոպոլիտի տիտղոս¹⁷⁶: 1663 թվին վերաբերող մի վկայության համաձայն՝ առաջնորդներից զատ վանքում կային երկու վարդապետ, հինգ քահանա, հինգ սարկավագ, երեք ճգնավոր, մի տնտես և մի սպասավոր¹⁷⁷:

1661 թվին Ագուլիսում ջրօրհներ է անում ինքը՝ կաթողիկոսը: Ձաքարիայի ասելով՝ այդ օրը «շապիք էր հաքել»¹⁷⁸: Դեպ-

¹⁷⁶ Մսբատեանց Մ. արք-եպիսկոպոս], Նկարագիր սուրբ Կարապետի վանից Երևցակայ եւ շրջակայից նորա, Տփխիս, 1904, էջ 205 և 297 և «Ազգագրական հանդես», [գիրք] XII, [1904], էջ 172:

¹⁷⁷ Մսբատեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 307:

¹⁷⁸ Օրագրություն, էջ 57:

քի հանդիսավորությունը պատկերացնելու համար պետք է աչքի առաջ բերել, որ 1674 թվին Երևան քաղաքում Երևանի, Նախիջևանի և Բարդայի խաների ներկայությամբ և Էջմիածնի աթոռակալի նախագահությամբ կատարված ջրօրհներին շապիկ հագնողների թիվը նույն Ձաքարիայի վկայությամբ հասնում էր 200 հոգու¹⁷⁹։ Սովորական տարիներին ջրօրհների ժամանակ շապիկ հագնողների թիվը Ագուլիսում 40-60 մարդուց չէր անցնում¹⁸⁰։ Շապիկավորների բարձր քանակն ու տոնակատարությունների հանդիսավորությունը ևս ցույց է տալիս, ի դեպ, որ «Դավտարի» գրության ժամանակ Ագուլիսը, հիւրավի, բազմամարդ ու հարուստ մի վայր էր, ավելի շուտ՝ քաղաքատիպ մի կենտրոն, քան հետամնաց մի գյուղավայր։

Ջրօրհները կատարվում էր հաճախ գետափին՝ «դօվուլ գոնով»¹⁸¹ կամ ինչպես ասված է մի այլ տեղ՝ «խաչալամով, սագով, նաղրով»¹⁸²։ Ծեսի հանդիսավորությունը շարժում էր նաև մուսուլմանների հետաքրքրությունը։ 1680 թվի ջրօրհները կատարվում էր Մուսաբեկ աղայի ներկայությամբ։ «Սայ ուղարկեց, Օրդովարայ շխալիսլամն, 4, 5 մեծ մարդ կանչեց, ինքն, թե այլ քուրդեր նստան, չուրի ջուրն արինեց, խաղաղութեամբ, սիրով ամեն վեր կացին, իրեանց տեղն գնացին։ Թե Օրդովարայ քուրդերին, թե Աբուլաց քուրդերին խարջ չառին հայերեն։ Միայն մին աման էմիշ, 3 քալայ շաքար տարան. այս էր խարջն»¹⁸³։ Այս վկայությունից, հարկավ, կարելի է հանել նաև այն եզրակացությունը, որ լինում էր տեղ ու ժամանակ, երբ ջրօրհնյաց հանդեսը ընկնում էր շոշափելի խարջի տակ։

Նկարագրելով 1677 թվի Թավրիզում կատարված ջրօրհները՝ Ագուլեցին տեղեկացնում է, որ հանդեսը կատարվեց խոր գիշերը՝ մի ժամ լուսաբացից առաջ. «Այս պատճառէս կանուխ արարին,– գրում է նա,– որ թուրք չի գայ, եկեղեցին լցվին։ Ամայ ախր կու գան, ճար

¹⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 120։

¹⁸⁰ Հմմտ. նույն տեղում, էջ 69, 80, 147։

¹⁸¹ Նույն տեղում, էջ 74։

¹⁸² Նույն տեղում, էջ 80։

¹⁸³ Նույն տեղում, էջ 147։

չկայ»¹⁸⁴: Հաջորդ տարին Մարադա[այի] խանը կարգադրում է հայերին, թե «իմ մօտիկ գեղորից կարդացողն ամեն ժողովեցեք, ջուրարհնէք արարէք»: Հայերը հայտնում են, թե «մեր մէջն վարդապետ չկայ, լաւ կարդացող չկայ, լաւ փուսադ (տեսք – Ս Հ.) չունիք, մինչևի այժմոյս ելած չէ, թէ գիտենք: Խանն կասի՝ չէ՛, ինչ որ կայ, բարի այ: Մին 10 երեց եկաւ հայի մահլումն ջուր արհնեցին»:
Փառահեղ հանդեսներ տեսած Ագուլեցին չի հավանում մարադացիների խղճուկ տոնակատարութիւնը: «Դիր աղաք ժողովորդ այ: Ոչ խաչ, ոչ լաւ խաչ-ալամ»¹⁸⁵: Կենցաղագրական մանր այս փաստերը բնորոշում են բարիորացիական այն շփումները, որ տեղի էին ունենում հայ և թուրք մասսաների միջև: Կուշ գալով դավանական նեղ խխումջի մեջ՝ տիրող դասակարգերը հաճախ հաշտ աչքով չէին նայում այդ շփումներին, երբեմն միջոց դարձնում «հավատացիալների» շահագործման:

Գուցե նվազ հանդիսավոր, բայց ընդհանրապես առավել եկամտաբեր էին ժողովրդական բազմաթիվ այն ուխտագնացութիւնները, որոնք հիշատակվում են այնքան հաճախ Ագուլեցու «Դավտարի» էջերում: Յոթանասնամյա Քրդոնց Աղամիլը գնում է Երուսաղէմ: Ինքը Ջաքարիան «շատ ջումիաթով» ու «խիզանով» տարեցտարի ուխտ էր գնում Գողթանի գավառի, Ղափանի, Արարատյան դաշտի և անգամ Էրզրումի վանքերն ու անապատները: Եկեղեցական կալվածքների շահագործումից ու վանական տասանորդների գանձումից անկախ՝ մասսայական ուխտագնացութիւնների պարբերական աջհամբույրների ու գանձանակների հաշվին է մասամբ, որ XVII դարում կանգուն էին դէռ բազմաթիվ այն վանքերն ու անապատները, որոնց ցուցակը հաղորդում էր եվրոպացիներին Ոսկան Երևանցին¹⁸⁶: Ժամանակակից արձանագրությունից երևում է, որ առատ տուրք էին տալիս

¹⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 133:

¹⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 138:

¹⁸⁶ Histoire critique de la creance et des coutumes des nations du Levant. Publiée par le Sr. de Moni, Francfort, 1683, p. 217 և հետ.:

եկեղեցիներին, վանքերին ու անապատներին, մասնավորապես Շոռոքի և Գաղի, Աստապատի և Նախիջևանի, Ագուլիսի և Դաշտի խոջաները: Դաշտի խոջաների մեկի ծախսով է, օրինակ, որ 1655 թ. կառուցվեց[ին] Շնհերի կուսանոցի եկեղեցին ու նրան շրջապատող տները¹⁸⁷: Մի արձանագրության մեջ Շնհերի կույսերը նշում են 1676 թվին թե՛ «Եղեւ շինութիւն եկեղեցոյս եւ արդեամբք աղախնեաց, որք ժողովեալ կայաք աստ յանապատս թուով անձինս ութսուն. զկնի ամաց շինութեան տանս շարժեալ գնացաք ոմանքս յԱգուլեաց երկիրն. եւ եկեալ աստէն և բազում աշխատութեամբ և հալալ վաստակոց իւրոց շինեաց գեկեղեցիս»¹⁸⁸: Նշելով ժամանակի շինարարական աչքի ընկնող գործերը՝ Դավրիժեցին հիշատակում է «չքնաղ և մեծաշուք և վայելուչ եկեղեցին Աստապատու, և քաղաքին Նախչուանու, և Ճահկայ գեղջն, և Շահկերտու գեղջ և Գաղ գեղջ, որք շինեցան յաւուրս տեառն Յակով կաթողիկոսի. և Շոռօքու եկեղեցին, և Ագուլեաց վանքն և գեղջ չորս եկեղեցիք, և Թավրիզու քաղաքի եկեղեցին, և Դարաշամբայ եկեղեցին, և Յղնոյ եկեղեցին, սոքա և այլք յովմք՝ զորս որ յիշեն, ոմանք յաւուրս Մովսէս կաթողիկոսին շինեցան, և ոմանք յաւուրս Փիլիպպոսի կաթողիկոսի»¹⁸⁹: Հետաքրքրական են այն մանրամասնությունները, որ պատմում է Ջաքարիան Ագուլիսի Ս. Քրիստափոր եկեղեցու շինության մասին. եկեղեցին, ինչպես պատմում է, կառուցվեց Ագուլիսի Վերին թաղի խոջա Գյուլնազարի, Քիչիբեկի և Մալխանի վերակացությամբ՝ «ժողովողեան փողով»¹⁹⁰: Հետաքրքրական է, մանավանդ Խոր Վիրապի վերաշինությունը, որ կատարվեց Ջաքարիա Ագուլեցու եղբայր Շմավոնի ծախսով «վասն իւր և իւր ծնօղաց յիշատակ, հոգոյն փրկութեան»¹⁹¹: Շմավոնի այս շինարարության մասին վկայում են, ի դեպ, նաև Խոր Վիրապի հիշատակագրությունները.

¹⁸⁷ *Կոստանեանց Կ.*, նշվ. աշխ., էջ 185:

¹⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 193 և հետ.:

¹⁸⁹ Պատմութիւն Առաքել վարդ[ապետի] Դարիժեցոյ, էջ 353:

¹⁹⁰ Օրագրություն, էջ 96 և հետ.:

¹⁹¹ Նույն տեղում, էջ 81 և հետ.:

«'Ի բոլին ՌՃԺ և... յաւուրս Յակոբ հայրապետին, 'ի յառաջ-
նորդութեան Տէր Դաւիթ վարդապետին նորոգեցին զսուրբ եկեղե-
ցիս խօծայ Շամօնն (sic) Ագուլեցի, և խօծայ Արքանդիլն քիֆլիզեցի,
յիշեցէ՛ք 'ի Քրիստոս Աստուած»:

Եվ մի այլ տեղ.

«Յիշեալ լիցին առաջի Քրիստոսի խօծայ Սիմոն և իւր բ ամու-
սին Գուլում Խաթունին իւր ննջեցեալքն՝ որք նորոգեցին սուրբ վի-
րապա. քին ՌՃԺ (1661)»¹⁹²:

Զաքարիա Ագուլեցին շարժվում էր եղբոր ճանապարհով: Պատ-
մելով Ս. Քրիստափորի վերաշինության մասին՝ «Դավտարի» հեղի-
նակն ավելացնում է. «Դարցեալ, այս եկեղեցուս 3 որմին 25 խաչ, ոմն
պատկեր վասն յիշատակի գրեցին: Այս դավտար գրող Զաքարէս մին
Աստուածածնոյն պատկերն ես գրել տվի: Ամէն խաչի, թէ պատկերի
մէկ մէկ թուման տվին եկեղեցուն»¹⁹³:

Շնիների արձանագրության մեջ անապատական կույսերի թիվը
հասնում է ութսուն հոգու: Խոշոր այս թիվը համապատասխանում է
վանքերի ու կուսանոցների բազմամարդության: Ժամանակակից մի
վկայությամբ Փիլիպպոս կաթողիկոսը (1632-1655) ավելի քան չորս
հարյուր եպիսկոպոս ու վարդապետ ձեռնադրեց¹⁹⁴: Շահ Աբբաս II-
ին ուղղած իր աղերսագրում նույն այս Փիլիպպոսը միայն հենց
Էջմիածնի միաբանությունը հաշվում էր 300 հոգի: «Յերեք հարյուր
աղոթողներ Ուչ-Քիլիսայում (Էջմիածնում) գիշեր-ցերեկ աղոթում են
ազնվագույն, վեհագույն, բարձրագույն անձի (շահի) համար,– գրում
է կաթողիկոսը,– բոլ որ մեզ պես հարյուր հազար աղոթողների հոգին
մատաղ լինի նրա ռազմական ձիու սմբակներին»: Նաղիր շահի

¹⁹² Շահխաթունեան Յ., Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւառացն
Արարատայ, Ս. Էջմիածին, 1842, [հ.] Բ, [էջ] 280:

¹⁹³ Օրագրություն, էջ 96:

¹⁹⁴ Դիւան հայոց պատմութեան, [գիրք] X [Ժ, Թիֆլիս, 1912], էջ 51:

Ժամանակ Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսը Էջմիածնի «հաց ուտողների» թիվը 500 հոգուց ավել էր հաշվում¹⁹⁵:

Թե որքան «բազմաժողով» էին շահնշահի արևշատության համար գոր ու գիշեր աղոթողներն ու անձնապարար «հաց ուտողները, հայ վանքերում ու անապատներում, այդ մասին մոտավոր գաղափար է տալիս հենց Ագուլեցու «Դավտարը»: 1668 թվին Ագուլեցին հաշվում էր Հալիձորի կուսանաց անապատում 70 ապաշխարող, Շնհերի անապատում 60 ապաշխարող, Տաթևի վանքում 70 կրոնավոր, որոնց թվում՝ 10 արեղա: Այս թվերը համապատասխանում են Ժամանակակից անապատների մասին մեզ հասած տեղեկություններին: Այսպես, Չարեքի անապատի «եղբարց» թիվը 1685 թվի մի արձանագրության մեջ հաշվում է 70 հոգի¹⁹⁶: 1687 թվին Սանահնի վանքի «բովանդակ միաբանք էին Խ (40) արեղայք, մոնթք, տնտեսք, ծառայք և այլն ամենայն»¹⁹⁷: Վանական այս և նման հիմնարկները ֆեոդալական մանր ու խոշոր կազմակերպություններ էին, որ պահում էին իրենց գոյությունը և հաճախ նաև ուռճանում նյութապես հպատակ վիճակների, մլքատու գյուղերի, վարելահողերի, այգիների, ջրաղացների, դիմկերի, տների և խանութների շահագործման շնորհիվ: XVII դարում վանական այդ տնտեսությունները գտնվում էին արծարծվող ապրանքափոխանակության հունի մեջ. հանգամանք, որ նյութական և «հոգևոր» մերձավոր շփում էր ստեղծում Ժամանակի վանականության և խոջայության միջև: Էջմիածինը և նրա քարավանսարանները կազմում էին Թավրիզից Իզմիր ուղևորվող քարավանների անխուսափելի հանգրվանը: Ուխտագնացություն և վաճառք, վանք և շուկա փարված էին միմյանց որպես անբաժան ամուլներ: Եկեղեցին սուզված էր շուկան հուզող նյութական հոգսերի մեջ, շուկան կարիք ուներ եկեղեցու սերմանած կրոնական շամանդաղին, որչափ դեռ հայ խոջաները չէին նվաճել գոյության ուրույն, ֆեոդալական

¹⁹⁵ Ջամբո [Համաժողովելեալ եւ շարադրեցեալ ի Սիմէօնէ կաթողիկոսի Երևանցոյ, Վաղարշապատ, 1873], էջ 35 (այսուհետև՝ Ջամբո – Վ. Պ.):

¹⁹⁶ *Կոստանեանց Կ.*, նշվ. աշխ., էջ 196:

¹⁹⁷ «Քոթուգ որ կոչի Յիշատակարան» (ձեռ.), էջ 53:

հասարակությունից անկախ հիմքեր, և որչափ նրանք չէին մշակել այդ հասարակության մեջ տիրապետող կղերական մտայնության ներհակող դասակարգային ուրույն գիտակցությունը: «Շորտատիրական հասարակության մեջ, որչափ զարգանում էր առևտուրը և ծագում համաշխարհային շուկան, որչափ զարգանում էր դրամաշրջանառությունը, ծագում էր նոր դասակարգ – կապիտալիստների դասակարգը: Ապրանքից, ապրանքների փոխանակությունից, փողի իշխանության ծագումից – ծագում էր կապիտալի իշխանությունը»¹⁹⁸: Բուրժուազիան հասունանում էր արդեն իբրև դասակարգ ինքյան. սակայն նա դեռ դասակարգ չէր ինքն իր համար: Նա չէր հասել դասակարգային ինքնագիտակցության, չէր ազատագրվել կղերաֆեոդալական գաղափարախոսության տիրակալությունից: Կապիտալի նյութական իշխանությունը համերաշխ էր ֆեոդալների դասակարգային գերիշխանության հետ: Ֆեոդալների տիրող դասակարգը գոյության նոր հեմակետ էր փնտրում կապիտալի նյութական իշխանության մեջ: Ջաքարիա Ագուլեցու շրջապատում բուրժուազիան շատանում էր տակավին շահագործման ֆեոդալական սխտեմի մանր ռեֆորմներով: Ռեֆորմներից մինը ձեռնարկեց հենց ինքը խրոմիստը, մտցնելով եկեղեցական գանձանակի «եվրոպական սխտեմ»: 1680 թվին Ագուլեցին գրում է այդ մասին. «1129 յունվարի 25ումն Աբուլիս Վերին թաղի Սուրբ Քրիստափոր եկեղեցումն այսօր գանձանակ սահմանեցինք, որ ամեն շաբաթ իրիգուն գանձանակ բռնեն, եկեղեցուն շորագին լինի: Առաջմէ կայր ոչ, նոր ըսկսքն արարաք: Դուքի շինեցի, ֆռանկի փակով, միրեցինք, որ թաբաղ բռնեն, ինչ որ գայ, ամեն դուքինն: Ես Ջաքարէս 4, 5 տարի այ, ասելով՝ այսօր ըսկիսքն ընկաւ Աստուծով»¹⁹⁹:

Ջաքարիայի մտցրած ռեֆորմը ցույց է տալիս ի դեպ նրա ազդու դիրքն Ագուլիսում, դիրք, որ գրավում էին միայն համայնքի «գլխավորները»: Մի այլ տեղ պատմելով եկեղեցու հետ կապված մի այլ ռե-

¹⁹⁸ Ленин, Сочинения, [т.] XXIV, [М., 1932, с.] 367.

¹⁹⁹ Օրագրություն, էջ 147:

ֆորմի մասին՝ Ջաքարիան վկայում է, որ ռեֆորմը գլուխ եկավ միայն վարդապետի ու Ագուլիսի «գլխատր» մարդկանց շնորհիվ²⁰⁰:

Եկեղեցու պետերը ոչ միայն ձգտում էին կենտրոնացնել իրենց ձեռքում «հոգևոր» իշխանությունը, այլև ֆեոդալական ժառանգության բնույթ տալ այդ իշխանությանը: Տասնյակ տարիների ընթացքում Թովմա Առաքելո վանքում պաշտոնավարելուց հետո Խաչատուր եպիսկոպոսն իր մահից տասը տարի առաջ եպիսկոպոս է ձեռնադրում և նույն վանքի վանահայր Գողթան գավառի առաջնորդ դնում Պետրոս վարդապետին՝ իր եղբորորդուն: Շնորհապարտ ժառանգը մատուտ է շինում հորեղբոր գերեզմանի վրա²⁰¹: Նույնն է անում նաև Նախավկայի առաջնորդ Միքայել վարդապետը՝ Էջմիածնի երբեմնի աթոռակալը, որ մահից չորս տարի առաջ հաջորդ է կարգում իրեն իր եղբորորդուն²⁰²: 1697 թվի մի ձեռագրում կարդում ենք նույն Միքայել վարդապետի ժառանգներից մեկի հիշատակարանը. «Դարձեալ յիշեցէք զանարժան Գալուստս, որ միայն անուամբ կոչիմ վարդապետ, և զհաւն իմ զհանգուցեալ քաջ հռետորն արհիի, որ է տեղապահ և աթոռակալ ս(ուր)բ Էջմիածնայ Յակոբ հոգևոր տիրոջ, և միւս հոգևոր ծնօղն իմ և դաստիարակն, որ էր եղբօր որդի Միքայել վարդապետին, զՊետրոս Արհի եպիսկոպոսն, որ էր առաջնորդ ս(ուր)բ ուղտիս Նախավկային, և ես Գալուստ վարդապետս քեռ որդի գոլով նորին ստացայ զս(ուր)բ գիրքս թվին ՌՃԽԶ ամին (1697)»²⁰³: Ժառանգական վանահայրության և առաջնորդության երրորդ մի օրինակը, որ հանդիպում ենք «Դավտարում» Մողնու վանքն է, որի վանահայր Հովհաննես վարդապետը ձեռնադրում է իր եղբորորդի Դավիթ վարդապետին և կտակում նրան վանքն ու առաջնորդությունը²⁰⁴: «Անվանի, մեծ» կոչված այս Հովհաննես վարդապետը, իր հերթին, ժառանգել էր Մողնու վանքը իր հորեղբայր

²⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 134:

²⁰¹ Նույն տեղում, էջ 63[-64]:

²⁰² Նույն տեղում, էջ 148:

²⁰³ *Մաքատեանց Մ.*, նշվ. աշխ., էջ 265:

²⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 83 և հետ.:

Մարտիրոս Եպիսկոպոսից²⁰⁵: Պատմագրական այս տվյալները հավաստվում են նաև վիմական արձանագրությամբ²⁰⁶: Ջաքարիա Սարկավազը հիշատակում է նաև Հաննա վանքի Հովհաննես Եպիսկոպոսի մասին, որը «իբրով կամաւ ետ Առաջնորդութիւն վանիցն եղբօրորդոյն իւրոյ Գաբրիէլ վարդապետի, որ դեռ եկեալ էր ՚ի նուիրականութենէ սուրբ Էջմիածնի»²⁰⁷:

Եկեղեցական իշխանության ժառանգականությունը նոր երևույթ չէր հայ լուսավորչական հիերարխիայի պատմության մեջ: Հայտնի է հայ Պարթևների և Պահլավունիների ժառանգական կաթողիկոսությունը: Եկեղեցական իրավունքի և մատենագրության քննությունը ցույց է տալիս ժառանգական առաջնորդության և վանահայրությանը թեր և դեմ տենդենցների առկայությունը նաև միջնադարյան Հայաստանում: Ժառանգական կաթողիկոսություն էին անում Գանձասարում Հասան Ջալալյան տոհմի ֆեոդալները, ժառանգական էր Սանահունում նստող Արդության վանահայրերի իշխանությունը և այլն: Սակայն ժառանգականության սկզբունքի աշխուժացումը XVII դարում հետևանք էր քայքայիչ այն ազդեցության, որ արավ զարգացող ապրանքային տնտեսությունը բնական տնտեսության և ցուլիբատի (կուսակրոնության) վրա հանգչող վանական կառավարության մեջ: Մասնավոր շահագրգռություն արժարժեղով վանականների մեջ՝ ապրանքային տնտեսությունն առաջացնում է «կուսակրոն» եկեղեցականների մեջ ձգտում՝ հարազատների սեփականություն դարձնել «եկեղեցու մանկանց» հավաքական ստացվածքն ու իշխանությունը: Ստեղծվում էր մի կացություն, որ տաղանդավոր գրչով նկարագրել է Առաքել պատմագիրը. «Վասն զի ամենայն վանօրայք ազգիս Հայոց,– գրում է նա,– իւրաքանչիւր սևագրուիս ունէր իւր զինչս առանձին, այգի և բուրաստան, փէթակ և տուն, և մարան, և համբարանոցս, և զմոտս ստացուածոց. նաև զմոտս հասարակաց վանիցն

²⁰⁵ *Ջաքարէայ Սարկաւագ*, [նշվ. աշխ., հ.] III, [Վաղարշապատ, 1870, էջ] 41 և հետ.:

²⁰⁶ *Կոստանէանց Կ.*, նշվ. աշխ., էջ 188 և հետ.:

²⁰⁷ *Ջաքարէայ Սարկաւագ*, [նշվ. աշխ., հ.] II, [էջ] 50:

մասունս արարեալ՝ յինքեանս բաժանէին: Եւ զայն ամենայն ինքեանց, և ազգայնոց՝ և իրեանց հաճելեաց արանց ծախէին ի պէտս կարեաց: Եւ զնուիրեալ տեղիսն Աստուծոյ՝ որք բնակարան են նշխարաց սրբոց և սքանչելագործ, և շնորհակիր նշանաց Աստուծոյ, լցեալ էին զայնոսիկ կանամբք և տանտիկնօք, և իրեանց ազգայնօք»²⁰⁸: Վանական պաշտոնների և հարստության այս յուրացումները, քայքայելով վանքերի «հասարակաց մութքը», սպառնում էին նրանց գոյությանը: Վանական կյանքը ոչ միայն ուռճանում, այլև կազմալուծվում է առևտրական ու վաշխառական կապիտալի ավերիչ ներգործության շնորհիվ: Թե ինչ սուր կերպարանք էր ստանում այս պայմաններում եկեղեցու ներսում և եկեղեցու շուրջ արծարծվող պայքարը երևում է «Դավտարում» նշված պերճախոս մի փաստից: 1678 թ. Ջաքարիան գրում է «Դավտարում». «Այսմ թվիս մեր վանքի ավել անուն Պուլա պարոնտերն ըսպանեցին վասն նախանձու առաջնորդութեան»²⁰⁹:

«Դավտարում» նշված են փաստեր, որոնք դրսևորվում են կղերական ֆեոդալների վերապրած ճգնաժամը *in actu* [գործով] պատմական գործողության մեջ:

Բնորոշ է այդ տեսակետից Ագուլիսի առաջնորդ Պետրոս վարդապետի հետ կապված կոնվների պատմությունը: Դաշտի ժողովուրդը պայքարում էր գյուղի մեծատուն մոդսի Մելքունի դեմ, որը երեսուն տարուց ի վեր կատարում էր «աղսախկալի» դեր, և որին, ի վերջո, ժողովուրդը տապալում է դրամական յուրացումների համար: «Վասն հսաբի,– պատմում է Ագուլեցին,– այս Մելքունիս յետ շատ դավի դիվան գնացին դաշտեցիք»: Միդսուն պաշտպանում էր Գողթնյաց առաջնորդը: Բնականաբար մոդսու դեմ եղած տրտունջը ուղղվում է նաև վերջինիս դեմ: Պայքարը ստանում էր սուր ընթացք, մանավանդ, այն պատճառով, որ ընդհարվելով դաշտեցոց տանուտեր Ագարեի հետ՝ առաջնորդն արգելում է նրա ամուսնությունը՝ պատրվակ բռնելով չհասությունը: Ագարեն արհամարհում է արգելքը և գտնում

²⁰⁸ Պատմություն Առաքել վարդ[ապետի] Դարիժեցույ, էջ 288:

²⁰⁹ Օրագրություն, էջ 141:

երկու տերտեր, որոնք, հակառակ առաջնորդի կարգադրության, կատարում են պասկը: Գործը հասնում է Էջմիածնի աթոռակալ Միքայել վարդապետին, որը փիլոնագուրկ է անում կանոնազանց տերտերին: «Ժողովուրդն Ազարի կողմն էին,— գրում է Ջաքարիան:— Այս 2 պատճառէս շատ դիվան գնացին, շատ փող գնաց. ամէն հակառակ ին: Մինչի 14 ամիս այս կռիւս կայր, յետով բարիշեցին»²¹⁰:

Հետաքրքրական մանրամասնություններ ենք իմանում «Դավ-տարից» նաև Ագուլիսի և Էջմիածնի հարաբերությունների մասին: Քանիցս հանդիպում ենք Ագուլիսում Էջմիածնի վանականներին՝ ժողովարարություն անելիս: Այսպես, 1661 թվին ժողովարարության համար Ագուլիս է գալիս ինքը Հակոբ [Դ.] Ջուղայեցի կաթողիկոսը: 1669 թվին նույն գործով գալիս է նրա աթոռակալ Միքայել վարդապետը: «Մին շունչն 20 դիան հարկ է,— պատմում է Ջաքարիան «հոգևոր» այդ առաքելության մասին,— որ ամէն հայ 20 դիան կուտան Էջմիածինն. այս 3 տարի էր, որ առէլ չէր: Սայ եկաւ, շունչն 50 դիան առաւ 3 տարէն»²¹¹:

Սիմեոն [Ա.] Երևանցու փաստալից «Ջամբռի» հրատարակու-թյունից հետո ապացույցի կարոտ չէ այն դրույթը, որ XVII-XVIII դարերի Էջմիածնի վանքը լայն իմնունիտետ («մաղաֆություն») վայելող ֆեոդալական հողատիրություն էր, ուներ խոշոր կալվածա-յին տնտեսություն, «զաֆթել» և «ուտում» էր իբրև «մուլք» Արարատ-յան դաշտի գյուղերից մի քանիսը՝ ամբողջությամբ կամ մասամբ: Սակայն կալվածային տնտեսությունից և հողային տիրապետությու-նից զատ Էջմիածինը բանեցնում էր ընդարձակ իրավունքներ իբրև ֆեոդալական հիմքերով կազմակերպված հիերարխիա: «Ջամբռի» հեղինակը թվում է մի առ մի Թուրքիայում և Իրանում փռված այն «վիճակները», որոնք եկեղեցական իշխանության գծով ենթակա էին անմիջապես Էջմիածնի իրավասությանը և իրենց հպատակությունն արտահայտում էին վանքի «նվիրակներին» վճարվող եկեղեցական

²¹⁰ Նույն տեղում, էջ 77 և հետ.:

²¹¹ Նույն տեղում, էջ 86:

ռենտայի («նվիրակության») միջոցով²¹²: «Գողթնեայց տունն ու Նախիջևանի յերկիրը» մեկն էր Էջմիածնի վիճակներից: Երեք տարի մի անգամ հավաքվող նվիրակական տուրքերից զատ Էջմիածնի վանքը գանձում էր այստեղ նաև «գանձանակական, հոգեբաժնական, կտակական» և այլ տեսակի մշտական տուրքեր: Դրամով վճարվող ընդհանուր այս տուրքերից անկախ Նախիջևանն ու Գողթնյաց երկիրը մատակարարում էին Էջմիածնին «զչոր ծիրանս, զնուշս, զբակլայս, զբանջարս, զընկուզս և զայլս այսպիսիս»²¹³: Այս ամենից զատ, ինչպես տեսանք, Էջմիածնի վանքը կատարում էր նպատակավոր ժողովարարություններ:

Բացի Էջմիածնից՝ երբեմն ժողովարարություններ էին անում Ագուլիսում նաև մյուս վանքերը: Այսպես, 1668 թվին ժողովքի նպատակով պատեցնում են «Գեղարդը»՝ «վասն փրկության աշխարհի»: Հաջորդ տարում բերում են Մոդնու սուրբ Գևորգի մասունքը՝ Մոդնու վանքի վերաշինության առիթով դրամ ժողովելու համար: Այս կապակցությամբ Ագուլիսը մոծեց մոտ 30 թուման:

Սակայն Ագուլիսը աջհամբույր ու խաչհամբույր ժողովելու վայր չէր միայն, այլև վայր, «լուսավորչական մի համայնք», որ գործում մասնակցություն ուներ եկեղեցու ընդհանուր կյանքին: Ագուլիսում հանդիպում ենք քանիցս ժամանակի կաթողիկոսին՝ Հակոբ [Դ.] Ջուղայեցուն (1655-1680): Ագուլիսը մերձավոր մասնակցություն է ունեցել նրա հաջորդի՝ Եղիազար [Ա.] Այնթափցու (1681-1691) ընտրության ժամանակ: Դարավերջին՝ Նահապետ կաթողիկոսի (1691-1705) օրոք, եկեղեցական ժողով գումարվեց Ագուլիսում, որտեղ որոշումներ էին ընդունվում Էջմիածնի և Հռոմի հարաբերությունները ճշտելու շուրջ²¹⁴:

²¹² Զամբո, էջ 44 և հետ.:

²¹³ Նույն տեղում, էջ 50:

²¹⁴ Հմմտ. Relation d'une mission faite nouvellement par monseigneur l'archevêque d'Ancyre [à Ispaham en Perse pour la réunion des Arméniens à l'église catholique, Paris, MDCCII [1702]], p. 163:

Մերձավոր մասնակցություն ունեցավ Ագուլիսը, մանավանդ տևական այն պայքարի ժամանակ, որ բորբոքվել էր դարի 60-70-ական թվականներին Էջմիածնի կաթողիկոս Հակոբ [Դ.] Ջուղայեցու և Երուսաղեմի պատրիարք Եղիազար [Ա.] Այնթափցու միջև Էջմիածնի գերիշխանության խնդրի շուրջ:

Նկարագրելով այն պառակտումը, որ առաջ էր եկել այդ խնդրի առիթով միայն հենց պոլսահայ գաղութի մեջ, Մ. Չամչյանը, որ օգտագործել է, ըստ երևույթին, Երեմիա Քյոմուրճյանի անտիպ ժամանակագրությունը, գրում է. «Կէսք ՚ի կողմն Էջմիածնի էին, մանաւանդ նոքա՝ որք եկեալ էին ՚ի քաղաք անդր յաշխարհէ մեծին հայոց և պարսից, որք և կոչէին արևելցիք. և կէսք՝ մանաւանդ թէ յովք՝ ՚ի կողմն Եղիազարու, և սոքա էլին բնակք քաղաքին՝ ժողովեալ անդր ՚ի սահմանաց փոքուն Հայոց և Հռոմստանու, և կոչենին հռոմցիք: Սկսան ապա այս երկու դասք մաքառիլ ընդ միմեանս, և գոսնել զիրեարս. սոքա զնոսա արևելցի և յակոբեան կոչելով. և նոքա զնոսա՝ հռոմցի և եղիազարեան ձայնելով»²¹⁵: Ակներև է, որ թուրքահայ բարձր կղերի հետ միաժամանակ Էջմիածնի գերիշխանության դեմ ոտքի էին ելել Իզմիրի և Ստամբուլի վաշխառվական կապիտալի մագնատները: Դժբախտաբար, տպագրված չեն Գ. Դարանաղցու «Ժամանակագրության» շապիկի վրա ազդարարված դրկումնադրերը՝ Հակոբ և Եղիազար կաթողիկոսների, Ապրո և Երեմիա Քյոմուրճյան Չելեպիների և այլոց այն գրագրությունները, որոնք կարող էին առատ լույս սփռել այս անցքերի վրա: Եղիազարին կուսակից Ապրոյի մասին կան միայն հատ ու կենտ տեղեկություններ: Ջաքարիա Սարկավազը հիշատակում է Եղիազարի «Աբրո անուն ոմն բարեկամի» մասին²¹⁶: Հավանորեն սա մեկն էր թուրքահայ Ապրո կամ Ապրոյան այն չելեպիներից, որոնք աչքի ընկնող մասնակցություն ունեին թուրքահայ հանրային գործերում: Հայտնի դեր էին կատարում մանավանդ Ապրոներից երկուսը՝ Պետրոս և Անտոն չելեպիները: 1647 թվին Ագուլեցին հանդիպել էր Պետրոս չելեպուն Էրզրումի գում-

²¹⁵ *Չամչեանց [Մ.] Պատմութիւն] հայոց, [հ.] Գ. [Վենետիկ, 1786] էջ 700 և հետ.:*

²¹⁶ *Ջաքարէայ Սարկաւազ, [նշվ. աշխ., հ.] II, [էջ] 73:*

րուկչու վիճակում²¹⁷: Նրա անունը հիշատակում է մաս Դարանադ-
ցին²¹⁸: Անտոն չելեպի Ապրոն հայտնի է որպես Էջմիածնի զանգա-
կատան մեկեմա²¹⁹: Նրա անբավ հարստության մասին խոսում է
մասնավորապես Իսրայել Օրին²²⁰: Սրանց ժառանգներից էր ան-
շուշտ, իզմիրցի Պետրոս Ապրո նշանավոր այն վաճառականը, որին
Պետրոս I ցարը արտոնություններ տվեց Ռուսաստանում առևտուր
անելու համար²²¹: Չելեպի («աստվածային») տիտղոսով մեծարվող
Ապրոները մերձավոր կապեր ունեին մեծ վեզիրների հետ. իզմիրցի
չելեպիները կամ ինչպես որ նրանք կոչվում էին, Տյուգյանները,
հռչակ ստացան հետագայում իբրև արքունի փողերանոցի վերա-
տեսուչներ:

Էջմիածնի գերիշխանության կուսակից էին իրանահայ խոջա-
ները և հատկապես Արաքսի հովտի այն առևտրականները, որոնք
մտահոգված էին Իրանի և Թուրքիայի անվրդով բարեկամությամբ և
կողմնակից հայ առևտրական համատարած գաղութների ազգային-
եկեղեցական միության:

Նման մտայնությունից հեռու էին Ստամբուլի և Իզմիրի հայ
սառաֆներն ու առևտրականները, որոնք կապված չէին Իրանի հետ
և տնտեսական թույլ շփում ունեին անգամ Արևելյան Ամատոլիայի
հետ: Բնական է, որ կաթողիկոսին վարկավորողներն առաջին
հերթին Իզմիրում և Ստամբուլում նստած իրանահայ խոջաներն էին
հենց, որոնք, գլուխ կանգնելով «արևելցիների» խմբակցության, աշ-
խատում էին ըստ ամենայնի վերականգնել Էջմիածնի իրավասու-
թյունները թուրքահայ թեմերի վերաբերմամբ և ամենից առաջ վե-
րանորոգել Թուրքիայում Էջմիածնի մեռնող վաճառահանելու

²¹⁷ Օրագրություն, էջ 29:

²¹⁸ [Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ] *Դարա-
նադցոյ*, [Երուսաղէմ, 1915.] էջ 118 և 486:

²¹⁹ *Ալիշան*, Այրարատ [: Բնախարհ Հայաստանյաց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1890.]
էջ 217 և հետ.:

²²⁰ *Эзов [Г.А.]*, նշվ. աշխ., էջ 36 և հետ.:

²²¹ Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, М., 1838,
[часть] II, [с.] 291.

մենաշնորհը²²², մինչդեռ, ընդհակառակը, «հոռոմցիներին» վարկավորողները, անշուշտ, թուրքահայ գաղութների ամիրաներն ու սառաֆներն էին, որոնք սատարում էին Երուսաղեմի անկախությանը կամ Էջմիածնից անկախ թուրքահայ կաթողիկոսություն հիմնելու այն ջանքերին, որ գործ էր դնում Եղիազար [Ա.] Այնթափցին:

Ձաքարիա Սարկավազը հիշատակում է Հակոբ [Դ.] Ջուղայեցու օգտին միջամտող իրանահայ վաճառականներից երկուսի՝ Նախիջևանի խանության Ջահուկ գյուղից ելած Միրզա և Խոսրով «երեւելի և մեծամուն» խոջաների անունը: Ջահկեցի խոջա Միրզայի մասին է, ըստ երևույթին, որ 1669 թվին գրում էր Հակոբ [Դ.] Ջուղայեցին ագուլեցի խոջա Շմավոնին և աթոռակալ Միքայել վարդապետին Ստամբուլից ուղղած նամակում. «Խօջա Միրզեն ի գալն Գրետոյ վաղջանեալ է, դուք ողջ կենայք: Մեր գրագիր տէր Յովահն ընդ նմայ էր և քաղեալ է ի Կարմիր Բուսինն»: Այստեղ հատկանշական է կաթողիկոսի մերձավոր գրագրի և ջահկեցի աստանդական խոջայի անմիջական կապը: Խոջա Խոսրովի մասին Ձաքարիա Սարկավազը պատմում է, թե նրան բարեկամ էր սուլթանին սեղանակից Ղայմազ խանը. «և միշտ գնայր առ նա Խոսրովն, և բերէր նմա կումալ հանդերձս, վաճառէր նմա՝ և առնոյր զգինն լիով. և այսպէս հաւատարիմ լինելով՝ սիրէր գնա Ղայմազ խանն՝ և ունկն դնէր նմա, և լսէր զբանս նորա»²²³: Սիմեոն [Ա.] Երևանցու «Յիշատակարանից» տեղեկանում ենք, ջահկեցի խոջա Խոսրովին անվանակից ուրիշ մի առևտրականի, ագուլեցի խոջա Խոսրովի մասին, որից մեծագումար պարտք էր վերցրել Էջմիածնի անունով Հակոբ [Դ.] Ջուղայեցուն զինակից Մարտիրոս Կաֆացին՝ Պոլսի արքունական շրջանները կաշառելու համար: Գրեթե մի դար անց, ագուլեցի այս խոջայի թոռը հարկադրված եղավ գրավ դնել Թիֆլիսում պապից ժառանգած մուրհակը, ստանալով դրա դիմաց 21 բուման փող և 10 խավար

²²² Տե՛ս [Joannissjan A.,] Israel Ory, S. 41 և հետ.:

²²³ Ձաք[արեայ] Սարկավազ, [նշվ. աշխ., հ.] II, [էջ] 72 և հետ.:

չաթուկ, որ պիտի ծախսեր իբրև փրկագին, ազգակիցներից ոմանց Ազատ խանի ձեռքից կորզելու համար²²⁴:

Չաքարիա Ագուլեցու «Դավտարից» տեղեկանում ենք կաթողիկոսի մի երկու այլ պարտատերերի մասին: «Դավտարում» նշված է երևանցի զառաքի Չաքարիայի անունը, որ Էջմիածնի համար պարտք էր վերցրել աստապատցի բազրկաններից²²⁵: Տեղեկանում ենք այնուհետև, որ բազմաթիվ այլ ագուլեցիների շարքին, կաթողիկոսին պարտք էր տվել նաև զառաքի Շմավոնը, օրագրողի եղբայրը: Շմավոնի մասից հետո նրա կինն ու եղբայր Չաքարիան 2[00]-300 բումանի պահանջ էին անում կաթողիկոսից²²⁶:

Իր տեղում կանգ առանք խոջա Շմավոնին ու Միքայել վարդապետին հասցեագրված 1669 թվի կոնդակի վրա: Խոջա Շմավոնը, որին նույնացնում ենք Երևանի համանուն զառաքիի հետ, մեկն էր, ըստ երևույթին, կաթողիկոսին կուսակից ու պահանջատեր «արևելցիներից»: Միքայել վարդապետին ու խոջա Շմավոնին ուղղված մամակում կաթողիկոսը գրում էր.

«Եւ ընդ օրհնութեանս ծանիք սիրելի որդիք որպէս որ հասարակ թղթոյն գրեալ եմ. միթէ միայն իմ փառացս էր այս ցաւս, որ դուք այդպէս նայիք: Մեր այսքան վիշտս ձեզ ոչինչ է թուում: Իրաւունքն արդար է, թէ չէ ինքնարժան արդարադատն չէր թոյլ տալ. կամք տեսնն օրհնեալ եղիցի...

Յեղիազարին բարեկամքն Մահմուդ աղայի փեսայ Յուսէն փեսայ աղային ասացեալ են, եթէ կամիս ձեր դրամն շուտ եղնի, կորստեան որդին (իմա՝ Եղիազարին – Ա. Հ.) ի Բուրսայոյ բերենք հաշտեցոյ. Յուսէն աղայն ևս մեզ ձայնեց. թէ դու ևս յօժարիր. ես ասացի՝ զինչ աղայն գրեալ է այնպէս արայ. նա ասաց. այս Ա. անգամս ևս ինձ լսէ. թէ կորըստեան որդին զա զինչ կամքտ է այնպէս

²²⁴ [Միսէն կաթողիկոսի յիշատակարան, մասն երկրորդ (1767-1776)] // Դիւան հայոց պատմութեան, [գիրք] VIII [Ը, 1908,] [էջ] 398 և հետ.:

²²⁵ Օրագրութիւն, էջ 139:

²²⁶ Նույն տեղում, էջ 110:

չառնէ՝ զինչ կամիս անպէս առնենք. մեք ևս ասացաք՝ կամք քոյ է: Քանի մի ատուրս կուգայ. զինչ տեսառն հաճոյ է օրհնեալ եղից»:

Թե որ չափով կարիք ունէր կաթողիկոսը «արևելցիների» օժանդակությամբ Ստամբուլում, երևում է ի դեպ նրանից, որ 1670 թ. նրա թելադրանքով Պոլսի պատրիարք ընտրվեց «արևելցի» իր աշակերտներից մեկը՝ Ստեփանոս [Բ.] Մեղրեցին²²⁷: Թուրքահայ դրամատերերի բոյկոտը հարկադրում էր կաթողիկոսին դիմել թուրք դրամատերերին: Պարտքերը վճարելու համար Ագուլիսում ժողովարարություն անելիս կաթողիկոսին ուղեկցում էին ոմն Մահմուդ աղայի գործակալները: Այդ աղայից կաթողիկոսը վերցրել էր 24 հազար մառչիկ պարտք²²⁸:

Փոփոխակի հաջողությամբ պայքարող կողմերը կաշառում էին պետական բարձր պաշտոնյաներին՝ սուլթանական մի հրամանի սահմանածը մյուսի գործությամբ ջնջելու համար: Դը լա Կրուայի վկայությամբ՝ կաթողիկոսը 80 հազար դուրուշ պարտք էր վերցրել Ստամբուլի մաքսատնից՝ «ի հաշիվ Նոր Ջուղայի»²²⁹: Շարդենի ասելով՝ կաթողիկոսի հակառակորդները պնդում էին, թե նա 300 հազար լիրա պարտք է վերցրել սուլթանի հպատակներից, մինչդեռ ինքը կաթողիկոսը հայտնում էր, թե իր պարտքը 70 հազար լիրայից չի անցնում, և որ գլխավոր իր պարտատերերը Իրանի հպատակներ են²³⁰: Արդեն 1665 թվին Ջաքարիա Ագուլեցին հաղորդում է, թե Էջմիածինն ու Երուսաղեմը մինչև 2-3 հարյուր հազար մառչիկ ծախսեցին կաշառքի համար, իսկ 1672 թվին, գրում էր, թե թուրք կառավարությունը քչեց պետության սահմաններից Հակոբ [Դ.] Ջուղայեցուն, որ ծանրաբեռնված էր 8 հազար թուման պարտքով²³¹: Երուսաղեմի և Էջմիածնի բախումը իրար էր զառնում ոչ միայն «հռոռնցի» ամիրանների և «արևելցի» խոջանների շահերը, այլև բորբոքում այս վերջին-

²²⁷ «Հանդէս ամսօրեայ», 1912, [թիւ 7,] էջ 415 և հետ.:

²²⁸ Օրագրություն, էջ 110:

²²⁹ *De la Croix*, Etat present des nations et eglises grecque, armenienne et maronite en Turquie, Paris, 1715, p. 167 և հետ.:

²³⁰ *Chardin*, [նշվ. աշխ.,] [հ.] IX, [Paris, 1811, էջ] 104.

²³¹ Օրագրություն, էջ 66:

ների և ժողովրդական այն տարրերի հակամարտը, որոնք հրաժարվում էին վճարել կաթողիկոսի ստորագրած մուրհակները:

Միջոցներ հայթայթելու նպատակով կաթողիկոսը անընդհատ կոնդակներ էր հղում յուրայիններին, կազմակերպում հանգանակություններ, նվիրակների միջոցով «նաղդում» էջմիածնի հասույթներն ու «տասանորդները»: Ինչպես ինքն էր գրում, չպետք է խտրություն դրվի մեծատան և աղքատի, որբի և այրու միջև, քանի որ ամենքն էլ «հոգով և մարմնով» պարտական են էջմիածնին²³²: Գլխավոր ակնկալությունը կապված էր մասսաների առատաձեռնության հետ: Բայց հենց այս կողմից է, որ կաթողիկոսի նվիրակներն ու կոնդակները հանդիպում էին դիմադրության:

Շահ Աբաս II-ի ռադամներից մի երկուսը հիմք են տալիս կարծելու, թե տեղական իշխանություններն առաջներում ևս խոչընդոտներ էին ստեղծում նվիրակների առաջ: Փիլիպպոս կաթողիկոսի և նրա արքուսկալի գանգատների հիման վրա շահը հրամայում էր թե «էջմիածնի նուիրակունքն ուր և գնան, զապիթք, խանք և ռահտարք մի մերձեսցեն և մի զինչս պահանջեսցեն: Բայց եթե մաքսի արժան ինչ ունիցեն, տայցեն ըստ կարգին գմաքսն»²³³: Մի այլ տեղ շահը պատվիրում է չխառնվել նվիրակների գործերին ու կարգադրություններին²³⁴: Չնայած մման հրամաններին՝ տեղական ֆեոդալներն ու գործակալները օգտագործում են նվիրակների դեմ բարձրացրած տրտունջը՝ նրանց ժողովարարություններն արգելելու համար: Վրաստանի վալին և Շիրվանի խանը խսպառ խափանեցին ժողովարարությունը: Ջաքարիա Սարկավագի ասելով՝ Երևանի խանը՝ լեզգի Սեֆի դուլին, առաջարկում էր կաթողիկոսին հանգանակության փոխարեն նոր պարտք վերցնել Երևանի վաճառականներից:

Կաթողիկոսը գերադասում էր հանգանակությունը և այդ նպատակով մեկնում Նոր Զուղա: Նույն խրոնիստի պատմելով՝ խանը բռնում և հետ է դարձնում նրան Աստապատից՝ արգելափակելով

²³² «Արարատ», 1915, [տարի ԽԹ, համար Բ-Գ.,] էջ 204:

²³³ Զամբո, էջ 214:

²³⁴ Նույն տեղում, էջ 215:

Երևանի անապատում: Ապա ժողովում է քաղաքի «փարթամ և մեծատուն» մարդկանց, վերցնում 1300 թուման փող՝ պատճառաբանելով, թե «աթոռին պարտն տամք, և յետոյ ձեզ հատուցեն Էջմիածնի նստօրքն»: Մտահոգիչը փաստապես Էջմիածնի պարտքը չէր, այլ սեփական որկորը: «Եւ պատրեաց զամենեսեան, և ինքն լափեաց, և ոչ էր նմա փող մի», – նկատում է խրոնիստը²³⁵: Նույն հեղինակի վկայությամբ, կաթողիկոսի դեմ խանրը հենվում էր նրա հակառակորդ Օնոփրիոս վարդապետի վրա, որին ենթադրում էր կաթողիկոս նստեցնել Էջմիածնում: Փոքր-ինչ տարբեր կերպով է նկարագրում դեպքերը նույն այդ ժամանակ Երևանում դեգերած Շարդենը: Նրա ասելով՝ խանր իր ձեռքն էր առել հանգանակության գործը և ժողովել պահանջված գումարի կրկնակին՝ գումարի կեսը յուրացնելու համար: Այս փաստն ավելի է գրգռում կաթողիկոսի դեմ ժողովրդի տրամադրությունը: Խանրն օգտվում է այս հանգամանքից և Էջմիածնի վարդապետների ձեռքով առաջ քաշում Եղիազար պատրիարքին կուսակից Օնոփրիոսին²³⁶: Որ Օնոփրիոսը համախոհներ ուներ Էջմիածնի վանականների մեջ, այդ երևում է ի դեպ նաև Ջաքարիա Սարկավազի պատմածներից²³⁷:

Նոր տեղեկություններ է տալիս այս դեպքերի մասին Ջաքարիա Ագուլեցին, որի պատմածը հիմնականում հավաստում է Շարդենի վկայությունը: Հանգանակության համար կաթողիկոսը եկել էր Նախավկայի վանքը, որտեղ մեկնել էր նաև Ագուլեցին կաթողիկոսին տված պարտքը ստանալու հույսով: Սակայն վանքում հավաքված գողթնեցիները մերժում են կաթողիկոսի պահանջը: Քանի որ քեզ քշել են Թուրքիայից, պետք է որ քո պարտքերի մասին ևս հոգան թուրքահայերը – առարկում էին գողթնեցիները: «Այս պատճառէս, – հարում է Ագուլեցին, – կաթողիկոսն առան, տարան Երևան»²³⁸: Այս տողերից ակնհայտ է, որ կաթողիկոսին ձերբակալողները խանի ֆառաշները

²³⁵ *Ջաքարէայ* Սարկաւազ, [նշվ. աշխ., հ.] II, էջ 78 և հետ.:

²³⁶ *Chardin*, [նշվ. աշխ., հ.] II, [էջ] 248, 295 և հետ. 550 և հետ., [հ.] IX, [էջ] 99 և հետ.:

²³⁷ *Ջաքարէայ* Սարկաւազ, [նշվ. աշխ., հ.] II, էջ 70:

²³⁸ Օրագրություն, էջ 110:

չէին, այլ նրա դէմ ըմբոստացած Գողթան գավառի «ջումիաքը»: Տեղեկանում ենք այնուհետև, որ 1673 թվի ապրիլին խանի կողմից 30 ձիավորով Ագուլիս էին եկել ուն Բայքալուգ բեկ, կաթողիկոսի տեղակալ Սահակ վարդապետը և Նախիջևանի քալանթարը: Վերջինս պահանջում էր հավաքել կաթողիկոսի պարտքի դիմաց մի հազար թուման: «Կաշառք տալ– գրում է Ագուլեցին,– գեղ վեր կենալ, մին գիշերի 35 մարդ կախեց, շատ անհամութիւն, վերջն՝ Աքուլիս, Դաշտն, Վանքն ամենեցուն 350 թուման դուս էլաւ: Ոչ թէ միայն Աքուլիս, ամէն երկրէ առին, որ մինչի 2000 թուման կիտեց: Ապայ խանն փողն տվեց ոչ կաթողիկոսն: Այս պատճառէս խանն, կաթողիկոսն մէկ մէկի յետ հակառակ ընկան, շատ աղմուկ էլաւ, կաթողիկոսն ծածուկ փախաւ, գնաց Ըսպիան»²³⁹:

Այս տվյալները հիմք են տալիս պնդելու, որ Հակոբ [Դ.] Ջուղայեցու դէմ բարձրացել էր ժողովրդական մի շարժում, որպիսին զսպելու համար հարկավոր էին լինում բռնի միջոցներ: Բռնարար ֆառաշների կողքին կանգնած էին եկեղեցու «հեզ» ներկայացուցիչները, անգամ ինքը, կաթողիկոսին հավատարիմ աշակերտն ու աթոռակալը, որին կղերական պատմիչները մեծարում են «արդար Իսահակ» և «լուսավորիչ հայոցս» ածականներով²⁴⁰: Ժողովրդից կորզածը բաշխելու պահին առյուծի բաժինն ընկնում էր, հարկավ, «մարմնավոր իշխանությամբ»՝ առիթ տալով խանի և կաթողիկոսի միջև ծագած «շատ աղմուկին»:

Մասսաների տրամադրությունը սրված էր, ըստ երևույթին և՛ խանի, և՛ կաթողիկոսի դէմ: Հարկավ, մասսաների հետ չէին կաթողիկոսի պարտատերերը: Իրենց շահերի բերումով, կապիտալի մագնատներն ավելի մոտ էին ժողովարարություններ կազմակերպող խանին ու կաթողիկոսին, քան հանգանակությունների դէմ բողոք բարձրացնող ժողովրդին: Ջաքարիա Ագուլեցին ներքին բավականությամբ է արձանագրում, որ թեկուզ և կռվով ու դավով, գեթ մասամբ գոհացում էին ստանում վարկատու խոջաների պահանջները: «Վար-

²³⁹ Նույն տեղում [էջ 110-111]:

²⁴⁰ Դիւան հայոց պատմութեան, [գիրք] X [Ժ], [էջ] 118:

դասպետն, մելիք, մարդ գնաց, այսպէս տվին, – գրում է նա, – որ միայն Աքուլաց 148 թուման առել ին, 98 թուման կէս դուս եկաւ: Թէ գրով, թէ այնգիր, այս դուս եկաւ: Ամէն մարդ իւր տվածին գորայ ըռասաթ վեր առին, խարջն դուս ընգաւ, մին թումանին 6300 դիան ձեռն եկաւ»²⁴¹:

Խոջայական վերնախավերի դիրքը բնորոշելու տեսակետից կարևոր է աչքի առաջ ունենալ նաև նրանց հետ կապված կղերի վարքագիծը:

Էջմիածնի և Երուսաղեմի անջատումին հետամուտ Օնոփրիոսի արտահայտված հակառակորդների թվում ժամանակակիցները հիշում են Գողթան տան առաջնորդ Խաչատուր վարդապետի անունը²⁴²: Ջաքարիա Ագուլեցուց տեղեկանում ենք, որ պակաս հակառակորդ չէր Օնոփրիոսին նաև Գողթան գավառի առաջնորդ Պետրոս վարդապետը²⁴³: Հակոբ [Դ.] Ջուղայեցու մահից հետո, երբ Երուսաղեմի և Էջմիածնի վերամիացման մպատակով կաթողիկոս ընտրեցին Եղիազար [Ա.] Այնթափցուն, նույն այդ Պետրոս վարդապետն էր հենց, որ մեկնեց Երուսաղեմ՝ Եղիազարին Էջմիածին հրավիրելու համար²⁴⁴: Կասկած չկա, որ Գողթան առաջնորդների դիրքավորման վրա որոշակի ազդում էին տեղական խոջաների թելադրանքները:

Երևանի խանի մեքենայություններն ու Օնոփրիոս վարդապետի դիմադրությունը ստիպում են կաթողիկոսին ու նրան ուղեկցող թուրքահայ պարտատերերին մեկնել Սպահան, խնդրել նոր ջուղայացիների և արքունիքի օգնությունը: Կաթողիկոսի բողոքն ու մերկացումները զուր չանցան Սպահանում: Շահը պաշտոնագուրկ արեց լեզգի Սեֆի դուլի խանին՝ նշանակելով նրա տեղը համանուն մեկին՝ վրաց Ռուստամ խանի որդի Սեֆի դուլի խանին: Չնայած այս փոփոխությանը՝ կաթողիկոսի դեմ եղած դիմադրությունը չվերացավ: Ագուլեցին պատմում էր, օրինակ, այն վերաբերմունքի մասին, որին հան-

²⁴¹ Օրագրություն, էջ 111:

²⁴² *Ջաք[արեայ] Մարկաւագ*, նշվ. աշխ., [հ.] II, [էջ] 69:

²⁴³ Օրագրություն, էջ 118:

²⁴⁴ *Ջաք[արեայ] Մարկաւագ*, նշվ. աշխ., [հ.] II, [էջ] 106 և Օրագրություն, էջ 152:

դիպեց կաթողիկոսը 1676 թվին Յղնան «ուտող» վրացի Փարսադան բեկի կողմից: Ի վերջո, Մեֆի դուլի խանը հաշտեցրեց Փարսադան բեկին և կաթողիկոսին՝ միջոց տալով վերջինիս «նվիրակ ժողովել» Յղնայում: Սակայն ո՛չ այս հաշտությունը, ո՛չ դրան հաջորդող ժողովարարությունը չազատեց[ին] կաթողիկոսի օձիքը նրա պարտատերերի ձեռքից: Սարկավագի պատմելով՝ պարտատերերից ձանձրացած կաթողիկոսը «առանց գիտելոյ խանին՝ ելեալ գնաց ի Տփլիս քաղաք վրաց, թերևս կարասցէ ժողովել գղրամս, զի օգնութիւն լիցի պարտուցն»²⁴⁵: «Եւ կացեալ արդէն ասուրս ինչ, և սակաւ ինչ վճարեաց ի պարտուցն: Եւ ապայ ելեալ գնաց ի ծովագերն. և նստեալ ի նաւ, և գնաց ի Բիւզանդիայ. և անդ ևս վճարեաց ի պարտուցն փոքր ինչ: Եւ տկարացաւ, և վախճանեալ հանգեաւ ի Տէր յայնմ ամի ի թուին ՌՃԻԹ յօգոստոսի Բ.»²⁴⁶:

Նոր մանրամասնություններ ենք իմանում կաթողիկոսի այս ուղևորության մասին ժամանակակից մի այլ հեղինակի՝ Երեմիա Չելեպու վերջերս հրապարակված ոտանավորներից: Իր «Գանձ եւ ողբ ի վերայ Յակոբ կաթողիկոսի» գրվածքում լավատեղյակ այս ժամանակակիցը գրում է կաթողիկոսի մասին.

«ՅԸսպահան հասեալ, գանկատ արարեալ,
 ի Շահն ինչ սփոփեալ.
 Անտի և դարձեալ, ընդ Հռոմաստան շրջեալ,
 իբր գղեղ ինչ հնարեալ.
 Բռնի աստ բերեալ, միշտ դաւաճանեալ,
 դատ՝ եւ ի դուռ մատնեալ.
 Չհամարս պահանջեալ, գտոկոսս յարբարդեալ,
 զպարտս բազումս խուզեալ.
 Տեքքն եւս զօրացեալ, զոսկերսն միշտ ծըծեալ,
 մինչ յուղիղն հասեալ»²⁴⁷:

²⁴⁵ *Ջաքարեայ* [Մարկաւագ, նշվ. աշխ., հ.] II, [էջ] 91:

²⁴⁶ Նույն տեղում:

²⁴⁷ [Երեմիա Չելեպու] Գանձ եւ ողբ ի վերայ Յակոբ կաթողիկոսի // «Հանդէս ամսօրեայ», 1933, թիւ 9-10, էջ 594:

Այս տողերից պարզվում է, որ կաթողիկոսը Վրաստանից ուղղակի Ստամբուլ չմեկնեց: Ինչ-որ գործով իբրև «գղեղ ինչ հնարեալ» նա շրջում էր նախապես «Հռոմաստանում» (այսինքն՝ Թուրքիայի փոքրասիական կամ թերևս ռումելական գավառներում): Ստամբուլ ժամանեց նա՝ տեղի տալով բռնի մի ուժի, որ դատ ու դատաստան սարքեց նրա գլխին: Ուսանավորի «բռնի աստ բերեալ» բառերի դիմաց Երեմիա Չելեպին որպես ծանոթություն դնում է «ի Խոսրովենց» բառերը: Ակներև է, որ խոսքը ջահկեցի խոջա Խոսրովի և յուրայինների մասին է: Կաթողիկոսին հենակ հանդիսացող «արևելցի» խոջաները, վտանգված համարելով իրենց ոսկիները, քիկումք են դարձնում նրան և պահանջում իրենց վարկադրամն ու տոկոսները: Կաթողիկոսի շուրջ վիստացող կապիտալի ուտիչներին ուներ դարձյալ նկատի Երեմիան, երբ գրում էր, թե՝

«Ցեցքն ես գորացեալ, գոսկերսն միշտ ծըծեալ,
մինչ յուղեղն հասեալ»:

Ագուլեցու «Դավտարը» ճշտում է Հակոբ [Դ.] Ջուղայեցու կատարած ուղևորությունների ընթացքը: Ագուլեցու նշումով՝ 1676 թվի մայիսին կաթողիկոսը «նվիրակ» էր հավաքում Ագուլիսում: Արձանագրվում է այնուհետև, որ 1677 [թվի] հունիսի մեկին, խույս տալով Երևանի խանից, նա անցավ Վրաստան ու մեկնեց «Խորոմացտուն», որտեղ մեռավ 1680 թվի օգոստոսի 2-ին²⁴⁸:

Այս տվյալները հարցականի տակ են դնում Հակոբ [Դ.] Ջուղայեցու անվան հետ կապվող պատմական հանրահայտ վերսիայի, 1678 թվին նրա նախագահությամբ Էջմիածնում կայացած գաղտնի խորհրդակցության ճշմարտությունը: Էջմիածնի այդ խորհրդակցության մասին մեր ունեցած տեղեկությունները ծագում են հայ մեկիքների ամունից Իսրայել Օրիի ձեռքով Հռոմի պապին և Պֆալցի կուրֆյուրստին 1699 թվին ներկայացրած գրություններից: Այս գրությունների համաձայն՝ վերոհիշյալ խորհրդակցության ժամանակ կազմվել էր հատուկ պատգամավորություն, որը

²⁴⁸ Օրագրություն, էջ 128, 145 և 151:

կաթողիկոսի գլխավորությամբ մեկնելու էր Եվրոպա՝ հպատակություն հայտնելու Հռոմի պապին և բանակցելու եվրոպական արքունիքների հետ՝ հայերին ազատություն շնորհելու մասին²⁴⁹:

Նկատենք, որ գաղտնի խորհրդակցության վերսիսան մեկիքների անունից վարվող բանակցությունների ընթացքում հանդիպում է մեզ նաև տարբեր խմբագրություններով: Նույն՝ 1699 թվին Պետրոս I ցարին ներկայացված մի թղթում, հիշատակելով 1678 թվի ժողովի մասին, Իսրայել Օրին լուծում է կաթողիկոսի մասնակցության և ժողովի գումարման վայրի մասին²⁵⁰: Ավելի ուշ՝ 1701 թվին, ռուս դեսպանատան վարչությանը (приказ-ին) տված բացատրությունների մեջ, Օրին հիշատակում է կաթողիկոսի անունը, բայց ժողովի վայր նշում Երևանը²⁵¹:

Կաթողիկոսի ուղևորությունների մասին Ագուլեցու հաղորդած տվյալները հիմք ընդունելով՝ խոսք չի կարող լինել առհասարակ 1678 թ. կաթողիկոսի նախագահությամբ Էջմիածնում կամ Երևանում գումարված խորհրդակցության մասին:

Բավարար հիմք չկա ինքյան ժխտելու կաթողիկոսի ուղևորության քաղաքական այն շարժառիթները, որոնց մասին պատմվում են Օրինի ներկայացրած գրության մեջ: Անհնարին չէ, որ այդ շարժառիթներն ուներ աչքի առաջ Երեմիա Չելեպին, երբ ակնարկում էր կաթողիկոսի «հմարյալ դեղի» մասին:

Էջմիածնի խորհրդակցությանը վերագրվող քաղաքական ծրագրի հիմնական մտքերին հանդիպում ենք դեռ հայ-կաթողիկ միսիոներ Պետրոս Բեդիկի գրքում, որ լույս տեսավ Վիեննայում 1678 թվին «Cehil Sutun» վերնագրով: Գրքի հեղինակը 1668 թվից ի վեր ապրել էր Իրանում, որտեղից, որոշ համձնարարություններ ստանձնելով Էջմիածնի կաթողիկոսից, Ռուսաստանի վրայով մեկնել էր Եվրոպա և հասել Վիեննա 1676 թվին: Հայերը, պատմում է իր գրքում Բեդիկը,

²⁴⁹ Չոթ [Г.А.], նշվ. աշխ., էջ 3, 12:

²⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 17:

²⁵¹ Նույն տեղում, էջ 72:

պատրաստվում են զենք բարձրացնել իսլամի դեմ և այդ կապակցությամբ հույսեր են դնում եվրոպական խաչակիրների օժանդակությամբ վրա: Հաղորդում է այնուհետև, որ նույն ակնկալությամբ կաթողիկոսը դիմում է ուղղել գերմանական կայսեր ամուսնով և հպատակության թուղթ գրել Հռոմի պապին: Հեղինակը և ուրիշ մի միսիոներ՝ պատեր Պիսկոպ, հասցրել են կաթողիկոսի 1676 թ. ապրիլ ամսում ստորագրած այդ գրությունները Վիեննա ու Հռոմ և միջնորդել կաթողիկոսի բաղձանքներն իրագործելու օգտին²⁵²: Բեդիկի պատմածը մի այլ գրքում կրկնում է Պ. Պիսկոպը՝ վկայելով, թե կաթողիկոսը հույս ունի «մեռնել գոհ սրտով՝ տեսնելով թուրքերի խրոխտանքը ջախջախված, իսկ իրանահայերին՝ թիկնած հռոմեացոց ամենագորբազկին»²⁵³:

Բեդիկի և Պիսկոպի առաքելությունն անարձագանք չմնաց: 1678 թվին Հռոմում ապրող մի հեղինակ՝ Շևալիե Ռիկոն, հավաստում է կաթողիկոսի գլխավորությամբ Եվրոպա մեկնող հայ պատվիրակների մասին ողջ եկեղեցական պետության մեջ տարածված լուրը²⁵⁴: Պետք է ենթադրել, որ այս լուրը տարածվել էր հենց Բեդիկի և Պիսկոպի առաքելության կապակցությամբ: Հավանական է նաև, որ պատվիրակություն ուղարկելու միտքն իսկ առաջացած լինի դարձյալ Պիսկոպի և Բեդիկի հետ կաթողիկոսի ունեցած հանդիպումների ժամանակ:

Անհնարին չէ, որ Արևմուտք մեկնելուց առաջ՝ Էջմիածնում կամ Երևանում գտնված ժամանակ, կաթողիկոսը կազմակերպել էր հատուկ խորհրդակցություն, որտեղ կազմել էր հայկական այս պատվիրակությունը և գործունեության ծրագիր մշակել իր համար: Սակայն Ագուլեցու «Դավտարը» հարկադրում է ընդունել, որ Էջմիածնում կամ Երևանում մնան մի խորհրդակցություն կարող էր տեղի ունեցած լինել միայն 1678 թվից առաջ:

²⁵² Petrus Bedik, նշվ. աշխ., էջ 341 և հետ., 352 և հետ.:

²⁵³ Raguaglio del viaggio [fatto da'padri dell ordine di predicatori, Napoli, 1695], p. 340.

²⁵⁴ M-r le Chevalier Ricaut, Historie de l'etat present de l'eglise grecque et l'eglise armenienne (trad. de l'angl.), Middelbourg, 1692, p. 422.

«Խորոմացտուն» մեկնելուց առաջ կաթողիկոսը դեգերեց Վրաստանում: Նկատենք, որ վրաց տիրապետներից մեկի, Իրանի դեմ ապստամբության դրոշ բարձրացրած Քարթվելիայի Գուրգին խանի (1676-1688) համագործակցության հետ էին կապվում հետազայում հայ մելիքների քաղաքական հեռանկարները²⁵⁵: Պիսկոպի գրքից տեղեկանում ենք, որ վրաց կաթողիկոսը ևս փափագ էր հայտնել դիմադարձ լինել դեպ[ի] Հռոմ: Բարեկամական կապեր էր հաստատել կաթոլիկ միսիոների հետ մաս Գուրգին խանը: Պատմում են, թե զենք բարձրացնելով Իրանի դեմ մա ևս դրական հույսեր էր դնում Եվրոպայի օժանդակության վրա²⁵⁶: Հետագա անցքերը հաստատում են, կարծես, այս տեղեկությունները:

XVII դարի կեսերից ծայր առած և հետզհետե սաստկացող տնտեսական դեգրադացիան ու դրա հետ կապված սոցիալ-քաղաքական ճնշումներն ու կեղեքումները ծայր տվեցին վրաց և հայ ֆեոդալների՝ կղերի և ազնվականության վերադիրքավորման: 70-ական թվականներին հայ ֆեոդալների միջավայրում ուժ էր ստանում մասնավորապես այն հոսանքը, որ երես շուռ տալով իրանական միահեծանությունից՝ ազատագրական հույսեր էր կապում եվրոպական ինտերվենցիայի և ռուսական էքսպանսիայի հետ²⁵⁷: Հայ և վրաց մագնատներն առաջնորդվում էին իրենց խարխլված իշխանապետությունը վերականգնելու ու պաշտպանելու հոգսով. միաժամանակ նրանք հույս ունեին զսպել այն դժգոհությունները, որ առաջ էին գալիս ժողովրդական մասսաների մեջ «հարազատ» իշխանավորների դեմ:

XVII դարի վերջին իրանական պատժախմբերը ոտքի տակ էին տալիս Գուրգին խանի առաջնորդությամբ ապստամբած Վրաստանն ու նրան զինակցած հայկական լեռնաստանը: 1699 թ. Պֆալցի կուրֆյուրստին ներկայացված գրության մեջ կարդում ենք այդ մա-

²⁵⁵ Յոթ [Դ.Ա.], նշվ. աշխ., էջ 1:

²⁵⁶ Tamarati M., L'eglise géorgienne des origines jusqu'à nos jours, Rome, 1910, p. 596 և հետ.:

²⁵⁷ [Joannissjan A.,] Israel Ory, S. 35 և հետ.:

սին. «Հակոբ կաթողիկոսի մահից հետո վրացիները պատերազմ հայտարարեցին անհավատներին, որի պատճառով այդ ժամանակից ի վեր անհավատների զորքերը շարունակ դեգերում էին մեր երկրում և մենք գրկված էինք հանգստից: Ահա երկու տարի է՝ ինչ խաղաղություն է, և մենք ի վիճակի ենք հետամուտ լինել մեր նպատակին՝ ստրկությունից ազատվելու համար»²⁵⁸: Գրության վավերականությունը կասկածելի է ինքյան: Այնուամենայնիվ նրա մեջ արձանագրված փաստը համապատասխանում է իրականությանը: 1692 թվին գրված մի հիշատակարանում կարդում ենք. «Եւ եղև զի ի տյն ժամանակի չարագոյն զորագլոյխ ոմն ելեալ ի թագավորէն... մինչև եօթն անգամ շրջեցաւ յերկիրս Աղուանից, Գանճայու, Գեղարքունու, Սիւնեաց և Բարգուշատու և մասն ինչ ի Գողթնեաց»: Իրանական զորախմբերից ոչ պակաս պատուհասվում էին այս գավառները հայ «սուտ կարգաւորաց և օրինազանց աշխարհականաց» «և մանավանդ որդիք անիծելոյն Վասակայ Սիւնեցեաց» ձեռքով, որոնք կրոնավոխ լինելով՝ անցել էին պարսից կողմը: «Եւ գնացեալ յարեցան ընդ զօրս նոցա – ասված է նույն հիշատակարանում – և առեալ սփռեցան ընդ ամենայն երկիրս, զգաւառս, զգեղս, զվանք, զանապատ, որք ի լերինս և որք ի դաշտս, ազգ և ազգ ստութեամբ պատճառս յօղելով, և ոչ մնաց տեղի որ ոչ կոխեցին ոտք նոցա. և այնպէս աւեր դարձուցին զերկիրս ամենայն և կողոպտեցին ի ստացուածոց առ հասարակ զամենեսեան, ահաբեկ և սրտակտոր արարին»²⁵⁹: Նկարագրված դեպքերը հիմք են տալիս ասել, թե հայկական լեռնաստանը ևս համերաշխ էր ապստամբ Վրաստանին: Վրաստանում կռիվները վերջ առան 1695 թվականին, երբ ապստամբածները հարկադրված եղան վայր դնել իրենց զենքերը և նորից հպատակություն հայտնել Իրանին²⁶⁰:

²⁵⁸ *Эзоб* [Г.А.], նշվ. աշխ., էջ 12:

²⁵⁹ *Ալիշան*, Միսական, էջ 18:

²⁶⁰ *Какабадзе* [С., Конспект истории Грузии с древнейших времен (ձեռագիր)].

Պֆալցի կյուրֆյուրստին ուղղված գրության համաձայն՝ հայաբնակ գավառներում վրացական ապստամբության հետ կապված զորաշարժերը դադարեցին ավելի ուշ՝ 1697 թվականին:

Տարիների տևողություն ունեցող ռազմական այս գործողությունները կանխել են, ըստ երևույթին, հարկային կեղեքումների հետ կապված այն էկզեկուցիան, որի նկարագրության վրա կանգ առանք նախընթաց գլխում: Սեֆյան միահեծանությունը հակամարտի էր բռնվել հայ և վարց *ֆեոդալների* հետ: Պայքարի տևողությունն ու դաժան ընթացքը վկայում են այն մասին, որ ֆեոդալների ետևից ավելոծվում էր *գյուղացիության* կեղեքվող մասսան:

Զորաշարժերը դրսևորում էին միաժամանակ քաղաքական այն պայքարը, որ արժարժվել էր Հայաստանում և Ադրբեջանում Սեֆյան Իրանի թեր ու դեմ դասակարգերի միջև: Մասնավորապես պառակտվել էր Զաքարիա Ագուլեցու ծննդավայրը, Արաքսի հովիտը. բնորոշ չէ՞, որ Գողթան գավառի մի մասն է միայն, որ ենթարկվում էր պատժիչ զորախմբերի հարվածներին: Հիմք կա կարծելու, որ այս գավառում ևս պակաս չէր այն մարդկանց թիվը, որոնք բռնել էին կենտրոնական իշխանության կողմն անցած սյունեցիների ճանապարհը: Նկատենք, որ հետագայում ևս Դավիթ բեկի անվան հետ կապված կռիվների ժամանակ, Գողթան գավառի մի մասը և ամենից առաջ՝ Ագուլիսը, չմիացավ Իրանի և Թուրքիայի դեմ լեռնային Հայաստանում բռնկված ապստամբությանը: Երևույթը վերագրվելու է միայն առևտրական բուրժուազիայի ազդեցությանը, ասել է, վերջին հաշվով, տնտեսական ամուր այն կապերին, որ շարունակում էին գողված պահել Գողթան գավառի խոջաներին թուրք-իրանական առևտրական մագիստրալների անվրդով շահագործման հետ: Հենվելով այդ տարրերի վրա՝ Ագուլիսի մեկը Մուսին կոչվում էր ռուսական օրինետացիա ունեցող Դավիթ բեկի ու մեկը Փարսաղանի դեմ: Իրենց շահերի բերումով կտրվելով հայկական լեռնաշխարհի ղեկավարներից՝ Արաքսի հովտի խոջաներն ապավինում էին տակավին տրադիցիոն իշխանավորների ուժին՝ հանձնարարելով իրենց կյանքի ու գույքի պաշտպանությունը Իրանի և Թուրքիայի թևակոխության:

VI ՅԱՄԱՔԱՅԻՆ ԱՌԵՎՏՐԻ ՄԱԳԻՍՏՐԱԼԸ

Ազուլեցու «մանջիկները»։ Յամաքային հաղորդակցության մարշրութայիններ։ Հալեայի ճանապարհը։ Իզմիրի ուղին։ Խաղաղության դարաշրջան։ Առևտրական հանգույցներ. Թավրիզ, Երևան, Էրզրում, Թոխաթ և Իզմիր։ Ապրանքների տուր և առը։ Թանկարժեք մեդալների համաշխարհային խողովակը։ Երևանի զառաֆխանայի դերը։ Հայ զառաֆիկների սերունդը։

Ազուլեցու «Դավտարը» ընդգրկում է պատմական մի ժամանակաշրջան, որ նպաստավոր պայմաններ է ստեղծում Իրանի և Թուրքիայի առևտրական մագիստրալների հետ կապված ռալյոների տնտեսական զարգացման համար։ Առաջավոր Ասիայի առևտրական քարավաններն անցնում էին այդ պահին հիմնական երկու գծով՝ հարավային և հյուսիսային։ Հարավային գիծն ուներ Սպահան-Բասրա-Բաղդադ-Հալեայ կամ Թավրիզ-Խոյ-Բիթլիս-Մերդին-Հալեայ ուղիությունը։ Հյուսիսային գիծն անցնում էր Արդաբիլ-Թավրիզ-Ջուղա-Նախիջևան-Երևան-Կադգվան (կամ՝ Կարս)-Էրզրում-Թոխաթ-Իզմիր (կամ՝ Ստամբուլ) հանգույցներով։ Իրանի սահմաններում հարավային և հյուսիսային այս գծերը կապվում էին իրար հետ՝ Նախիջևան-Թավրիզ-Ղազվին-Սպահան ճանապարհով։ Թուրքիայի սահմաններում համապատասխան կապ ստեղծվում էր Նախիջևան-Վան-Բիթլիս-Դիարբեքիր-Հալեայ գծով։ Օժանդակ դեր էր կատարում նաև Շամախի-Արեշ-Գյանջա-Երևան (կամ՝ Թբիլիսի)-Կարս-Էրզրում գիծը, որ միացնում էր Թուրքիայի առևտրական մագիստրալների հետ Անդրկովկասի մետաքսագործական շրջանները։ Կար նաև նվազ բաճուկ մի ճանապարհ, որ Արաքսի վրայով միացնում էր Թավրիզը Ղափանի, Սիսիանի, Ղարաբաղի և Գանձակի հետ։ Ժամանակակից աղբյուրների վկայությամբ Ստամբուլից և Իզմիրից քարավան էր մեկնում Թավրիզ, Գիլան, Վրաստան և Ուզբեկստան երեք ամիսը մի անգամ, իսկ Հալեայից Բաղդադ՝ երկու ամիսը մի անգամ։ Թավրիզից Ղազվին, Ուզբեկստան կամ Սպահան քարավան էր

գնում ամիսը մի անգամ: Հորմուզից Սպահան դեկտեմբեր-մարտ ամիսների ընթացքում քարավանները ուղևորվում էին երկու օրը մի անգամ²⁶¹:

«Դավտարում» նշված «մանձիլներն» ու ուղեգրական փաստերն արժեքավոր նյութեր են մատակարարում քարավանային հաղորդակցության հյուսիսային հանգույցներն ու կայանները որոշելու համար: Ագուլեցու գծած Թավրիզ-Էրզրում-Թոխաթ-Իզմիր մարշրուտը քարավանային հաղորդակցության ամենից բանուկ գիծն էր XVII դարում: Դա առևտրի գլխավոր ճանապարհն էր Իրանի համար առհասարակ:

Պատահական չէ, բնավ, որ «Դավտարը» անտեսում էր հարավային մագիստրալը: Այդ տեղի չունեք, հարկավ, այն պատճառով, որ հայ առևտրականներին անձանոթ էր այդ ճանապարհը: Կան տվյալներ, որ հակառակն են վկայում: 1630-ական թվականներին, նկարագրելով Հալեպը, եվրոպական միսիոներներից մեկը գրում էր. «Այս քաղաքը կարող է, իրավամբ լսանդինյան առևտրի նշանավոր շուկա կոչվել, քանի որ այստեղ է, որ հանդիպում ենք Եվրոպայի, այսինքն՝ Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Վենետիկի, Հոլանդիայի, ինչպես նաև Արևելքի վաճառականներին, մասնավորապես թուրքերին, հույներին և հայերին, որոնք յուրաքանչյուր տարի գալիս են Պարսկաստանից, բերելով իրենց հետ մեծ քանակությամբ մետաքս և ուրիշ ապրանքներ»²⁶²: Նոր Զուղայի խոջաները մրցում էին Հալեպում Վանի և Բիթլիսի մեծավարժամ առևտրականների հետ²⁶³: Տավերնիեն վկայում է, որ Իրանի դրամն ավելի էր սիրված Վանում, քան թուրքականը, չնայած որ, քաղաքը հպատակվում էր թուրքերին²⁶⁴: Չպետք է, սակայն, անգիտանալ, որ հարավային մարշրուտները հիմնականում միացնում էին Իզմիրն ու Հալեպը Սպահանի հետ՝ մի

²⁶¹ *La Boullaye le Gouz*, Les voyages et observations, Paris, 1657, p. 63 և հետ.:

²⁶² *Phillipe P.*, Voyage d'Orient, Lyon, 1669, p. 92. Հմմտ. նաև էջ 25:

²⁶³ [Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ] *Դարա-նաղդոյ*, էջ 325 և հետ.:

²⁶⁴ *Tavernier* [*J.-B.*, նշվ. աշխ., հ.] I, [էջ] 306:

կողմ թողնելով Իրանի այն մասերը, որոնք համաշխարհային շուկա էին հանում երկրի գլխավոր ապրանքը՝ խամ մետաքսը: Որպես Հնդկաստանի առևտրական տրանզիտի ճանապարհ՝ հարավային այդ գիծը կորցրել էր արդեն վաղեմի իր նշանակությունը՝ տեղի տալով անգլիացիների ու հոլանդացիների ձեռքն անցած հաղորդակցության ծովային ուղիներին: XVI և XVII դարերում՝ շահ Թահմասպ I[-ի] և շահ Սեֆիի օրոք, Իրանը կորցրեց երկիցս Վանի և Բաղդադի շրջանի իր տիրապետությունները: Տեղական մանր ֆեոդալների ձեռքն անցած առևտրական ճանապարհներն ապահովության երաշխիքներ չէին ընձեռում այլևս քարավանային երթևեկության համար: Առաքել Դավրիժեցին գրում է, օրինակ. «Տերն Խօշաբայ բերդին որում Սուլեյման բեկ ասէին, եղև երբեմն զի զճանապարհորդ կարաւանսն որ ի Վանայ գնային ի Թարվէզ և ի Թարվիզու ի Վան, սա զկարաւանաց բեռինսն բռնութեամբ բանայր և որ ինչ իրաց և հաւանէր, սուղ ինչ զին ձգէր ի վերայ տիրոջն և կորեալ ի տիրոջէն յինքն առնոյր զինչսն, և պատճառէր թէ գնով գնեցի»²⁶⁵: Պիսկոպ կրոնավորի ասելով՝ Հալեպից Նախիջևան տանող ճանապարհն ամենակարճն էր, ընդամենը 24 օրվա ճանապարհ, բայց և միաժամանակ արաբ ավազակների շնորհիվ այդ գիծն ամենից վտանգավորն էր²⁶⁶: Նույնն է վկայում նաև Տավերնիեն, որի ասելով՝ թեկուզ և Հալեպից Թավրիզ կարելի է հասնել 32 օրում, և չնայած որ այս ճանապարհը ձեռնառու էր նաև մաքսավճարի նվազության տեսակետից, քարավանները խուսափում էին այս գծից, որովհետև հարկադրված էին մեծ վճարումներ անել Եփրատի ավերին իրենց նախիրներն արածացնող արաբ ֆեոդալներին և վստահ չէին, թե Քրդստանի բեյերի մոտ կարող են պաշտպանություն գտնել հարձակում գործող ավազակների դեմ²⁶⁷: «Էրզրումից Հալեպ,– գրում է XVIII դարի սկզբին Տուրնըֆորը,– քարավաններն անցնում են 35 օրում, բայց ճանապարհ-

²⁶⁵ Պատմութիւն Առաքել վարդ[ապետի] Դարիժեցոյ, էջ 494:

²⁶⁶ Raguaglio del viaggio, p. 256.

²⁶⁷ Tavernier [J.-B., նշվ. աշխ., հ.] I, [էջ] 157 և հետ. և 313:

իը խիստ վտանգավոր է, քանի որ ավագակները թալանում են առևտրականների և քաղաքների դռների առջև անգամ»²⁶⁸:

Հանգամանքներ են սրանք, որոնք բացատրում են, թե ինչու առևտրական իր ճանապարհորդությունների ժամանակ Ջաքարիա Ագուլեցին և ոչ մի անգամ չանցավ հարավային մարշրուտով, և թե ինչու նա լրում է առհասարակ այդ մարշրուտի մասին: Թալանից ու հարստահարումներից զերծ չէր, հարկավ, նաև հյուսիսային գիծը: Առանձնապես, դժվարացնում էին առևտրական երթևեկը ջալալիների անուժով հայտնի գյուղացիական շարժումները և այդ շարժումների հետ կապված ռազմական գործողությունները: Գ. Դարանաղցին նկարագրում է, օրինակ, սուլթանի դեմ ապստամբած Ապազայի գործողությունները, որը, թալանելով իսպառ Ստամբուլից վերադարձող 700 «տգրուկ անյազ» ջուղայեցիներին, խլում է նրանց բարձած «գուտ արծաթ եւ դուրուշը»՝ ասելով, թե՝ «ինձ շատ պիտոյ է քան ձեզ, գնացէ՛ք նոր վաստակեցէ՛ք»²⁶⁹: Առաքել Դավրիժեցին պատմում է պաշտոնագրկված Չոմար փաշայի մասին, որը Բուրսայի և Անգուրայի կողմերում ավագակախմբերի գլուխն անցած, հարձակվում էր քարավանների վրա. «Դարանամուտ լինէր ի վերայ ճանապարհաց՝ երթևեկ կարաւանաց և ի վերայ բախեալ գորս կոտորէր, և գորս փախստական առնէր, և գոսկի և գարծաթ և այլ գոր ինչ և կամէր առեալ գնայր: Եւ ոչ թէ ի սակաւ աւուրս և ի ծածուկ զայս առնէր, այլ յայտնի և համարձակ և ի բազում աւուրս, այնքան մինչ զի երթևեկութիւն ճանապարհաց խափանեցաւ»²⁷⁰: Ավագակների և ջալալիների հարձակումների մասին խոսում է նաև Ջաքարիա Ագուլեցին՝ 1650, 1655, 1666 և 1667 թվերին վերաբերող իր մնուշների մեջ: Սակայն այդ հարձակումները բնորոշ են գլխավորապես միայն XVII դարի առաջին կեսի համար: XVII դարի երկրորդ կեսում իջել էր

²⁶⁸ [Relation d'un voyage du Levant. Par M. Pitton de] *Tournefort*, [t.] II, [Amsterdam, 1718, p.] 114.

²⁶⁹ Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ *Դարաւնաղցոյ*, էջ 223:

²⁷⁰ Պատմութիւն Առաքել վարդ[ապետի] Դարիժեցոյ, էջ 496:

ջալալիների թափը: Թուրք կառավարությունը ճնշեց հրոսակային գործողությունների բնույթ ստացած մասսայական շարժումների վերջին բռնկումները՝ զսպելով միաժամանակ տեղական ֆեոդալների կենտրոնախույս ձգտումները: Համանման երևույթ նկատում ենք նաև Իրանում: Շահ Իսմայիլի և շահ Աբաս I-ի օրոք Սեֆյանները խեղդեցին Գիլանում և Շիրվանում բռնկված ժողովրդական ապստամբությունները՝ ուժ տալով պետական իշխանության կենտրոնացմանը: 1639 թ. Երևանի առումը վերջ դրեց թուրք-իրանական պատերազմներին, որ մեկ ու կես դարի ընթացքում տեղի ունեին պարբերաբար՝ պատճառ դառնալով բազմաթիվ կոտորածների ու ավերածության: Առաջավոր Ասիայում սկսվեց տևական խաղաղության մի շրջան, որ դադար առավ միայն XVIII դարի քսանական թվականներին Իրանում վերաբորբոքված քաղաքացիական կռիվների և արտաքին պատերազմների շնորհիվ: 1639 թվին հաջորդող տասնամյակները ժամանակի հայ խրոնիստը՝ Ջաֆարիա Սարկավագը, բնորոշում է իբրև «հաշտության և խաղաղության» մի դարաշրջան, «զի՛ն Կոստանդնուպոլսէ մինչ ՚ի Ասպահան երթնելութիւն է առանց երկիւղի ու ահու»²⁷¹: Սուլթան Մուրադի և շահ Սեֆիի միջև կնքված երեսնամյա հաշտության մասին Առաքել Դավրիժեցին գրում էր, թե «ամենայն աշխարհք արևելեայք և արևմտեայք օրհնեն և ողորմի տան երկուց թագաւորացն, զի կեան ի խաղաղութեան. զի նախ քան զբարիշտութիւնն ի փախստեան և ի թագստեան կային, ի յափշտակութեան և յաւարաւորեան, ի գերութեան և ի սպանութեան, ի սով և ի սուր, և մանաւանդ ողորմելի ազգս Հայոց»²⁷²: Խոսելով Էրզրումի և շրջակայքի մասին՝ ժամանակակից մի այլ հեղինակ՝ Հակոբ Կարնեցին, գրում էր. «Եւ է այժմ շրջակայ գիւղքս և գաւառքս ամենայն Հայաստան և ողորմութեամբն Աստուծոյ քան զամենայն երկիր հանդարտ և խաղաղութիւն, առևտուր բազում յոյժ, լիութիւն հացի, մսի, եղի, տունք և ապարանք շինուածք ամենայն որպէս Տաճկի հանդերձ և կանացի զարդեր, ոսկեղէնք և ապրշնեղէնք, որչափ և կարես, ի

²⁷¹ *Ջաֆարեայ] Սարկավագ*, [նշվ. աշխ., հ.] II, [էջ] 26:

²⁷² Պատմութիւն Առաքել վարդ[ապետի] Դաւրիժեցոյ, էջ 576:

գլուխս տղայոցն և արտոնցն ամենայն գօտի զարով և փաթանի հագեստն ամենայն արանց աթլաս և ծիրանի չուխայ ազգ և ազգ»²⁷³: Այս տողերը վկայում են ուղղակի թուրքահայ քաղքենի վերնախավերի բարեկեցիկ ու փարթամ այնպիսի մի վիճակի մասին, որ ամհնարին կլիներ առանց թուրք-իրանական ապրանքափոխանակության, որի հանգույցներից մեկը Հակոբ Կարմեցու ծննդավայրն էր հենց: XVII դարի ընթացքում «Ֆռանկստանից» Իրան անցնող կամ Իրանից «Ֆռանկստան» ուղևորվող առևտրականների, միսիոներների և դիվանագետների մեծ մասն անցնում էր հենց Էրզրումի և Թոխաթի վրայով:

Պատահական չէ, որ Թավրիզ-Երևան-Էրզրում-Թոխաթ-Իզմիր առևտրական մագիստրալի վրա գտնված հանգուցային կետերում է հենց, որ հանդիպում ենք շարունակ Ջաքարիա Ագուլեցուն: Պատահական չէ, նաև, որ հանգուցային այդ կետերի «մանձիլների» վրա է, որ ծանրանում է նա «Դավտարում» ուղեչափությունների բաժնում:

Նկարագրելով *Թավրիզը*՝ XVII դարի 30-ական թվականների սկզբներում Իրանն այցելած կարմելիտ կրոնավոր Ֆիլիպպը գրում էր. «Այս քաղաքը գրավում է կենտրոնական տեղ... Նրա մի կողմում գտնվում է Սպահանը, որտեղից ստացվում են մի շարք ապրանքներ ու համեմներ: Կասպից ծովի կողմում գտնվում է Գիլանը, որտեղից ստացվում է ահագին քանակությամբ մետաքս, այլև փիրուզե կոչված թանկագին քարեր... Այդ քաղաքն են դիմում Հայաստանի, Վրաստանի, Լեհաստանի, Մոսկվայի, Կոստանդնուպոլսի, Իզմիրի, Հալեպի, Տրապիզոնի և բազմաթիվ այլ վայրերի առևտրականները, որոնք կազմում են քարավաններ և տանում իրենց երկիրն այդտեղ գնված ապրանքները»²⁷⁴: «Այս քաղաքը,– գրում է քառորդ դար անց Լա Բուլլայ լե Գուզը,– Սսիայի ամենավաճառաշահ քաղաքն է, շնորհիվ ամեն տեսակի ապրանքներով բեռնավորված այն քարավանների, որոնք ելումուտ ունեն այստեղ. այստեղ մուտք են գործում Արևմուտ-

²⁷³ *Յակովբ Կարմեցի*, Տեղագիր Վերին Հայոց [: Յիշատակարան ԺԷ. դարու], Վաղարշապատ, 1903, էջ 38 և հետ.:

²⁷⁴ *Phillipe* [P.], նշվ. աշխ., էջ 111 և հետ.:

քի, Արաբիայի, Սիրիայի, Հունաստանի, Լեհաստանի և Վենետիկի ապրանքները – ոսկի և արծաթ, լավագույն տեսակի մահուդներ, կերպաս (brocattel), մարջան, յամպար (amber gris), քահիրիբար: Արևելքից՝ Թուրքեստանից, Ուզբեկստանից, Տիբեթից, Չինաստանից, Պեգուից, Արևելյան Հնդկաստանից և Գիլանից բերում են մետաքս, չինական գործվածքներ, կարմիր հակինթ, գոհար, մորթիներ, չքեր, դարչին, խավարծիլ (rubarbe), պղպեղ և ամեն տեսակի համեմունք»²⁷⁵:

XVII դարի 70-ական թվականներին, Շարդենի հաշվով, Թավրիզը 500 հազար բնակիչ ուներ: Կար 15 հազար տուն, նույնքան խանութ և մոտ 300 քարվանսարա: Քաղաքը լիքն էր կտավագործներով և ոսկերիչներով: Յուրաքանչյուր տարի այդտեղ 6000 հակ մետաքս էր գործվում: Քաղաքի առևտուրը տարածում էր իր շոշափուկները Թուրքիայի, Մոսկվայի, Ուզբեկստանի և Հնդկաստանի վրա²⁷⁶: Այստեղ էր կենտրոնացնում և այստեղից էր արտահանվում Գիլանի և Մազանդարանի մետաքսը: Բնորոշելով նույն այդ ժամանակ Թավրիզի դերը՝ Կուլբերի կապուցին գործակալներից մինը գեկուցում էր.

«Այստեղ գալիս են Պոլսից, Իզմիրից, Բուրսայից, Թոխաթից, Էրզրումից, Երևանից, Նախիջևանից, Հալեպից, Դիարբեքիից, Մարդինից, Ուռհայից, Բիթլիսից, Վանից, Խոյից, Ագուլիսից, Էջմիածնից, Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսից, ամբողջ Վրաստանից ու Քրդստանից, Գյանջայից, Շամախուց, Գիլանից, Արդաբիլից, մի խոսքով, բոլոր հեռավոր և մերձավոր քաղաքներից՝ մեծ այս անցքով Սպահան անցնելու համար: Առևտրականներն անցնում են այս վայրով նաև Գիլան, Շամախի կամ Գյանջա դիմելու համար. այդ վայրերն է, որտեղ վաճառքի է հանվում Իրանի մետաքսը: Ջուղայի հայերն ունենին այստեղ իրենց գործակալություններն ու վաճառատները՝ Իզմիրից և Հալեպից ժամանող քարավանների համար, որոնք բերում են Լոնդոնի մահուդ, Ֆրանսիայից և Վենետիկից՝ մարջան, քահիրիբար, թուղթ, վենետիկյան հայելի, սպիտակ թիթեղ և

²⁷⁵ *La Boullaye le Gouz*, նշվ. աշխ., էջ 90 և հետ.:

²⁷⁶ *Chardin*, [նշվ. աշխ., հ.] II, [էջ] 344:

զանազան այլ տեսակի մանվածք և մանրուք Իրանի պահանջը գոհացնելու համար»²⁷⁷:

Թավրիզի համեմատությամբ երկրորդական նշանակություն ունեւ *Երևանը*: Աղբբեջանի մայրաքաղաքի 300 քարվանսարայի դիմաց XVII-XVIII դարերում Երևանի չարսութագարում հազիվ միայն յոթ քարվանսարա կար՝ ընդամենը 268 խանութով: Քարվանսարաներից մեկում, որ 38 խանութ ուներ, նստում էին քաղաքի «գառաքիները», որոնց թիվը ռուսական տիրապետությունից առաջ հասնում էր քսան հոգու²⁷⁸: Քաղաքում զարգացած էր այգեգործությունը: Հին ուղեգիրները միաբերան գովում են, մանավանդ, Երևանի գինիները: Քաղաքի շուրջը փռվում էին բամբակի, չաթուկի և հացահատիկների դաշտեր: Տուրնըֆորի վկայությամբ՝ Երևանի չաթուկն արտահանվում էր գլխավորապես Էրզրում²⁷⁹: Մեծ դեր էր կատարում բամբակի առևտուրը²⁸⁰: Տավերնիեի վկայությամբ՝ «քաղաքի հյուսիս-արևելյան կողմում, որ մի տեսակ արվարձան է, քսան անգամ ավելի բնակիչ կար, քան բուն քաղաքում: Այստեղ ապրում էին բոլոր վաճառականները և արհեստավորները, ամենքն էլ՝ քրիստոնյա հայեր, որոնք ունին չորս եկեղեցի և մի մեծ վանք: Փոքր-ինչ առաջ (այդտեղ) կառուցել են շատ գեղեցիկ մի քարվանսարա... Երևանը, հեռու չլինելով այն երկրամասից, որտեղից ստացվում է մետաքսը, այն վայրն է, ուր որ կենտրոնանում է մետաքսը. ընդամենը՝ ո՛չ Երևանում և ո՛չ էլ պարսկական որևէ այլ առևտրական կայանում այդ ապրանքը չի ծանրաբեռնվում խոշոր այն մաքսերով, որոնք գոյություն ունին Թուրքիայում: Հարկավոր էր միայն վճարել որոշ տուրք ճանապարհների տերերին, այլև այն տուրքերը, որ կոչվում էին «ռահտարական», ինչպես որ «ռահտար» էին կոչվում իրենք տուրք հավաքողները»²⁸¹:

²⁷⁷ *Mans R. du*, նշվ. աշխ., էջ 332 (Appendice):

²⁷⁸ *Շահագիզ Ե.*, Հին Երևանը, Երևան, 1931, էջ 42 և հետ., 91 և հետ.:

²⁷⁹ *Tournefort [P. de*, նշվ. աշխ., հ.] II, [էջ] 143:

²⁸⁰ *Fleurieau Th. Ch.*, *Estat present de l'Armenie*, Paris, 1694, p. 215 և հետ.:

²⁸¹ *Tavernier [J.-B.*, նշվ. աշխ., հ.] I, [էջ] 39:

Տավերնիեի տեղեկանքը «ռահտարի» և «ռահտարական» տուր-
քի մասին մեզ համար ունի մասնավոր նշանակություն: Եթե նկա-
տենք, որ վերջին երկու անգամ Տավերնիեն եղել էր Երևանում 1657 և
1663 թվականների իր ուղևորությունների ժամանակ, այսինքն՝ այն
տարիներին, երբ այդ քաղաքում, ըստ երևույթին, ռահտարություն էր
անում Ջաքարիա Ագուլեցու եղբայր խոջա Շմավոնը, կունենանք
սրատես այս ճանապարհորդի մի գնահատականը, որ որոշ
պատկերացում է տալիս այդ վերջինի գործունեության մասին:

Իբրև բերդաքաղաք, իբրև առևտրի և հատորդակցության հան-
գույց՝ անհամեմատ ավելի նշանակություն ունեւ *Էրզրումը*: Ժամա-
նակի հայ խրոնիստը՝ Հակոբ Կարնեցին, այսպես է նկարագրում
հայրենի քաղաքը. «Եւ պարսպէն դուրս չորս կողմն շինութիւնք բա-
գում, և կան բնակեալ մինչի քառասուն հազար տուն մարդիկք
խապահիք և ենկիչարիք յոյժ ընչասէրք, բայց յագգէս Հայոց յերկու
հազար տուն հազիւ թէ գտանի. և վաճառականք ի չորսից կողմանց
Հայոց ազգէս անթիւ կան նստեալ տարին բոլոր բովանդակ ի գնել և ի
ծախել փառչայ և ապրշումեղէն, ցեղ ու ցեղ դումաշ և դանաւուգ, չու-
խայ, կտաւեղէն և քաթան, անթիւ ու բազում ջափահիր քար՝ ալմաստ
և յեաղութ, գմբութ, լալ. սամուր և վարխաշ և ամենայն մագեղէն տա-
րին բոլոր յայտնի գնեն և վաճառեն. զի այժմ քաղաքս յոյժ բանտար
է նման Ստամպուլայ, որ տարին ԺՌ. բեռ մտանէ և ելանէ որ ԴՌ.
դուռուշ մտանէ քսակն փաշային, թո՛ղ զիւր թեմի և սարերու Քրդերուն
գելուրն, այս ամենայն գալօղ և գնացող վաճառականացն»²⁸²: XVII
դարի 70-ական թվականներին Էրզրումում դեգերած լավատեղյակ
միսիոներ Մոնյեի վկայությամբ՝ քաղաքն ուներ 18 հազար թուրք և 7-
8 հազար հայ բնակիչ: Բնակիչների թիվն ավելի շատ է երևում, քանի
որ քաղաքի միջով շարունակ քարավաններ են անցնում. Էրզրումն է
Թուրքիան և Իրանը միացնող ամենից ապահով ճանապարհը, ուստի

²⁸² *Յակովբ Կարնեցի*, նշվ. աշխ., էջ 37:

և այստեղ բազմաթիվ օտարականներ կարելի է հանդիպել միշտ²⁸³։ Դարավերջին իտալական մի ուղեգիր վկայում է, թե «քաղաքի արվարձաններում կա մոտ 23 քարվանսարա որոնք սպասարկում են Պարսկաստանի քարավաններին»²⁸⁴։ Հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում Էրզրումի մաքսատան մասին Տավերնիեն։ «Այս վայրում,– գրում է նա,– խստությամբ են գանձվում արտահանվող ոսկու ու արծաթի, ինչպես և ամեն տեսակի ապրանքների վրա բարդվող մաքսերը։ Պարսկաստանից արտահանվող մետաքսի յուրաքանչյուր ուղտաբեռի վրա դրվում է 80 արծ[աթե] դահեկան մաքս, իսկ ամեն մի բեռը կշռում է 800 լիտր... Ինչ վերաբերում է մյուս ապրանքներին՝ դրանց դիմաց վճարվում է արծեթի 6 տոկոսը... Շամախու, Գյանջայի և Թբիլիսիի մետաքսի յուրաքանչյուր բաթմանի համար վճարում են երկու արծ[աթե] դահեկան... Գիլանի շատ ավելի նուրբ ու քանկարժեք մետաքսի բաթմանին վճարում են մեկ ու կես արծ[աթե] դահեկան։ Պատճառն այն է, որ Գիլանի ամբողջ մետաքսն անցնում է Թավրիզի վրայով, և Հալեպ կամ Իզմիր տանելու համար Էրզրումից գատ կան ուրիշ ճանապարհներ... Եթե Էրզրումի մաքսավորը սովորականից ավել է վերցնում, սովորական ճանապարհի փոխարեն դիմում են Թոխաթի վրայով Դիարբեքիր, Դիարբեքիրի վրայով Վան, Վանի վրայով Թավրիզ, և այդպիսով պատժում մաքսավորների անարդարությունը։ Այս վերջինների համար հեշտ բան չէ վաճառականներին նորից Էրզրում գրավել։ Մաքսավորը մեծ գումար է տրամադրում Երևանի խանին, և սա երաշխիք է տալիս առևտրականներին, թե՝ ապագայում նրանց հետ այլևս այնքան խիստ չեն վարվելու»²⁸⁵։ Ոսկու և արծաթի մաքսման մասին Տավերնիեն գրում է. «Թուրքիայից դուրս տարվող դրամի դիմաց փաշան և մաքսավորը վերցնում են երկու տոկոս... Բայց քանի որ նա չի կամե-

²⁸³ Lettres édifiantes [et curieuses concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amérique avec quelques relations nouvelles des missions, et des notes géographiques et historiques. Publiées sous la direction de M. L. Aimé-Martin, Paris, 1838, t. I,] p. 298 և հետ.։

²⁸⁴ Gemelli Careri, Voyage du tour du monde, Paris, 1719, p. 433.

²⁸⁵ Tavernier [J.-B., նշվ. աշխ., հ.] I, [Էջ] 20 և հետ.։

նում վանել վաճառականներին, որոնք, ինչպես ասացի, կարող են ճանապարհի վերցնել այլ ուղղությամբ, շատ բանի վրա հաճախ աչք է գոցում, և վերցրածն ամենաշատը մի տոկոսից չի անցնում»²⁸⁶: Տավերնիեն պատմում է նաև առևտրականների գործ դրած խորամանկության մասին: Սովորական ուղտաբեռը 1000 լիտրից ավել ապրանք չի վերցնում: Սակայն մաքսման կայաններին մոտենալուց նրանք վերաբարձում են ուղտերը. յուրաքանչյուրի վրա դնում 1500 լիտր ապրանք: Եթե մաքսավորը հետաքրքրվում է անբեռ քայլող ուղտերով, պատասխանում են, թե դրանց վրա կենսամթերքներ են բարձված եղել: Սակայն մաքսավորը սովորաբար աչք է գոցում վաճառականի հնարագիտության վրա՝ երկյուղ կրելով, թե նա կարող է փոխել ճանապարհը, որից դարձյալ ինքն է, որ կարող է վնասվել²⁸⁷: Մաքսից գատ՝ իրանահպատակ հայերը, Թուրքիա մտնելով, պարտավոր էին խարջ (carrage) տալ սուլթանին²⁸⁸: Տուրնըֆորի վկայությամբ այդ խարջը նույնն էր, ինչ որ և սովորական գլխահարկը, որի չափը հինգ դահեկան էր: Նույն Տուրնըֆորը, որ ճանապարհորդում էր Թուրքիայում 1701 թվին, ընդհանուր հայտարարի բերելով Էրզրումում վերցվող հարկերն ու տուրքերը, գալիս է եզրակացության, թե «ընդհանուր առմամբ վճարվում էր ապրանքի արժողության 9 %-ը, որից 6 %[-ը] հասնում էր սուլթանին, 3 %[-ը]՝ փաշային»²⁸⁹: Ակներև է, որ Տուրնըֆորի ժամանակներն ավելի աննպաստ էին ապրանքների փոխադրության համար, քան թե մի քանի տասնամյակ առաջ՝ Տավերնիեի ժամանակ: Մասնավորապես Տուրնըֆորը շեշտում է, թե ոսկի և արծաթի դրամի դիմաց 5 % էր վերցնում²⁹⁰:

Հաջորդ քաղաքը, ուր ուղևորվում էր երբեմն Ջաքարիա Ագուլեցին, Թոխաթն է, որ կենտրոնական տեղ էր բռնում փոքրասիական առևտրի մեջ: Այստեղ հանդիպում էին միմյանց Իրանի, Դիարբեքի-

²⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 22 և հետ.:

²⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 32:

²⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 98:

²⁸⁹ *Tournefort* [*P. de*, նշվ. աշխ., հ.] II, [էջ] 114:

²⁹⁰ Նույն տեղում:

րի, Բաղդադի, Ստամբուլի, Իզմիրի, Սինոպի և այլ վայրերի քարավանները: Տավերնիեի ասելով՝ Թոխաթն ասիական միակ այն վայրն է, որտեղ մեծ քանակությամբ շաֆրան էր բնում, ապրանք, որի պահանջը շատ մեծ էր Արևելքում²⁹¹: Տուրնեֆորի ասելով՝ Թոխաթն ավելի մեծ էր և գեղեցիկ, քան Էրզրումը: Ուներ քսան հազար թուրք ու չորս հազար հայ բնակիչ: Սպառում էր մեծ քանակությամբ մետաքս: Իր հերթին արտադրում էր մետաղանոթներ, կաշեղեն և այլն²⁹²:

Սակայն կասկած չկա, որ լեանտինյան առևտրի գլխավոր կայանը *Իզմիրը* էր: «Թե՛ ծովային և թե՛ ցամաքային վաճառականության համար,– գրում է Տավերնիեն,– Իզմիրն ամենանշանավոր քաղաքն է ամբողջ Լևանտում, և ամենախոշոր նավահանգիստը Եվրոպայից Ասիա և Ասիայից Եվրոպա բարձրորդ ապրանքների համար»²⁹³: Զբաղեցնող ժամանակաշրջանում քաղաքն ուներ 80 հազար բնակիչ, որոնցից 60 հազար թուրք, 15 հազար հույն, 8 հազար հայ, 6-7 հազար հրեա: Այստեղ հնչում էին առևտրով զբաղվող այլևս վաղ «ֆրանկ» ազգությունների լեզուներ՝ ֆրանսերեն, անգլերեն, իտալանդերեն և իտալերեն: Մեծ ծավալ ուներ Իզմիրի առևտուրը, բայց գլխավոր ապրանքը, որ գնում են «ֆրանկները» առաջին հերթին խամ կամ «անթափ» այն մետաքսն է, որ բերում էին Իրանի հայերը²⁹⁴:

«Պարսկաստանի գլխավոր ապրանքը մետաքսն է,– գրում է Շարդենը: – Արտադրվում է այդ ապրանքը Վրաստանում, Խորասանում, Կարամանիայում, բայց գլխավորապես՝ Գիլանում և Մազանդարանում: Հաշվում են, որ Պարսկաստանը տարեկան 22 հազար բեռ մետաքս է արտադրում, յուրաքանչյուր բեռը՝ 266 լիտր: Սրանից Գիլանի վրա ընկնում է 10 հազար, Մազանդարանի վրա՝ 2 հազար, Մարաստանի (Շարդենը նկատի ունի Շիրվանը – Մ. Հ.) և Բակտրիայի վրա՝ 3-ական հազար, Կարմանիայի վրա, որ Ղարաբաղ ևս կոչվում

²⁹¹ Tavernier [*J.-B.*, նշվ. աշխ., հ.] I, [էջ] 10 և հետ.:

²⁹² Tournetfort [*P. de*, նշվ. աշխ., հ.] II, [էջ] 173 և հետ.:

²⁹³ Tavernier [*J.-B.*, նշվ. աշխ., հ.] I, [էջ] 82:

²⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 88:

է», և Վրաստանի վրա՝ 2-ական հազար²⁹⁵: Տուրնըֆորի վկայությամբ՝ այն մետաքսը, որ Գյանջայում բաթմանը 20 դահեկան էր վաճառվում, Իզմիրում արժեք 30 դահեկան, որից բոլոր ծախսերը դուրս գալով՝ վաճառողին 3 դահեկան շահ էր մնում: Եթե նկատենք, որ նույն հեղինակի հաշվով՝ մի բաթմանը բռնում էր 18 լիտր 12 մուկի, որով ձիաբեռը կշռում էր 600 լիտր (այսինքն՝ մոտ 33 բաթման – Ա Հ.), իսկ ուղտաբեռը 1000 լիտր (այսինքն՝ մոտ 55 բաթման – Ա Հ.) մի ձիաբեռը տալիս էր 100 դահեկան օգուտ, իսկ ուղտաբեռը՝ 150 դահեկան: Այստեղ չի հաշվված շահը, որ ստանում էր վաճառականն այն ապրանքից, որ բեռնում էր վերադարձին²⁹⁶:

Իրանից Իզմիր գնացող յուրաքանչյուր քարավան հարյուրավոր բեռ էր փոխադրում: Վերադարձին տանում էր իր հետ հաճախ ոչ պակաս քան 200 հազար դահեկան (շուրջ 13 հազար թուման) կանխիկ դրամ՝ չհաշվելով անգլիական կամ հոլանդական այն մահուղեղենը, նուրբ կերպասները, վեճեփեյյան հայելիները, մարգարիտները, ժամացույցները և այլն, որ վաճառելու համար գնում էին առևտրականները Իզմիրում կամ Ստամբուլում, Իրանում կամ Հնդկաստանում²⁹⁷:

Տավերնիեի ասելով՝ հայ առևտրականները, Իզմիր հասնելով, գերադասում էին վաճառել իրենց ապրանքները ֆրանսիացիներին, քանի որ սրանք կանխիկ դրամ էին առաջարկում իրանական ապրանքների դիմաց, մինչդեռ անգլիացիներն ու հոլանդացիները կիսով չավի մահուղեղենով էին անում իրենց առևտուրը²⁹⁸:

Մաքսավորների սուր աչքերից խուսափող վաճառականի համար ավելի դյուրին էր ու ապահով երկիր փոխադրել ոսկի կամ արծաթ, քան որևէ այլ ապրանք²⁹⁹: Ռաֆայել դյու Մանը նմանեցնում էր

²⁹⁵ Chardin, [նշվ. աշխ.,] [հ.] IV, [Paris, 1811, էջ] 163 և հետ.:

²⁹⁶ Tournefort [P. de, նշվ. աշխ., հ.] II, [էջ] 174:

²⁹⁷ Tavernier [J.-B., նշվ. աշխ., հ.] I, [էջ] 467:

²⁹⁸ Նույն տեղում էջ 88:

²⁹⁹ La Boullaye le Gouz, նշվ. աշխ., էջ 528 և հետ., Par le Sieur Pouillet, Nouvelles relations du Levant, Paris, 1668, [t.] I, [p.] 75 և հետ., [t.] II, [p.] 125 և հետ.:

Իրանը խողովակի, որի մի ծայրով ներս էր քափվում Ամերիկայի ոսկեղյամը՝ մյուսով Հնդկաստան հոսելու համար: «Պարսկաստանի հարստությունը,– եզրակացնում է նա,– մնան է այն քացության, որ թողնում է խողովակի մեջ դեպի ավազան հորդող ջուրը»³⁰⁰:

Նույնն է վկայում նաև Ֆրանսուա Բերնյե երևելի ուղեգիրը: «Հայտնի է,– գրում է նա,– որ քանկարժեք այն մետաղներից, որ ստացվում է Ամերիկայից և ցաք ու ցրիվ լինում եվրոպական զանազան պետությունների մեջ, մի մասը տարբեր ուղիներով մտնում է Թուրքիա, այդտեղից ստացվող ապրանքների հետ փոխանակվելու համար, մյուսը Իզմիրի վրայով մտնում Պարսկաստան՝ փոխանակվելով մետաքսի հետ: Ողջ Թուրքիան կարիք ունի սուրճի, որ բերվում է Եմենից կամ երջանիկ Արաբիայից և սովորական խմիչք է Թուրքիայում: Նույն Թուրքիան, ինչպես նաև Եմենը և Պարսկաստանն անհրաժեշտ կարիք ունեն հնդկական ապրանքների: Այսպիսով՝ բոլոր այս երկրներն ստիպված են իրենց ձեռքն ընկած ոսկու և արծաթի մի մասը փոխադրել Կարմիր ծովի եզերքը, Բաք-Ել-Մանդեբի մոտ գտնված Մոկա, Պարսից ծոցի ծայրում գտնված Բասրա և Հորմուզի մոտ գտնված Բենդեր Աբասի կամ Գոմերոն: Այստեղից ոսկին և արծաթը Հնդկաստան են բերվում այն նավերի վրա, որոնք մուսոնի կամ հողմերի ժամանակ հատկապես մուտք են գործում այդ երեք նշանավոր նավահանգիստները»³⁰¹:

Եվրոպական ոսկին ու արծաթը բարձր կուրս ունեին Իրանում: XV դարում վենետիկյան անանուն մի ճանապարհորդ վկայում էր, թե Թուրքիայից արծաթ ներմուծող առևտրականները շահում են 20 %, ոսկի մուծողները՝ 14-15 %, պղինձ մուծողները՝ 18-20 %, թեկուզ և տոկոսների աճումը կապված էր մեծ ծախսերի հետ, քանի որ մետաղների արտածումը արգելքի տակ էր³⁰²: XVII դարի կեսերից մեզ հասած տեղեկություններից հայտնի է, որ վենետիկյան դահեկանը

³⁰⁰ *Mans R. du*, նշվ. աշխ., էջ 192 և հետ.:

³⁰¹ *Бернье Ф.*, История последних политических переворотов в государстве Великого Могола, М., Л., 1936, с. 183.

³⁰² *Հակոբյան Հ.*, նշվ. աշխ., էջ 349:

(seguin-ը), որ Թուրքիայում 6,25 արասի արժեք, գնահատվում էր Իրանում 6,5 արասի, Ուզբեկստանում՝ 6,9 արասի, Հնդկաստանում՝ 8,5 արասի³⁰³:

Այս նշանակում է թե 200 դահեկանը տալիս էր Իրանում մի թուման հավելում: Տավերնիեի ասելով՝ դահեկանի կուրսը Իրանում երբեմն ավելի էր բարձրանում՝ հասնելով 6,75, 7 արասու և դեռ ավելի³⁰⁴: «Մուտք գործելով պետության սահմանները,– գրում է Տավերնիեն,– լինի դա Երևանում, թե Թավրիզում, որտեղ դրամ են կտրում, ամեն մեկը պարտավոր է ներկայացնել իր մոտ եղած փողը՝ ձուլելու և նոր դրամ կտրելու համար: Ձանցառուները, հայտնվելու դեպքում, դրամական մեծ տուգանքի են ենթարկվում: Եթե վաճառականի գործերը թույլ չեն տալիս նրան դեգերելու Երևանում կամ Թավրիզում, և նա ավելի հարմար է գտնում հանձնել իր մոտ գտնված փողը Սպահանի փողերանոցին, պարտավոր է Երևանի և Թավրիզի զառաբաշուց վկայաթուղթ վերցնել իր մոտ գտնված գումարների մասին առ այն, թե հարկ եղած ազդեցությունն արել է... Բայց հազիվ է պատահում, որ վաճառականները իրենց դրամը տանեն Սպահան, քանի որ սահմանամերձ զառաբաշիները փողի կամ համապատասխան այլ միջոցով հարկադրում են նրանց ձուլել տալ իրենց դրամները Երևանում կամ Թավրիզում»³⁰⁵: Եվրոպական վալյուտա ներկայացնողին յուրաքանչյուր դահեկանի դիմաց տրվում է երկու կամ երեք ստակ (sols) շահ³⁰⁶: Չուլվոդ դրամից շահի և զառաֆխանայի օգտին $7\frac{1}{2}$ տոկոս տուրք էր վերցվում կշռահաշվով³⁰⁷: Չուլվոդ դրամի 2 %-ը զառաֆխանան տալիս էր շահին³⁰⁸: Տավերնիեն հաղորդում է նաև, որ Գիլանի մետաքս գնողները հաճախ ուղևորվում են Թբիլիսի, որտեղ լումայափոխները հարյուրին երկու տոկոս էին առաջարկում դրամ ներկայացնողներին: Պատճառն այն է, որ թեև Թբիլիսիում կտրած

³⁰³ *La Boullaye le Gouz*, նշվ. աշխ., էջ 528 և հետ.:

³⁰⁴ *Tavernier [J.-B.]* նշվ. աշխ. [, h. I,] էջ 136:

³⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 134:

³⁰⁶ *Pacifique P.*, *Relation du voyage en Perse*, Lille, 1632, p. 483.

³⁰⁷ *Tavernier [J.-B.]* նշվ. աշխ. [, h. I,] էջ 134:

³⁰⁸ *Chardin*, նշվ. աշխ. [, էջ 398]:

դրամը ավելի քիչ արծաթ էր պարունակում, այնուամենայնիվ, անխտիր շրջանառություն էր անում Գիլանում: Պատահական չէ, երբ Ագուլեցու «Դավտարում» կարդում ենք. «Ես Ջաքարէս Արզանուն յետ գնացի Ըսպահան, խրիդ արարիք Ըստամբոլ, ծախեցիմք, եկինք Երևան, յետ դառանք գնացիմք Թլվիս, փողն զառավխանումն կտրեցիմք, եկի Աքուլիս»³⁰⁹:

Հետաքրքրական վկայություն կա պղնձադրամների մասին: Կրուզինսկու ժամանակ XVIII դարի սկզբներին, խանական պղնձադրամը կրկնակի կուրս ուներ, քանի դեռ իշխանության զլուխ էր կանգնած դրամ կտրող խանը: Սրա մահից կամ հեռանալուց հետո նրա կտրած պղնձադրամը գնահատվում է կես գնով, այսինքն՝ ռեալ արժեքի համեմատ: Սրանից, վկայում է Կրուզինսկին, մեծապես տուժում էր հասարակ ժողովուրդը մինչդեռ առևտրականները կորուստից խուսափելու համար կրկնակի բարձրացնում էին ապրանքագները³¹⁰:

Ջաքարիա Ագուլեցու «Դավտարը» ավելացնում է այս տեղեկանքներին կարևոր այն փաստը, որ զառաֆխանայի եկամուտը Իրանում ենթակա էր Սպահանին, և որ զառաֆխանան «շահի հօքմով» տրվում էր կապալավարձով³¹¹: Տեղեկանում ենք, որ 1653 թվին Երևանի զառաֆխանան տրվել էր 1500 թուման կապալավարձով³¹²: Ստանձնելով զառաֆխանայի վարչությունը՝ Երևանի զառաքի ագուլեցի Շնավոնը *խոջայի* և *վաշխառվի* ֆունկցիաներին միացնում էր *կապալառովի* ֆունկցիաներ:

Ագուլեցի Շնավոնն առաջին հայն էր, որ Երևանի զառաֆխանայի պետ նշանակվեց: «Մինչի սայ Երևան հայ զառաֆբաշի չեր նստած»,– գրում է Ջաքարիան³¹³: Այս վկայությունից ակներև է, որ Շնավոնից առաջ ևս Երևանում զառաֆխանա կար, բայց զառաֆբա-

³⁰⁹ Օրագրություն, էջ 160:

³¹⁰ *Krusinski [Th.]*, Nachrichten von den letzten Unruhen in Persien, Augsburg, 1732, S. 37.

³¹¹ Օրագրություն, էջ 71:

³¹² Նույն տեղում, էջ 124:

³¹³ Նույն տեղում, էջ 123:

շիները հայերից չէին: Մեֆյան դրամների մի ցուցակում հիշատակված է հիրավի Երևանում կտրված երկու դրամ՝ հիջրիի 1038 և 1057 տարեհշումով, այսինքն՝ մ. թ. 1628 և 1647 թվականներով³¹⁴: Շմավունից հետո Երևանի գառաֆխանան տրվում էր սովորաբար հայ կապալառուներին: Այսպես, դեռ Շմավունի կենդանության ժամանակ փողերանոցը հանձնվեց երկու մարդու՝ անապատցի խոջա Սարգսին և ձորագեղցի խոջա Սարգսին: Հետագայում նա անցավ ջահկեցի խոջա Աղաբաբին, որին հաջորդեց դարձյալ ձորագեղցի խոջա Սարգիսը, իսկ ավելի ուշ՝ ագուլեցի խոջա Մուսեիը³¹⁵: Այս անձնավորությունները, գառաֆխանայի պետ լինելուց անկախ, պատկանում էին, հարկավ, ժամանակի խոշոր դրամատերերի թվին: «Դավտարից» տեղեկանում ենք, որ 1672 թվին ձորագեղցի խոջա Սարգսին էր հանձնվել Երևանի բերդապարսպի կառուցումը³¹⁶: Ավելի ուշ Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսը միջնորդում էր Նադիր շահի առաջ գառաֆխանա բանեցնելու իրավունք տալ Երևանի մելիք Հակոբջանին³¹⁷: Սա այն մելիք Հակոբջանն է, որի համար Կրետացու նախորդը՝ Կարապետ Ջեյթունցին, բարեխոս լինելով օսմանցիների առաջ «ի կախաղանէն իջուցիալ ապրեցոյց ի մահուանէն»³¹⁸: Նույն այս մելիքի մասին է հավանորեն խոսքը, երբ «Ջամբըը» հիշատակում է, թե երևանցի խոջա Հակոբջանի միջոցով Աստվածատուր կաթողիկոսը գնեց Մաստարա գյուղի մի դանկ մուլքը³¹⁹:

Անհավանական չէ, որ հայ կապալառուների ձեռքում էին գտնվում նաև Իրանի մյուս գառաֆխանաները: Այսպես՝ շահ Աբաս II-ի ժամանակ Իրանի մայրաքաղաքում Լազարների տոհմապետ Լազարն էր հենց պետական փողերանոցի առաջին կառավարիչն ու

³¹⁴ Poole R.S., The Coins of the Shahs of Persia, London, 1887, p. 291.

³¹⁵ Օրագրություն, էջ 123 և հետ.:

³¹⁶ Նույն տեղում, էջ 113:

³¹⁷ [Աբրահամ կաթողիկոսի] Կրետացու [պատմագրություն անցիցն իւրոց եւ Նատր-Շահին պարսից, էջ 26:

³¹⁸ Ջամբը, էջ 28:

³¹⁹ Նույն տեղում, էջ 115:

գանձապետը³²⁰: 1651 թվին, այցելելով Թբիլիսիի գառաֆխանան, Ջաքարիա Ագուլեցին արձանագրում էր. «Յուլիս ԺԸումն ես Ջաքարիայ որ եկի Թվլիս, գառաֆխանեն Թվլիս Ըոստամխան էր: Ջառաքին էր խօջայ Բեհբուդ»³²¹: Խոջա Բեհբուդի անունը հանդիպում ենք նաև նույն 1651 թ. Հադլատի մի արձանագրության մեջ. «Ի թուին Հայոց ՌՃ. (1651 թ. – [Ա. Հ.]) ես քաղաքացի խօջայ Բեհբուդս ս[ուր]բ Նշանիս հարաւային կամարն վեր էր ընկել, շինել տվի... յառաջնորդութեան Աւետիս արքեպիսկոպոսին ձեռամբ Առնշեցի Նաւասարդին»³²²:

«Ջամբոը» հիշատակում է վրացերեն մի վախույանամա, որով Բեհբուդի որդի պարոն Ասլանը 1664 թվին Հակոբ [Դ.] Ջուղայեցի կաթողիկոսին երեք խանութ հանձնեց Թբիլիսիում³²³: Կարելի է ենթադրել, թե «քաղքեցի» այս խոջա Բեհբուդից էր սերվում հենց XVIII դարում ազնվականություն ձեռք բերած Թբիլիսիի հայ մելիքների՝ Բեհբուդովների տոհմը: Այս կապակցությամբ տեղին է վերհիշել նաև հանրաժանոք այն տեղեկությունը, թե շահ Թահմազ II-ը Ղափանի պետ նշանակելով օսմանյան զորամասերը հաղթահարած Դավիթ բեկին, տվեց նրան «իշխանութիւն կրօղ լինելոյ դրամ հատանել»³²⁴: Ազգայնական պատմագրության փառաբանված «հերոսին» Իրանի շահը հարկադրել էր մի իրավունք, որ ավելի ընդարձակ չափով տրվում էր այդ ժամանակ փառագուրկ, բայց մեծափարթամ հայ խոջաներին:

³²⁰ [Պատմութիւն Նոր Զուղայու որ յԱսպահան: Աշխատասիրեալ ի Պ. Յարութիւնէ Թ.] Տէր Յովնանեանց, [հ.] I, [էջ] 96:

³²¹ Օրագրություն, էջ 37:

³²² *Կոստանեանց* Կ., նշվ. աշխ., էջ 183:

³²³ Ջամբո, էջ 270:

³²⁴ Գիրք վոր կոչի Պատմութիւն Դաւիթ Պէկին, հատված 39:

VII

ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ ԻՐԱՆՈՒՄ

Գյուղացիության ֆեոդալական շահագործումը Իրանում: Ապրանքային րնդեսության ռայոններ: Բնական րնդեսության շրջաններ: Արարքին առերորը: Պերությունը և առերորը Իրանում: Ֆեոդալների առերրական և ֆինանսական օպերացիաները: Բուրժուական րեսություններ «Խոջայական կապիրալի» և «համքարական» առերրի մասին: Զննադարական դիրդդություններ:

XVII դարի Իրանը ապրում էր *ֆեոդալիզմի* պայմաններում: Չարկ տալով քաղաքների ու քաղաքատիպ վայրերի զարգացմանը՝ առերրական կապիտալը անխախտ էր թողնում ֆեոդալական հարաբերությունների տիրակալությունը: Առերրական կապիտալը զարգանում էր գյուղացիական մանր տնտեսության և քաղքենի մանր արհեստագործության հիմքերի վրա: Հում մետաքս արտադրող գյուղացիությունն ու գյուղացու արտադրած մետաքսն արդյունագործող արհեստավորությունը հավասարապես հնում էին ճորտատիրական հարաբերությունների ծանրության տակ: 1579-^[15]81 թթ. Իրանն այցելած անգլիացի ուղեգիր Քրիստափոր Բուրրոն, նկարագրելով Շիրվանի կացությունը թուրքերի տիրապետության ժամանակ, նշում է, թե բացի հում մետաքսից, այդ վայրերում ուրիշ արժեքավոր ապրանք չկա. Շիրվանի մետաքսն էլ կարելի է գնել միայն փաշայից: Թուրքերի ներխուժումից հետո գյուղացիները մետաքսով էին մոծում իրենց տուրքը³²⁵: Փաշաների սահմանած կարգը նվիրագործում էր այն իրավունքը, որ գոյություն ուներ տակավին տեղական ֆեոդալների, շիրվանշահերի, օրոր: Փաշաներին և շիրվանշահերին հաջորդող Սեֆյանները գնացին շահագործության տրորված այդ ճանապարհով: Շարդենի վկայությամբ՝ գյուղացու արտադրած մետաքսի և բամբակի *մի երրորդ մասը* որպես տուրք մտնում էր շահի գանձա-

³²⁵ Հակոբյան Հ., [նշվ. աշխ., հ.] I, [էջ] 443:

րանը³²⁶: Փաստորեն՝ գյուղացիությունը վճարում էր ավելին, մանավանդ վերջին Սեֆյանների ժամանակ: XVIII դարի սկզբներին պատեր Կրուգինսկին, անդրադառնալով գյուղացիների հաշվին գանձվող այս կարգի պետական եկամուտներին, գրում էր. «Շշմարիտ է, որ պետության մեջ ընդունված սովորության, ինչպես և շահ Աբաս Մեծի տված օրենքի համաձայն՝ ցանքադաշտերից վերցվող բերքի մի երրորդ մասը պետք է հագեցնի մահալները կառավարողների ծարավը: Բայց իսկականում կեղեքումների և տարբեր բժախնդրությունների, քաշքշումների ու զանազան պարտադրումների շնորհիվ գյուղացիներին հազիվ է մնում բերքի մի տասներորդ մասը: Այն վայրերում, որտեղ գյուղացիները զբաղվում են շերամապահությամբ, եթե ստացված 50 թուման եկամտից գյուղացիներին մնում է 5 թուման, նրանք փառք են տալիս «մարդասեր» գովողներին համեստ բռնավորներ համարելով նրանց, քանի որ չէին վերցրել բոլորը միանգամից: Չէ՞ որ լինում էին դեպքեր, երբ չէին խնայում նույնիսկ չունեորներին, որոնց ենթարկում էին ամեն տեսակի տանջանքների՝ չունեցածը չվճարելու համար»³²⁷:

XVIII դարի 70-ական թվականներին, Գմելինի պատմելով, Գիլանի նայիբներից մեկը ստանում էր իբրև ռոճիկ տարեկան 1500 բատման մետաքս և 25 հազար ռուբլի փող: Իր հերթին նայիբը վճարում էր Գիլանի խանին տարեկան 2500 բատման մետաքս և 200 հազար ռուբլի փող: Գիլանի խանության եկամուտը հաշվում էր տարեկան 2 միլիոն մինդենար: Այս գումարը գոյանում էր գյուղացիների մուծած մետաքսի վաճառումից, տուգանքների և մաքսերի գանձումից և այլն³²⁸:

Երկրի տնտեսությունը հիմնականում դեռ պարփակված էր ռայոնական շրջանակներում: Համբարային արհեստագործությունն ու ֆեոդալական հողագործությունը կապված էին նոմադական

³²⁶ Chardin, [նշվ. աշխ., հ.] V, [էջ] 398:

³²⁷ Krusinski P. Th., [Prodromus ad] Tragicam vertentis belli Persici Historiam, p. 65 և հետ.:

³²⁸ Gamelin Sam. Gottlieb, Reise durch Russland zur Untersuchung der dreij Naturreiche, St. Petersburg, 1774, III Teil, [S.] 175 և հետ.:

անասնապահության հետ: Ներքին առևտուրը գոյում էր գյուղավայրերն ու քաղաքավայրերը, երկրագործությունն ու անասնապահությունը, տեխնիկական բույսեր և հացահատիկ արտադրող շրջանները: Սակայն երկրի ընդարձակ տարածությունների վրա իշխում էր բնական տնտեսությունը: Գյուղատնտեսությամբ, մասնավորապես այգեգործությամբ, զբաղվում էին մասամբ դեռ քաղաքներում: Գյուղավայրերում զարգացած էր ինքնաբավ տնայնագործությունը: Բնական տնտեսությունը գերակշռում էր նաև հայկական ռայոններում. ապրանքայնացած էր գյուղատնտեսությունը միայն որոշ դաշտավայրերում, քոչվորների կամ քաղաքային շուկայի հետ շփվող վայրերում:

Առևտրական կապիտալի ծանրության կենտրոնը *ներքին* առևտրի մեջ չէր բնավ: Առևտրական կապիտալն աճում էր *արտաքին* ապրանքափոխանակման ուղիներում միջազգային առևտրի շնորհիվ: Հենց միայն այն փաստը, որ իրանական առևտրի զարգացման համար XVII դարի սկզբներին պետք եղավ ջուղայեցի խոջաների «մեծ սուրգունը»՝ նրանց բռնի գաղթը Արաքսի հովտից դեպի Ջենդարհիրուտի ավերը, վկայում է, թե տնտեսական զարգացման ինչ խախտտ հիմքերի վրա էր կառուցված Սեֆյան փարթամության ջերմոցը: Ուշիմ դիտողները կասկածի տակ էին առնում Սեֆյան Իրանի առերևույթ բարեկեցությունն առհասարակ: Շահ Աբաս II-ի ժամանակ կապուցին մի կրոնավոր՝ Գաբրիել Շինոնը, պնդում էր, օրինակ, թե միայն հենց Փարիզն ավելի հարուստ է, քան ողջ Իրանը միասին վերցրած. շահի հարստությունն այլ բան չէ, ասում է այդ հեղինակը, քան հպատակների թալանով կուտակված մի գանձ³²⁹:

Համեմատելով պետության և առևտրի հարաբերությունն Արևմուտքում և Արևելքում՝ Վ. Բարտոլդը հայտարարում է մի տեղ. «Չենք կարող պատկերել մեզ ֆրանսիական և անգլիական առևտուրն առանց Անգլիայի և Ֆրանսիայի քաղաքական տիրապետության. մեկը սերտորեն կապված է մյուսի հետ: Ինչ վերաբերում է մուսուլմանական աշխարհին – առևտրականներն ընդհանուր ոչինչ

³²⁹ C(hinon) P.G., Relation nouvelle du Levant, Lyon, 1671, p. 71 և հետ.:

չունեն պետական իշխանության հետ: Այսպիսով, կատարյալ կապ պետության և առևտրի միջև – առաջին դեպքում և կատարյալ բացա-
կայություն այդ կապի՝ երկրորդ դեպքում»³³⁰:

Սեֆյան Իրանի օրինակը հերքում է միանգամայն նշանավոր արևելագետի այս դրույթը: Մոլեռանդ «մուսուլման» Սեֆյանների ժամանակ գոյություն ունեւ սերտ կապ պետության և առևտրի մեջ. բավական է թեկուզ հիշել առևտրական ճանապարհների և քարվան-
սարանների կառուցումն ու նրանց պահպանության համար արվող կարգադրությունները Սեֆյանների օրոք: Ամենախոշոր վաճառա-
կանն Իրանում ինքը շահնշահն էր: Փաստորեն նրա գործակալների վիճակում էին հայ խոջաներից շատերը: «Ուղիղն ասած,– գրում է շահ Աբաս I-ի ժամանակակից իտալական ուղեգիր դելա Վալլեն,– Իրանի շահը միակ առևտրականն էր իր երկրում: Եթե կա որևէ բան, որից նա օգուտ կարող էր ստանալ, այդ բանը վերապահում է նա միայն իրեն և թույլ չի տալիս, որ ուրիշ մեկը ձեռնամերձ լինի դրան: Կարելի է ասել, թե չկա որևէ բան, որով չգրադվեր նա: Աչքովս եմ տեսել, թե ինչպես շուկայում ծախվում է հազար ու մի բան, որի համար նրան է, որ հաշիվ է տրվելու: Նրա անունով ծախվում է տխր անգամ»³³¹: Խոսելով նոր ջուղայեցիների մասին՝ անգլիացի մի ուղե-
գիր վկայում է. «Նրանց մեծ մասը վաճառական է կամ, ավելի ճիշտ, թագավորի գործակատար: Մահվան դեպքում թագավորը քննել է տալիս նրանց գործերը և երբեմն տիրանում նրանց ունեցվածքին»³³²: Օտար երկրներ ուղևորվող առևտրականները կամ նրանց գործակալ-
ները, անհաջողության հանդիպելով, հաճախ չեն վերադառնում Սպահան, որտեղ ստույգ հաշիվ պիտի տալին՝ ենթարկվելով նույն-

³³⁰ *Бартольд В.В.*, Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку, 1925, с. 25.

³³¹ *Petri della Valle*, Reiss-Beschreibung in unterschiedliche Teile der Welt, 1674, [Bd.] III, [S.] 21.

³³² *Herbert Th.*, Relation du voyage de Perse et des Indes orientales, Paris, 1663, p. 263 և հետ.:

չափի ստույգ ու կարճ մի դատաստանի³³³։ Երբեմն առևտրականները դեգերում էին օտարության մեջ ոչ թե ձախողության պատճառով, այլ գոհ դառնալով նյութական գայթակության։ Այս կարգի մարդկանց ուներ այքի առաջ Գ. Դարանադի պատմիչը, երբ խարազանում էր Նոր Ջուլայի «չար մեծատուններին» և մանավանդ նրանց, «որ գնան զհետ ժանգահար կորստական գանձուցն մթերելոյ, ոմանք տասն ամ յամելով, ոմանք՝ քսան, ոմանք՝ երեսուն եւ ոմանք զամենայն ժամանակս կենաց իրեանց ի պանդխտութեան եւ ի մծղեհութեան անցանելով եւ մեռանելով եւ ժողովեալն թշնամեաց կերակուր լինի եւ շանց մասն եւ բաժին, ու զհայր եւ զմայր, եւ զկին եւ զորդիսն զրկելով, զեղբայրսն եւ զամենայն ընտանիսն տան իւրոյ եւ զիւր հոգին եւ զմարմինն այլ եւս»³³⁴։

Պետության և առևտրական բուրժուազիայի միջև հաստատված հարաբերությունները հետևանք էին այն իրողության, որ իրանական մետաքսի արտածությունը կենտրոնացած էր հիմնականում շահնշահի ձեռքում։ Ֆեղդալական տուրքերը վճարելուց հետո շերամապահությամբ զբաղվող գյուղացիները շուկա էին հանում, հարկավ, իրենց արտադրածի մնացորդները։ Այսպես, դեռ XVI դարում, անգլիական առևտրի գործակալները տեղեկացնում էին Անդրկովկասից, թե ամռան ամիսներին հնարավոր է մեծ քանակությամբ խամ մետաքս գնել գյուղացիներից, որոնք այստեղ և ուրիշ տեղեր բերում են վաճառելու այդ ապրանքը³³⁵։ Սակայն գյուղացու առևտուրը ներքին առևտրի շրջանակից չէր ելնում. նրա կոնտրագենտը մետաքսագործ արհեստավորն էր կամ միջնորդ այն առևտրականը, որ հումույթ էր մատակարարում վերջինիս։ Այլ ծավալ ու բնույթ ունեւ պետության ձեռքում կենտրոնացած գյուղացու հավելյալ արդյունքի վաճառահանությունը։ Խամ մետաքսն այստեղ պետական արտահանության

³³³ Tavernier [J.-B.], նշվ. աշխ., [հ.] I, [էջ] 465 և հետ.։ Հմմտ. նաև Tournafort [P. de], նշվ. աշխ., [հ.] II, [էջ] 160.

³³⁴ [Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարաւնադցոյ, էջ 458։

³³⁵ Հակոբյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 401 և հետ.։

գլխավոր օբյեկտն էր: Եվ գրեթե առանց բացառության հայ առևտրական ընկերությունները կամ նրանց գործակալներն է, որ սակագնով վերցնում էին արքունիքից Իրանի այդ վայրտան: Առևտրական օպերացիաներն ավարտելուց հետո վաճառականները մոծում էին վարկի փոխարժեքը կանխիկ դրամով: Գոյացած շահույթը մնում էր վաճառողին կամ այն ընկերությանը, որի միջոցով արքունիքը վարկավորել էր նրան:

Սեֆյան դինաստիայի հիմնադիրները քաղաքականապես զորացան՝ ընկճելով շերամապահության հայրենիքը՝ մերձկասպյան ռայոնները: Շահ Իսմայիլ I-ը (1499-1525) և նրա անմիջական հաջորդները հենվում էին Հյուսիսային Իրանի վրա, ազդեցության կենտրոն ունենալով Գիլանի և Մազանդարանի մետաքսարտադրության հետ կապված վաճառաշահ քաղաքները՝ Արդաբիլն ու Ղազվինը: Ղազվինը Սեֆյանների մայրաքաղաքն էր Սպահանից առաջ, Արդաբիլը՝ նրանց տոհմային դամբարանավայրը: XV-XVII դարերի ընթացքում Սեֆյանների վարած պատերազմները Թուրքիայի դեմ մղվում էին հենց մետաքսարտադրության վայրերը գրավելու նպատակով: Շամախին, Շեքին (Նուխին), Արեշը, Գյանջան և Վրաստանը պայքարի հիմնական օբյեկտներն էին, անշուշտ: Գրավել Անդրկովկասի առևտրական ճանապարհները, հաստատել առևտրի պետական մոնոպոլիա նավթ, բրինձ, աղ, ձուկ և ամենից առաջ մետաքս արտադրող այս վայրերում. ահա պայքարող կողմերի մտահոգության գլխավոր առարկան: Ժամանակակիցների գիտակցության մեջ պայքարն անդրադառնում էր, հարկավ, որպես կրոնական հակամարտ շիա Սեֆյանների և սյուննի օսմանցիների միջև:

Առևտրի և, առաջին հերթին, մետաքսավաճառքի պետական մոնոպոլիան ուներ նաև իր տնտեսական հիմքերը: Մետաքս արտադրող և մետաքս սպառող վայրերը տրոհված էին հսկայական տարածությամբ: Հաղորդակցության միջոցների հետամնացության ու կապիտալի դանդաղ շրջանառության պայմաններում առևտուրը կարող էին կազմակերպել միայն խոշոր դրամատերերը – պետական մասշտաբով կենտրոնացած կապիտալը: Պետությունն է, որ կարող էր կազմակերպել քարավանային հաղորդակցություններն ու

առևտուրը և պաշտպանել խոջաներին արտաքին հարձակումներից և տեղական ճնշումներից ու կեղեքումներից: Պետությունն է, որ կարող էր իր ձեռքն առնել առևտրական ճանապարհների կառուցումն ու կարգավորումը, ինչպես և հոգ տանել մաքսային միասնական ռեժիմ սահմանելու մասին: Եթե մի շահ Աբաս I (1585-1629)՝ Սեֆյան միահեծանության կազմակերպողը հենվում էր իրանահայ խոջաների տնտեսական ուժի վրա, ապա և ընդհակառակը՝ նրա ստեղծած միահեծանությունը հենակետ էր ծառայում իրանահայ խոջաներին ու հովանավորում նրանց դասակարգային շահերը: XVI դարի վերջին Հայաստանի լեռնային շրջանների մելիքներից ոմանք օգնություն էին խնդրում շահից՝ Թուրքիայի կեղեքումների դեմ³³⁶: Շահ Աբասը ընդառաջեց իրեն դիմողներին, և 1603 թվի նրա արշավանքը ցնծությամբ ողջունեցին հայերը³³⁷: Անտիպ մի ձեռագրում հետաքրքրական տեղեկություններ կան, մասնավորապես շահ Աբասի և Լոռու հայ ֆեոդալների հարաբերությունների մասին: Լոռու բերդում ամրացած դազախները³³⁸ հարձակվում էին Սանահինի վրա: «Քաջագունը» Արդուբյանները փախցնում են «զգօրսն դազախի» (մի այլ տեղ՝ «ազգն դազախացն»): Վերջիններիս դեմ Արդուբյանները եռանդուն պաշտպանություն գտան շահ Աբասի կողմից: Նույն ձեռագրում կարդում ենք այդ մասին. «Շահաբազն տիրելով աշխարհիս զիսմայելիցսն (իմա՝ թուրքերին – Ա. Հ.) դուրս էիան աշխարհես. խաղաղութիւն ձգեաց և դազախքն շահսեւան դարձան». «շահեսւան» (շահ սիրող – Ա. Հ.) դառնալով, այսինքն, քաղաքականապես Իրանի կողմը թեքվելով, դազախները նորից գենք դարձրին հայ ֆեոդալների, Արդուբյանների դեմ, բայց այս դեպքում ևս նրանց ընկճեց շահ Աբասի սուրը. «Եւ յորժան Շահաբազն զդազախն քշեց

³³⁶ Պատմութիւն Առաքել վարդ[ապետի] Դարիժեցոյ, էջ 409, *Gowea* [*Ant. de*], նշվ. աշխ., էջ 396, *Petrus Bizarus*, *Rerum pericarum historia etc.*, Frankfurt, 1610, p. 617, *Laet* [*J. de*], *Persia seu Regni Persici Status*, [Leiden], 1633, p. 234 և հետ.:

³³⁷ *Gowea* [*Ant. de*], նշվ. աշխ., էջ 224, *Kakasch Stephanus*, *Iter perricum*, Altenburg, 1609, p. 97 և հետ.:

³³⁸ XVII դարի սկզբներին դազախների ցեղը կազմում էր Ադստաֆայի (հետագայում՝ Ղազախի) գավառում հատուկ սուլթանություն. տե՛ս Պատմութիւն Առաքել վարդ[ապետի] Դարիժեցոյ, էջ 111:

տարաւ տարագիր և Արդուքեցունց Ժ (10) գեօղ ետ՝ այսուհետև կան Արդուքեցիք շահիսևան»³³⁹: Ինչպես երևում է, դազախները, այնուամենայնիվ, չմաքրեցին իսպառ Լոռին: «Լոռու դազախների» մասին հիշատակում է 1726 թվին թուրք աշխարհագիր Իբրահիմը³⁴⁰: Արձանագրենք, որ քաղաքական նմանօրինակ վերադիրքավորում տեղի ունեւր այդ ժամանակ նաև հարևան Վրաստանի որոշ վայրերում: Շաղկապելով իրենց վարքագիծը Թբիլիսիի առևտրական մագնատների հետ՝ վրաց ազնվականների ունևոր վերնախավը քաղաքականապես դիմադարձ էր լինում դեպի Իրանը: Այս դիմադարձության արտահայտիչ հանդիսացավ նաև Թիֆլիսի մովրով Գեորգի Սահակաձեն, որ, տեղի տալով վրաց իշխանների ինտրիգներին, ստիպված եղավ վերջ ի վերջո փախուստի դիմել շահ Աբասի մոտ³⁴¹:

Պետք է կարծել, որ լեռնային Հայաստանի «շահսևան» դարձած հայ ֆեոդալները ևս նույն կարգի հայ ազնավուրներ էին: Անհավանական չէ նաև, որ նրանք գործում էին թուրքական օկուպացիայի ժամանակ չարաչար կեղեքված գյուղացիության կամ մեծապես տուժած առևտրականների ճնշման տակ: Առաքել Դավրիժեցու վկայությամբ՝ Դիզակի գյուղերից չորսը «միահողոյն չուեցին և գնացին» Իրանի երկիրը և շահը բնակեցրեց նրանց Սպահանում: Ագուլիսի մոտ գտնված Դաշտ գյուղից «երեք մասն ժողովրդոց» գնացին նույն ճանապարհով, և դարձյալ շահը տեղավորեց նրանց իր մայրաքաղաքում: «Եւ է պատճառ Դիզակեցոց և դաշտացոց գնալոյն՝ ծանր հարկապահանջութիւնն, կեղեքելն և կողոպտելն և կոռւճութիւն (աշխատապարհակ – Ս. Հ.) առնելն, և անխնայ սպանանելն զբրիստոնեայսն,– գրում է Դավրիժեցին: – Եւ եղեալ եմ ամենեքեան յոյժ չքաւորք, և պարտատէրք, և մնացեալ եմ անճար»³⁴²:

Շահ Աբաս I-ի արշավանքների հետևանքները հիասթափություն պիտի առաջացնեին նրան ապավինած գյուղացիների մեջ: Տրտմջա-

³³⁹ «Քօթուգ որ ասի Յիշատակարան», ձեռագիր, էջ 40 և 43:

³⁴⁰ Hammer, Geschichte des Osmannischen Reiches, Pest, 1832, [Bd.] IV, S. 598 և հետ.:

³⁴¹ *Kakabadze C.*, նշվ. աշխ.:

³⁴² Պատմութիւն Առաքել վարդ[ապետի] Դարիժեցոյ, էջ 16 և հետ.:

լու առիթներ ունեին նաև հայ խոջաները: Սակայն, վերջին հաշվով, սրանց ստացածն ավելի զգալի էր, քան կորցրածը: Չնայած Դավրիժեցու ողբերին՝ ժամանակի կոերական պատմիչներն անգամ մեծաբույն են շահի «հայասիրությունը»: Շահը ավերեց Հին Նախիջևանն ու Ջուղան, բայց «հայոց ազգացն ոչինչ վնասեաց,– գրում էր Գ. Դարանադցին,– այլ միայն սուրկուն արար տամք եւ ամենայն ընչիւքն եւ տարեալ բնակեցոյց ի Սօս քաղաք, որ ի Սպահեն եւ յայլ պարսկաց տունս մինչեւ ցայսօր, որ թվ. ՌՁԵ (1636)ին է, եւ խնամարկելով զնոսա առաւել քան զազգայինս իւր, որ են ջողեցիք եւ այլ բազում գաւառաց մարդիկ, որ կան ի հանգստի և հովանի թեոց նորա վերին ակնարկութեամբն, որպէս զհայր գթալով նոցա եւ որպէս զուստերաց եւ դստերաց մինչեւ ցայսօր ժամանակի»³⁴³:

1636 թվին, երբ գրի էին առնվում այս տողերը, Իրանում թագավորողն արդեն շահ Աբաս I-ը չէր, այլ նրան հաջորդած շահ Սեֆին (1629-1642), որ հայ խոջաների նկատմամբ շարունակեց նախորդի ուղեգիծը: Շահ Աբաս II-ին (1642-1666) ուղղած պարսկերեն մի աղերսագրում Փիլիպպոս կաթողիկոսը, անդրադառնալով անդրկովկասյան նահանգներում 1635 թ. տեղի ունեցած խռովություններին, գրում էր 1650 թվին. «Խոնդկարի շնորհիվ հարուցված խռովության ժամանակ մի շարք իշխաններ, որոնք իրենց նմանների ու հավասարների միջից, առաջ էին քաշվել (շահնշահի) անսահման ողորմության և շնորհումների հետևանքով՝ դիմեցին ապստամբության և հակառակության (ընդդեմ շահնշահի – Մ. Հ.): Դիմելով Հռոմաստան (Թուրքիա – Մ. Հ.)՝ նրանք հայտնեցին Մուրթուգա փաշային, թե Նախիջևանի և Օրդուբադի (մահալների – Մ. Հ.) բնակիչները երկրպագության չեկան քեզ, քանի որ պատկանում են շիա աղանդին, կողմնակից են սոֆիին (շահնշահին – Մ. Հ.) և նրա տանը պատկանող թագավորներին: Սրա հիման վրա Մուրթուգա փաշան մի քանի հազար մարդ ուղարկեց՝ պատվիրելով, որ թալանեն ու ավերեն Նախիջևանն ու Օրդուբադը: Ժամանակի բերմունքով քո

³⁴³ [Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ] *Դարանադցոյ*, էջ 38: Հմմտ. նույն տեղում, էջ 59 և 103:

խոնարհի ստրուկը, երկու հարյուր թուման մատուցելով Մուրթուզա փաշային ու վանելով նրա բարկությունը, թույլ չտվեց որ հայերից որևէ տուն ցրվի, գաղթի ուրիշ վայր»³⁴⁴: Կարևոր այս գրությունը վկայում է քաղաքական օրինադրականների բախման մասին. բոլոր պարագաներում բնորոշ է, որ Նախիջևանի և Օրդուբադի շրջանի թուրք և հայ բնակիչները հակված էին Իրանի կողմը՝ իրենց պաշտպան համարելով Սեֆյան դինաստիան: Նույն այս հավատարմությունը հանդես են բերում շահ Աբաս II[-ի] ժամանակ նաև հայ առևտրականները: Ժամանակակից եվրոպացիները վեր էին հանում կենցաղային և կրոնական այն ազատությունները, որ վայելում էին հայերը նրա օրոք: «Նա սիրում էր օտարերկրացիներին և հովանավորում տեղացի հայերին»,– գրում է ուղեգիր դե Լանդը: «Նրանց (հայերի – Մ. Հ.) ազատությունը մեծ է ողջ Պարսկաստանում: Նրանք կարող են հագնվել, ինչպես որ կամենում են. մի բան, որ չեն կարող անել Թուրքիայում, որտեղ նրանց արգելվում են թանկարժեք գործվածքներն ու կանաչ գույներ»³⁴⁵: Շարդենի վկայությամբ, հայերը Աբաս II-ին ավելի շուտ քրիստոնյա էին համարում, քան մուսուլման: Շահի մահից հետո տարածվում էր անգամ գրույց այն մասին, որ իբր նա մահից առաջ մկրտվել է Ռափայել դյու Մանի ձեռքով³⁴⁶: Նման գրույցներ պտտում էին, հարկավ, նախ և առաջ շահից բարերարված հայ խոջաների շրջանում: Այդ մասին են վկայում նաև այն տողերը, որ 1672 թվին արձանագրում է «Դավտարում» Ջափարիա Ագուլեցին. «Մին գրգում տեսայ,– գրում է նա,– թէ թվին Ռ-ՂԱումն (1642 – Մ. Հ.) փոքր Շահ-աբաս Ըսպահան թախտ նստաւ թագաւոր: Սայ դրուստ հայոց թագաւոր էր»³⁴⁷: Կդերամիտ Առաքել Դավրիժեցին շահ Աբաս II-ի ժամանակը բնութագրում էր փոքր-ինչ

³⁴⁴ Վաղարշապատի մատենադարանի արխիվի բնագրից ընդօրինակված այս գրությունը հաղորդեց մեզ Ի. Պ. Պետրուշևսկին:

³⁴⁵ *D(auler) d(es) L(andes) A.*, *Les beautez de la Perse ou la description de ce qu'il y a plus curieuse dans ce royaume*, Paris, 1673, p. 30, 50.

³⁴⁶ *Chardin*, [Le] couronnement du Soleïman [troisième Roy de Perse, et ce qui s'est passé... dans les deux premières années de son Regne, Paris, 1672,] p. 169.

³⁴⁷ Օրագրություն, էջ 109:

տարբեր գույներով³⁴⁸: Չաքարիա Սարկավագը, իր հերթին, դրական մտքով բնութագրելով շահին, աչքի առաջ ունեւ փաստապէս այն բարիքը, որ արել էր նա մեծափարթամ հայ խոջաներին: «Էր սիրօղ քրիստոնէից,– գրում էր նրա մասին Սարկավագը,– և յորժամ առնէր ընթրիս մեծամեծաց և նախարարաց իւրոց, կոչէր և զաւագանին Ջուղայու զխօջայ Սաֆռագն և զխօճայ Պտումն: Այլ և գնայր ՚ի տունս քրիստոնէից՝ և ՚ի հարսանիս և ի պատիւս և ոչ խտրէր: Այլն էր ուղղադատ և իրաւարար»³⁴⁹:

Ներկա դեպքում խրոնիստը գործ է դնում նույն չափանիշը, որով առաջնորդվում էր նաև Չաքարիա Ագուլեցին: Բավական էր, որ շահը ուղղադատ էր և իրավարար հայ խոջաների հանդեպ, սրանք պատրաստ էին «դրուստ հայոց թագաւոր» հռչակել նրան: Համապատասխան վերաբերմունք ունեին դեպի Սեֆյան Իրանը, ի դեպ, նաև XVII դարի Քարթվելիայի վրաց այն խաները (թագավորները), որոնք հենվում էին մեծապէս Թբիլիսիի և Գորիի հայ առևտրական և արհեստագործական բնակչության վրա: Այս տեսակետից բնորոշ է Ռոստոմ (1633-1659) և Վախթանգ-Շահնավագ (1659-1676) խաների (թագավորների) իրանական օրինետացիան: Մի հայտնի չափով սրանց «հայասիրությունը» համապատասխանում էր նրանց սենյորների՝ Սեֆյանների «հայասիրությանը» հայ խոջաների վերաբերմամբ³⁵⁰:

Իրանի շահնշահը երկրի *առաջին* վաճառականն էր, բայց ոչ միակը, ինչպէս չափազանցությամբ գրում էր դելա Վալլեն: Թագավորներից զատ առևտրական օպերացիաներ էին կատարում խոշոր ֆեոդալներից շատերը, տեղերում իշխող վալիներն ու բէյլերբէյերը, վեզիրներն ու խաները, սուլթաններն ու աղալարները: Անգամ հայ մելիքները, որ բռնում էին ֆեոդալական սանդուղքի վարի աստիճաններից մեկը, վարում էին առևտրական որոշ գործեր³⁵¹: Առանձնապէս

³⁴⁸ Պատմութիւն Առաքել վարդ[ապետի] Դարիժեցոյ, էջ 69:

³⁴⁹ *Չաք[արէայ] Սարկաւագ*, [նշվ. աշխ., հ.] II, [էջ] 34:

³⁵⁰ *Карабадзе С.*, նշվ. աշխ.:

³⁵¹ *Լեն*, Խոջայական կապիտալ[ը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ], Երևան, 1934, [էջ] 158 և հետ.:

աչքի էր ընկնում, իհարկե, խսաների և բեյլերբեյերի առևտրաֆինանսական գործունեությունը: Խոշոր գործեր էին տեսնում, մանավանդ, Թավրիզի վեզիրը և բեյլերբեյը, ինչպես և Շամախու և Երևանի խաները: Շարդենի վկայությամբ՝ երկրի ամենախոշոր ֆեոդալներն ունեն իրենց առևտրական գործերն ու գործակալները, ինչպես և մյուս խոջաները: Նրանց մեծ մասն ունի ապրանքատար նավեր ու քարավաններ:

Հայ խոջաներն ասպարեզ էին գալիս, հարկավ, նաև որպես խոշոր ֆեոդալների գործակալներ: Տավերնիեն շեշտում է ուղղակի, որ մետաքսի արտածությունը գտնվում է ամբողջովին հայ առևտրականների ձեռքին, որոնք ծառայում էին շահին և մեծամեծերին որպես առևտրական գործակալներ («comme les facteurs du roi et les grandeurs »)³⁵²: Անշուշտ, խանի հետ ունեցած առևտրական գործերի համար է հենց, որ 1677 թվին Չաքարիա Ագուլեցին ուղևորվեց Մարաղա. «Խանին յետ բան ունէի, տէսայ»,– գրում է նա³⁵³: Երևանի Նազաֆ դուլի խանի մասին Ագուլեցին գրում էր, թե՝ «Շահի դալամում սորայ մման զինաթով, խազինով խան չկէր»³⁵⁴: Գրեթե բառացիորեն նույնն է գրում Սեֆի դուլի խանի մասին նաև Շարդենը. «Այս իշխանը,– գրում է նրա մասին ուղեգիրը,– անկասկած ամենից հարուստն է ողջ Պարսկաստանում և ամենից երջանիկը»³⁵⁵: Պաշտոնագուրկ անելով լեզգի Սեֆի դուլի խանին՝ Աղբրեջանի վեզիրը խլեց նրանից 400 ուղտաբեռ ապրանք. «Դարցեալ, այս վեզիրս,– գրում է Ագուլեցին,– խանի ապրանքն զնեց, 400 ուղտ բարցեալ, աղարկեց շահն, թէ ոսկի, թէ արծաթ, թէ պղինձ, թէ խալի, թէ չաղր, թէ ձի, թէ ուղտ, թէ լաւ, թէ վատ, թէ նաղտ, թէ վեջ, 30000 թումանի ապրանք դավտար արաւ, բարցաւ, մին 100 ձիաւոր դրաւ յետն, բռնված խանի նազիր Իսախան բէկն դնի յետն, փետրվարի 10ումն Երևան դուս ողարկեց»³⁵⁶: Սեֆի դուլուն անվանակից հաջորդը երկու տարի հետո,

³⁵² Tavernier [*J.-B.*], նշվ. աշխ., հ.] I, [էջ] 670:

³⁵³ Օրագրություն, էջ 134:

³⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 70:

³⁵⁵ Chardin, նշվ. աշխ., [հ.] II, [էջ] 297:

³⁵⁶ Օրագրություն, էջ 122:

պաշտոնից զրկվելով, կրկնակի քանակի ապրանք տարավ հետը՝ «իւր խազինով, իւր ապրանքով, որ մինչի 7[00]-800 ուղտ բարցաւ, մարտի մէկումն Երևանայ դուս ելաւ»,– գրում է Ագուլեցին³⁵⁷: 1670-ական թվականների սկզբներին Երևանի խանի եկամուտը հաշվում էին տարեկան շուրջ 32 հազար թուման կամ 500 հազար ֆրանսիական էկյու, մի կողմ թողնելով այն գումարը, որ գանձվում էր բացարձակ կեղեքումների, զինվորական ռոճիկներ յուրացնելու, նվիրառումների և այլ ճանապարհներով: «Ազահությունը, նվերները և հարստանալու անուղղակի միջոցները բերում են ևս 200 հազար էկյու»,– ավելացնում է Շարդենը³⁵⁸: Ֆեոդալների հարստության աղբյուր էին նաև առևտրական և ֆինանսական օպերացիաները: Հայ խոջաները հրապարակ էին գալիս ֆեոդալների հանդեպ ոչ միայն իբրև վարկատուներ, այլ հաճախ նաև իբրև վարկառուներ և կապալառուներ: Վարկային և կապալային պարտավորությունների հետեւանք էր, անշուշտ, երբ Չաքարիա Ագուլեցին երաշխավորության թուղթ էր ստորագրում եղբոր փոխարեն. հանգամանք, որ մեծամեծ նեղություններ պատճառեց նրան, մանավանդ վերջինիս մահից հետո: Կապալառուն կամ ընտանիքի անդամները մի տեսակ պատանդ էին վարկատու ֆեոդալի ձեռքում: «Դավտարից» երևում է, օրինակ, որ Երևանի խանը թույլ չի տալիս Ագուլեցու եղբորը հեռանալ քաղաքից, «քանզի գառաֆխանեն Սիմոնի (Շմավոնի – Ա. Հ.) ձեռացն էր»³⁵⁹: Նույն պատճառով խանը արգելում էր Շմավոնի ընտանիքի անդամներին («խիզանին») Ագուլիս մեկնել³⁶⁰: Թույլտվության դեպքում ինքը Շմավոնը չէ, որ ուղեկցում էր «խիզանին» Երևանից Ագուլիս կամ Ագուլիսից Երևան, այլ նրա հավատարիմները և հաճախ հենց Չաքարիա Ագուլեցին³⁶¹: Իբրև ֆեոդալական կարգերում զարգացած վարկային հարաբերությունների նմուշ կարող ենք բերել նաև այն դեպքը, որ հիշատակում է Ագուլեցին 1670

³⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 137:

³⁵⁸ Հմմտ. *Lettres édifiantes...*, p. 299 և հետ., *Chardin*, նշվ. աշխ., [h.] II, [էջ] 197:

³⁵⁹ Օրագրություն, էջ 76, 87 և 99:

³⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 64 և 76:

³⁶¹ Նույն տեղում, էջ 67:

թվականին. «ԹՎին ՌՃԺԹ (1660 – Մ Հ.) յոնվարի 20ումն Ագուլիս որ այսօր Ադրբեջանայ վեզիր Միրզայ Իբրահիմէն 13 ձիատր եկաւ, 60 լիոր թիւանի, որ է 6 հողայ, քնար ապիրշում բերաւ, թահր տվեց Ագուլաց ու Դաշտին, թէ վեզիրն Շամախու է բերած, շահլուղայ է. Աստուած գիտէ. լիորն 12500 դիան փողն տվէք: Ածմունքն 8000 դիան էր: Մին 20 թուման ել խարջեցին, գնացին վեզիրն, էլաւ ոչ, թէ՛ բերողի դուլուղ, թէ՛ խորակ էլաւ: Այս 60 լիոր ապրիշումն ու 20 թուման խարջն ագուլեցիք ու դաշտեցիք դաբուլ արին, վեր կալան: Դաշտեցոց ըռասաղ ապրիշումն ու խարջ դաբուլ արին, տարան Ագուլեցոցն: Ագուլեցիք վեր կալան ապրիշումն ծախեցին 8000 դիան»։ Այս տողերը փոքր-ինչ գրելուց հետո հեղինակն ավելացնում էր. «Թէ՛ խարջ, թէ՛ դուլուղ, թէ՛ ապրիշումի պակաս ծախելն, ամէն 20 թուման զարար քաշեցին թէ՛ ագուլեցիք, թէ՛ դաշտեցիք: Ապրիշումի փողն յետ 8 ամսոյ վեզիրէն եկին, առան, տարան»³⁶²:

Այս դեպքն անձեռնտու գործարքի նմուշ է ինքյան: Բայց կարևորն է ուշադրության առնել խնդրի մյուս կողմը, շահի և խոջաների մեջ եղած հարաբերության կոնկրետ օրինակը: Այս օրինակից պարզ է, որ սխալ է իրանական առևտուրը դիտել իբրև «հայկական» առևտուր, իբրև «հայ» առևտրական կապիտալի շրջանառություն³⁶³: Իրանական առևտուրը և Իրանում շրջանառություն գործող կապիտալը նախ և առաջ արքունական («դիվանի») կամ «շահլուղ» կամ խանական («խանլուղ») առևտուրն ու կապիտալն էր, որից *կախում* ունէր, և որին *սպասարկում* էր հայ խոջաների *մասնավոր* կամ *ընկերային* կապիտալը: Մասնավոր առևտրականները կամ մասնավորներից կազմված առևտրական ընկերությունները հրապարակ էին գալիս հաճախ նաև շահնշահի կամ ֆեոդալների առևտրական ձեռնարկություններից անկախ: Սակայն բոլոր տվյալներից դատելով՝ մասնավոր բնույթ կրող այդ ձեռնարկությունները երկրորդական դեր էին խաղում արտաքին առևտրի հետ կապված խոշոր ապրանքաշրջանառության մեջ: Այդ տեսակետից չենք կարող ուղիղ համարել

³⁶² Նույն տեղում, էջ 89:

³⁶³ *Հեն*, նշվ. աշխ., էջ 66, 89, 96, 116 և այլն:

Լեոյի կիրառած «խոջայական կապիտալ» տերմինը, որչափ դրանով երևան է գալիս ձգտում՝ անխտիր հայ խոջաների սեփականություն դարձել երկրի խոշոր կապիտալը՝ անգիտանալով վերջինիս գերազանցորեն ֆիսկալ («դիվանական») բնույթը և այն մասնակցությունը, որ ունեին առևտրի մեջ ֆեոդալները: Յուրացնելով հապճեպորեն Մ. Ն. Պոկրովսկու շիլ տեսությունն առևտրական կապիտալի պատմական դերի մասին՝ հայ բուրժուազիայի պատմաբանը թերագնահատել է առհասարակ *ֆեոդալական* հարաբերությունների տիրական նշանակությունը «խոջայական կապիտալի» ծավալման դարում:

Առևտրական կապիտալի և ֆեոդալական տիրող դասակարգի սերտ կապը մատնանշում է ինքյան արդեն այն փաստը, որ «խոջա» տերմինը նշանակում էր երբեմն նաև «հողատեր», «մյուլքատեր»³⁶⁴: Հողագնումները կամ անվճարունակ հողատերերի վարկավորումը՝ մյուլքատեր դառնալու պատմական ուղիներից մեկն է եղել նաև հայ խոջաների միջավայրում: Ն. Մառը բերում է Անիի «կապիտալիստ» Տիգրան Հոնենցի օրինակը. «Տիգրանը զբաղվում էր վարկային օպերացիաներով, որոնց դիմաց վերցնում էր գրավական. իբրև գրավ՝ նրա մոտ գտնվում էին բազմաթիվ հողեր ու հանդակներ: Mutatis mutandis Տիգրանն իր ժամանակի բանկիրն էր նաև, որը խոշոր վարկեր էր տալիս անշարժ գույքերի դիմաց, որոնք հետո գործնականապես իրեն էին մնում, սովորաբար, կամ նրանց, որոնց վրա, որ նա կկամենար հաստատել: Կանխիկ դրամով արվող գնումները և գրավականի միջոցով ձեռք բերվող անշարժ գույքը փոխանցվում էին ժառանգական տերերից, որոնց տիրապետություններն այն ժամանակ ոչ միայն կոչվում էին «հայրենիք» (вотчина), այլև «հայրենիք» էին իսկապես: Այնքան է, որ տեղի ունեցող իշխանական և ազնվականական կալվածքների փոխանցում խոշոր կապիտալիստների ձեռքը, որոնց հետ եթե մրցում էր որևէ դասակարգ, դա բացառապես հոգևո-

³⁶⁴ Материалы по истории Каракалпаков. [Сборник]. Труды И[нститута] в[остоковедения] А[кадемии] Н[аук] [СССР], М., Л., 1935, [т.] VII, [с.] 36.

րականների դասակարգն էր, մանավանդ այն ժամանակ իսկ վանքերի ազդեցիկ բնակչությունը»³⁶⁵:

Ազուլեցու «Դավտարից» երևում է, որ հայ առևտրականները հետազայում ևս մյուլքատեր էին դառնում, մասնավորապես, հողագնումների միջոցով: Չաքարիան պատմում է, օրինակ, ազուլեցի խոջա Ավագի մասին, որ հորից և մորից որբ և ընչազուրկ մեծ հարստություն դիզեց հետազայում. «Այնչափ տվեց Աստուած,– գրում է օրագրողը,– որ թե տուն, թե մուլք, թե աջհաս, թե փող, 3000 թումանի տեր դառաւ»³⁶⁶: Նույնը կարելի է ասել նաև Չաքարիայի եղբայր Շմավոնի մասին: Ծանրանալով Շմավոնի մահից հետո նրա պարտատերերի հասցրած նեղությունների վրա՝ Չաքարիան գրում է. «Սիմն գալիս այ, 20 թուման ուզում, միմն զառավխանի դավի այ անում, միմն քաթիբու դավի անում, միմն՝ գեղի»³⁶⁷: «Թե տուն, թե մուլք, թե աջհաս, թե սանդուղ, թե խորակ, թե շոր, թե պղինձ, ամենն թողաւ Երևան»,– գրում է նրա մասին Չաքարիան³⁶⁸: Կարող է թվալ, թե նման դեպքերում խոսքն այգու կամ աննշան հողաբաժնի մասին է: Բայց աչքի առաջ ունենալով «Ջամբոի» ամբարած հարուստ նյութը՝ դժվար չէ համոզվել, որ XVII-XVIII դարերում ևս հայ խոջաները հաճախ խոշոր մուլքատեր էին միաժամանակ: Այսպես, օրինակ, Շմավոն Ազուլեցու ժամանակ երևանցի խոջա Սեթը տիրում էր Նորագեղի վեց դանկ մուլքին, որ նշանակում է, թե նրա սեփականությունն էին գյուղի *բոլոր* հողերը: Նույն Սեթինն էր նաև Նորքի, Յայնու, Գյուլբանդի վեցական և Եղվարդի ու Ամիրի չորս ու կեսական դանկերը, այլև՝ «գալլս այսպիսի շատ, այգիս, ջրաղացս, տինկս, տունս, և գալլս մուլքս», որի մեծ մասը հետազայում խոջա Սեթի ժառանգները վաճառեցին կամ վախճ արին Էջմիածնի վանքին³⁶⁹: Մասնավոր հողատիրության առկայությունը, ինչպես և առևտրական

³⁶⁵ Март Н.Я., Ани. [Книжная история города и раскопки на месте городища,] Л., М., 1934, [т.] VII, [с.] 35.

³⁶⁶ Օրագրություն, էջ 85:

³⁶⁷ Նույն տեղում, էջ [101-]102:

³⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 107:

³⁶⁹ Ջամբո, էջ 121 և հետ.:

կապիտալի և կալվածատիրության սերտ կապի մնան փաստերը հերքում են միանգամայն մենշևիկյան և տրոցկիստական տեսությունը «արտադրության ասիական եղանակի մասին»:

Շեշտելով խոջաների և ֆեոդալների սերտ *կապը*³⁷⁰ չպետք է, հարկավ, *նույնացնել* խոջաներին ֆեոդալների հետ կամ ֆեոդալներին խոջաների հետ: «Խոջայական» կապիտալի ծագումը կամ խոջայական մուլքատիրության փաստը շեշտում են իրանական առևտրի ֆեոդալական կապերի ամրությունը, սակայն, մուլքատիրությունը տիրապետող չէր խոջաների միջավայրում. նրանք հարստություն էին կուտակում գերազանցորեն *շուկայական* հարաբերությունների միջոցով: Շուկայի ղեկավարներն ու տիրապետողները իրենք խոջաներն էին հենց: Նրանք է, որ ստեղծում էին Իրանի շուրջը և Իրանի ներսում նոր, *բուրժուական* կապեր³⁷¹:

Նացիոնալ-լիբերալ մի մտայնություն է, երբ ջանք է գործ դրվում բնորոշել «խոջայական կապիտալը» անվերապահորեն որպես հասարակական առաջնակարգ շարժիչ ուժ *ավարական իշխանությունից ազատված* հայ ժողովրդի մեջ³⁷¹: Մոռացվում է, որ «հարազատ» ավատապետներից անկախ՝ հայ ժողովուրդը հեծում էր դեռ ավատական օտար իշխանությունների լծի տակ: Նույն ժողովրդի մեջքին շահաչում էր նաև ազգային կղերի և մելիքության ավատապետական մտրակը: Հայ իրականության վրա առևտրական կապիտալն իսկ ազդում էր մասամբ հենց ֆեոդալական այդ շերտերի՝ կղերի և մելիքության միջոցով: Ջափարիա Ագուլեցու «Դավտարը» բազմաթիվ փաստեր է տալիս ազգայնական պատմագրության անգլիտացած այդ իրողությունը լույս աշխարհի հանելու համար:

Չենք կամենում թերազնահատել առևտրական կապիտալի կատարած դերը, բայց և չի կարելի այնպես պատկերել դրությունը, որ իբր այդ գործոնն էր հենց դրական այն առանցքը, որի շուրջ պտտում է հայոց ամբողջ պատմությունը XVI, XVII, XVIII և XIX

³⁷⁰ Հմմ. Լենինի համապատասխան դիտողությունները XVII դարի ռուս «կապիտալիստ-առևտրականների» մասին: *Ленин, Сочинения*, [т.] I, [М., 1926, с.] 74:

³⁷¹ *Լեն*, նշվ. աշխ., էջ 56:

դարերի ընթացքում³⁷²: Սրանով անտեսվում է արտադրող դասակարգի՝ գյուղացիության և արհեստավորության նշանակությունը, քողարկվում է ժամանակի հիմնական հակադրությունը՝ գյուղացիության և ֆեոդալների հակամարտը, երբ առևտրական կապիտալը հանդես է գալիս հաճախ հենց ֆեոդալներին զինակցողի դերում: Հայ բուրժուազիայի պատմագրությունն իսկ, խոսելով թուրքահայ սառաֆների մասին, ներկայացնում է նրանց «հարյուր գլխանի վիշապ – դասակարգի կերպարանքով», որի տիրապետության ժամանակ «իշխողը, կառավարողը թուրք մեծավորը չէր, ոչ բազմահոջակ փաշան [, գորքերի ու լայնատարած նահանգների գոռոզ, ինքնական փաշան] կամ անգամ սուլթանն ինքը, այլ իր սնդուկի առջև ծալապատիկ նստած և իր ոսկիները դարսող հայ վաշխառուն»³⁷³: Այս նկարագրությունը զերծ չէ ազգասիրական չափազանցություններից: Նացիոնալ-լիբերալ պատմագրությունը խտացնում է ներկերը՝ գերազնահատելով հարազատ դասակարգի կատարած դերը: Վաշխառուական կապիտալը չէր վերացնում սուլթանի և փաշաների դիկտատուրան, այլ միայն սրում էր այդ դիկտատուրայի բացասական ներգործությունը մասսաների կացության վրա: «Նախակապիտալիստական ամեն տեսակի արտադրողական ձևերի ժամանակ, – ասում է Մարքսը, – վաշխառուն հեղափոխական դեր է կատարում միայն այնչափ, որչափ քանդում է և ոչնչացնում սեփականության այն ձևերը, որոնց ամուր բազիսի և միակերպ վերարտադրության վրա հանգչում է երկրի քաղաքական կառուցվածքը: Ասիական ձևերի ժամանակ վաշխառությունը կարող է երկար տևողություն ունենալ՝ առաջ բերելով միայն տնտեսական անկում և քաղաքական այլասերում»³⁷⁴: Պարտքերով ծանրաբեռնված ֆեոդալը սաստկացնում էր մասսաների կեղեքումն ու ճնշումը՝ վաշխառուական կապիտալի շնորհիվ ստանալով «հարյուր գլխանի վիշապ – դասակարգի» կերպարանք:

³⁷² Նույն տեղում:

³⁷³ Նույն տեղում, էջ 252:

³⁷⁴ *Marx K.*, նշվ. աշխ., [հ.] III, [էջ] 644 և հետ.:

Հարկավ, սխալ է նաև գոմբարտյան այն թերփան, որի համաձայն՝ միջնադարյան վաճառականը տարբերվում էր ժամանակակից վաճառականից իբրև թե նրանով, որ վերջինս տիրանում է շուկային «հոգևոր միջոցներով», մինչդեռ առաջինը «ձեռք է բերում իր հացն ավելի շուտ մարմնական աշխատանքով»։ Այս թերփայի հայ հետևորդները ճիգ են վատնում հավաստիացնել, թե փողատեր վաճառականն անմիջորեն չէր էլ մասնակցում գրեթե ապրանքների վաճառահանման պրոցեսին, և որ վերջինս հիմնականում գլուխ էր բերվում «արհեստով վաճառողների» (Berufshändler) ֆիզիկական աշխատանքով, ըստ որում՝ իբր թե միջնադարյան առևտրական ընկերություններն (Korporationen) իսկ նման աշխատավորների «համքարական» միություններ էին լոկ³⁷⁵։ Հայ առևտրական կապիտալի ծագման «համքարական» կամ «աշխատավորական» այս թերփան հիմնավորելու համար մատնանշվում է այն փաստը, որ Իրանի խոջաները ևս ունեցել են իրենց «ընկերությունները»։ Արհամարհվում է միայն այն փաստը, որ խոջայական ընկերություններն արտադրողական կամ աշխատավորական համքարությունները չէին, այլ փողատեր կամ ապրանքատեր վաճառականներից կազմվող միություններ։ Բավական է մատնանշել, որ վաճառականական մման ընկերություններն առևտրական պարտավորություններ էին ստանձնում ոչ միայն Իրանի շահի, այլև ռուս ցարի դիմաց։ Խոշոր վաճառականները շահեցնում էին իրենց կապիտալը հաճախ մանր վաճառականների՝ «գործակալների» կամ «փերեզակների» միջոցով. երբեմն ամբողջ «ընկերություններ» է, որ շահեցնում էին խոշոր վաճառականից վերցրած դրամագլուխը կամ ծախու հանում նրանից ստացած ապրանքը։ Սակայն այս փաստերը վկայում են ոչ թե կապիտալի «աշխատավորական» կամ «համքարական» տեսության օգտին, այլ մատնանշում պարզապես կապիտալի կենտրոնացման երևույթը, «հարյուր գլխանի վիշապ – դասակարգի» ճյուղավորումը։ Նույն այս «վիշապ – դասակարգին» սպասարկող կազմակերպություններ էին

³⁷⁵ St' u Sorian A., Die soziale Gliederung des armenischen Volkes im Mittelalter, Leipzig, 1927, S. 91 և հետ.:

մաս քաղաքացիների նախագահությամբ Նոր Զուղայում և այլուր գործող «վաճառականաց ժողովները»³⁷⁶: Ագուլեցու «Դավտարը» ևս ցույց է տալիս իրանահայ խոջաներին ոչ միայն ուրիշի դրամագլուխ շահեցնող միջնորդ-առևտրականների պաշտոնում, այլև իրենց սեփական միջոցներով առևտրական և վարկային ընկերությունների ձեռնարկություններին մասնակցողների դերում:

Առևտրական կապիտալի ծագման այս և մնացած տեսությունները մթագնում են այն իրողությունը, որ «խոջայական կապիտալի» կուտակումը հիմնականում կատարվում էր *գյուղացիության* հավելյալ արդյունքի ֆեոդալական յուրացման շնորհիվ միայն. «Ստրկական, ճորտական, հարկատվական հարաբերության ժամանակ (որչափ խոսքը պրիմիտիվ համակեցության մասին է),– գրում է Մարքսը,– արդյունքի սեփականողը, հետևաբար և վաճառողը ստրկատերն է, ֆեոդալը, հարկահան պետությունը»³⁷⁷: Եվ ապա՝ «որչափ առևտրական կապիտալը արդյունքների փոխանակություն է առաջացնում անգարգացած համայնքների միջև, առևտրական շահույթը ոչ միայն հաշվեխաբություն է և նենգարարություն, այլև հենց սրանցից է բխում մեծ մասամբ... Առևտրական կապիտալը յուրացնում է հավելյալ արդյունքի գերակշռող մի բաժինը, մասամբ իբրև էապես դեռ սպառողական արժեք արտադրող մի բաժինը, մասամբ իբրև էապես դեռ սպառողական արժեք արտադրող համայնքների միջնորդ... մասամբ, քանի որ արտադրական վաղեմի այն եղանակների համաձայն՝ հավելյալ արդյունքի գլխավոր տերերը, որոնց հետ առևտուր է անում վաճառականը՝ ստրկատերը, ֆեոդալ կալվածատերը, պետությունը (օրինակ՝ արևելյան դեսպոտը) ներկայացնում են վայելող այն հարստությունը, որի համար թակարդ է լարում վաճառականը...»³⁷⁸:

³⁷⁶ Հմմտ. հենց նույն Հ. Զորյանի բերած օրինակները, քաղված Հ. Տեր-Հովհանյանի [գրքից]՝ «Պատմութիւն Նոր Զուղայու որ յԱսպահան», Նոր Զուղա, 1880, [հ.] I, [էջ] 161, 165, 173, 183 և հետ.:

³⁷⁷ Marx K., նշվ. աշխ., [հ.] III, [էջ] 357:

³⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 362 և հետ.:

VIII

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱՌԵՎՏՐԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Վերելք և վայրէջք: Համաշխարհային առևտրի նոր ուղենիշներ: Հնդկաստանի ծովային մագիստրալը: Հոլանդական և անգլիական առևտրի դերը: Ֆրանսիական առևտրի նահանջը: Հայ խոջաների տրազնապը: Բանյասների ֆինանսական օպերացիաները: Խոջաների դիմադարձը դեպի Հնդկաստան և Ռուսաստան: Ռուս-իրանական առևտրորը: Թուրքիան անգլո-ռուս վրանգի դիմաց: Ռուս-իրանական առևտրի նվազումը XVIII դարում: Քաղաքական վարանումներ հայ խոջաների միջավայրում: Իրանական արշավանքի արդյունքը:

Բնութագրելով իրանական առևտրի *վերելքը*, որ կումինացիոն կետին հասավ շահ Աբաս I-ի ժամանակ, չպետք է անգիտանալ առևտրի անկման այն փաստը, որ ակնբախ երևույթ դարձավ վերջին Սեֆյանների օրոք: Առևտրի անկումը զգալի չափով արագացրեց ֆեոդալական այն անարխիան և արտաքին այն միջամտումները, որոնց արանքում գալարվում էր Իրանը XVIII դարում:

«Շահ Աբաս I-ի թագավորությունից մինչև շահ Աբաս II-ի թագավորությունը,– գրում է Տավերնիեն,– Պարսկաստանում ավելի շատ դրամ կար, քան հիմա: Հայ վաճառականները Եվրոպայից մուծում էին դրամ, որ ձուլվում էր տեղում: Բայց ահա մի քանի տարի է, ինչ նրանք չեն բերում դուկատ կամ վենետիկյան ոսկի... Նրանք գտել են անգամ իրենց զգեստների մեջ դրամ թաքցնելու հնարը՝ Թուրքիայով անցնելու պահին քարավանների մեջ երևացող գաղտնի գողերից ըստ կարելայն պաշտպանվելու և գոմրուկչիներից ու բաժիչներից տալիք տուրքերից ազատվելու համար»³⁷⁹: Շահ Աբաս I-ի ժամանակ Պեղդո դելա Վալլեն իրանական թումանի կուրսը հաշվում էր 10 վենետիկյան ոսկի: Շահ Աբաս II-ի ժամանակ թումանի կուրսը, Տավերնիեի տվյալներով, ընկած էր գրեթե կիսով չափ: Դանդաղո-

³⁷⁹ Tavernier [J.-B.,] նշվ. աշխ., [հ.] I, [էջ] 417 և հետ.:

րեն, բայց անշեղ, ընկնում էր արծաթադրամի կշիռը: XVII դարի սկզբներին սեֆյան արասին կշռում էր 9-8,5 գրամ, դարավերջին՝ 7,4-7,3 գրամ: XVIII դարի կեսերին արասու կշիռը իջնում է 5,3 գրամի, XIX [դարի] սկզբներին՝ 4,5-2,25 գրամի և էլ ավելի վար³⁸⁰: Արդեն իսկ Շարդենն էր ցրում այն պատրանքը, թե ոսկու և արծաթի մի ծով էր Իրանը: «Առաջին անգամ ժամանեցի Պարսկաստան,– գրում է Շարդենը,– 1665 [թվ]ին, Աբաս II-ի ժամանակ. վերջին անգամ մեկնեցի Պարսկաստանից 1677 [թվ]ին՝ նրա Սուլեյման որդու ժամանակ: Եվ թվում էր, թե երկրի հարստությունը կիսով չափ պակասել է այդ ժամանակամիջոցում: Միայն հենց այս տասներկու տարվա ընթացքում փոխվել էր անգամ դրամի որակը. լավ արծաթադրամ չէիք գտնի այլևս: Նյութապես նվազած իշխանավորները գլուխ պահելու համար ամենուրեք թալանում էին ժողովուրդը: Իշխանավորների ճնշումից ապահովագրելու համար ժողովուրդը դիմում է ծայրահեղ նենգարարությունների, որից և չարաշահություններ էին առաջ գալիս առևտրի մեջ»³⁸¹: Կասկած չկա, որ տնտեսական վայրէջքն անդրադառնում էր նաև պետական և խանական եկամուտներին: Վերը առիթ ունեցանք նշելու, որ 1670-ական թվականներին Երևանի խանի «օրինավոր» եկամուտը բռնում էր տարեկան շուրջ 32 հազար թուման: Երեսուն տարի անց՝ 1700-ական թվականներին, Տուրքմեխըրը հաշվում էր խանի եկամուտը միայն 20 հազար թուման³⁸²:

Քննելով տնտեսական ընդհանուր այս անկման պատճառները՝ չարիքի հիմքը Շարդենը գտնում է բացառապես երկրի վատթար վարչության մեջ: Թուրք վարչության տակ, նկատում է ուղեգիրը, Իրանն ավելի չար բախտի կհանդիպեր, մինչդեռ, ընդհակառակը, հայերի ձեռքն ընկնելով, կվերստանար վաղեմի փայլը: Նման դատումներով Շարդենն անտեսում էր, հարկավ, երևույթի բարդ վիճակը: Նա չի քննում քայքայիչ այն ազդեցությունը, որ ունեցան իրանա-

³⁸⁰ *Пахомов Е.А.*, Монетные клады Азербайджана [и Закавказья]. (Труды О[бществ]а обследования и изучения Азербайджана), вып. 3], Баку, 1926, с. 35.

³⁸¹ *Chardin*, նշվ. աշխ., [հ.] III, [էջ] 291 և հետ.:

³⁸² *Tournefort [P. de]*, նշվ. աշխ., [հ.] II, [էջ] 297:

կան ֆեոդալների գիշատիչ հարստահարությունները երկրի գյուղատնտեսության և մասնավորապես մետաքսարտադրության բնագավառում: Սեֆյանների գերիշխանությունը հաստատվել էր՝ հաղթահարելով հատկապես հենց մետաքսարտադրության շրջանների՝ Գիլանի, Շիրվանի և Վրաստանի գյուղացիության դիմադրությունը: Պարտված գյուղացիության սանձարձակ շահագործումը կործանման շեմքը հասցրեց վերջին Սեֆյանների օրոք իրանական մետաքսարտադրությունը՝ խախտելով արտաքին առևտրի հիմքերը և դրա կապակցությամբ նաև շահ Իսմայիլի և շահ Աբասի սահմանած քաղաքական ռեժիմը: Բնորոշ չէ՞, որ XVIII դարի քաղաքացիական կռիվների ժամանակ նշված այդ վայրերի գյուղացիությունը հարում էր տեղական ցեղապետներին ու ֆեոդալներին՝ թիկունք դարձնելով կենտրոնական իշխանության: Իր վերելքի պահին Նադիրը հենվում էր հենց գյուղացիության վրա: Բայց և փաստ է, որ ինչպես Սեֆյանների, նույնպես և ի վերջո նաև Նադիրի անկումը մեծ չափով պայմանավորված էր հենց գյուղացիության թիկնադարձով: Քննելով Իրանի ներքին այս իրադարձությունները՝ չպետք է անտեսել համաշխարհային առևտրի և հաղորդակցության բնագավառում տեղի ունեցած հեղաշրջումները: XVII դարի կեսերից Իրանում և Թուրքիայում հավասարապես զգալի էր դառնում համաշխարհային առևտրական մագիստրալների փոփոխման այն փաստը, որ սկիզբ էր առել Ամերիկայի հայտնագործումով և ուժ ստացել հետագայում օվկիանոսային նավագնացության զարգացման շնորհիվ: Հին աշխարհի տնտեսական կենտրոնը՝ Միջերկրական ծովը, կորցնում էր վաղեմի նշանակությունը: Հալեալը և Կահիրեն, Իզմիրը և Ստամբուլը աստիճանաբար լքում էին առևտրական միջնորդի դերը Հնդկաստանի և Եգիպտոսի, Ասիայի և Եվրոպայի միջև: Հանգամանք է այս, որ գրում էր Իրանի և Թուրքիայի ցամաքային տրանզիտի նշանակությունը, բուլացնում տնտեսական այն զսպանակները, որոնց վրա հանգչում էր մասամբ Իրանի և Թուրքիայի քաղաքական միահեծանությունը: Ոչ միայն իրանական տրանզիտի, այլև Իրանում արտադրված ապրանքների արտահանության համար ձեռնառու էր դառնում անգլո-հոլանդական կապիտալի տրամադրության տակ գտնվող Բենդեր

Աբասի նավահանգիստը, ավելի, քան թուրք-սիրիական քաղաքների միջնորդությունը: Սխալ է, հարկավ, երբ գծագրելով Նոր Զուլայի առևտրական ճանապարհները՝ ոմանք այնպես են ներկայացնում դրությունը, որ իբր դեռ XVII դարի սկզբներից «խոջայական կապիտալի ամենագլխավոր ձգողական ուղղությունները երկու էին՝ դեպի հարավ, դեպի Հնդկաստան և դեպի հյուսիս, դեպի Ռուսաստան»³⁸³: Նման ազդարարություններն անտեսում են թուրք-իրանական ցամաքային ուղիների դերը: Չափազանցրած մի վկայությամբ՝ XVII դարի վերջերին Թուրքիայում վաճառականություն անող իրանահայ հպատակների թիվը հասնում էր 80 հազար հոգու³⁸⁴: Կրուզինսկու տվյալների համաձայն՝ պաշտոնական արձանագրությամբ տարեցտարի 40 հազար իրանահպատակ հայ առևտրական է ելումուտ ունենում Պարսկաստանում³⁸⁵: Եթե անգամ ենթադրենք, որ Կրուզինսկու ժամանակ՝ XVIII դարի սկզբներին, առևտրական ամենախոշոր երթևեկն Իրանում տեղի ուներ Հնդկաստանի ուղղությամբ, չի կարելի այնուամենայնիվ, անտեսել թուրքական ճանապարհի նշանակությունը: Այսպես, դեռ Նադիր շահի ժամանակ (1736-1747), անգլիական վաճառական և ուղեգիր Հանվեյի ասելով, Ստամբուլում, Իզմիրում և Հալեպում գոյություն ունեին 10000 հոգու հասնող հայ վաճառականական գաղութներ, որոնց միջոցով անգլիացիները, ֆրանսիացիները և հոլանդացիներն առևտրական հարաբերություններ են պահպանում Արևելքի հետ: «Պատերազմները, տրադիցիոն թշնամանքը թուրքերի և պարսիկների միջև,– գրում է Հանվեյը,– հաճախ քայքայել են Թուրքիայի և Պարսկաստանի առևտրական հարաբերությունները՝ մղելով հայերի առևտուրը Կասպից ծովի վրայով դեպի Ռուսաստան: Սակայն Պարսկաստանը նորից ոտքի ելնելու և մետաքսի արտադրանքը վերականգնելու դեպքում ավելի քան հավա-

³⁸³ *Հեն*, նշվ. աշխ., էջ 82 և հետ.:

³⁸⁴ *Эзоб [Г.А.]*, նշվ. աշխ., էջ 36:

³⁸⁵ *Krusinski Th.*, *Tragica vertentis belli persici historia*, p. 207

նական է, որ Թավրիզում, Էրզրումում և մերձավոր վայրերում ապրող թուրքահայերը, մեծ չափով նետվելու են առևտրի բնագավառը»³⁸⁶:

Բոլոր պարագաներում անվիճելի է խոշոր այն դերը, որ ստանձնում էր գեթ XVII դարի վերջին տասնամյակների ընթացքում մասնավորապես, Հնդկաստան տանող շուրջաֆրիկյան ճանապարհը: Ֆրանսիայի առևտրական ագենտներն արդեն XVII դարի կեսերից էին զգում խոշոր այն վտանգը, որ սպառնում էր նրանց առևտրական այս ճանապարհի տարեցտարի աճող նշանակությունը³⁸⁷:

Շուրջաֆրիկյան ճանապարհի հայտնագործումից զատ վճռական նշանակություն ունեցավ Իրանի տնտեսական և քաղաքական ճակատագրի համար եվրոպական կապիտալիզմի զարգացումը:

Ամերիկայի գյուտն ու թալանը, Հնդկաստանի և Աֆրիկայի նվաճումն ու հարստահարումը ազդանշում էին եվրոպական կապիտալիզմի վաղորդյան: Գաղութների կողոպուտը զարկ էր տալիս մանուֆակտուրայի բուռն զարգացմանը, մանավանդ Անգլիայում, Հոլանդիայում և Ֆրանսիայում: Այս փաստն անդրադառնում էր, անշուշտ, ոչ միայն Իրանի առևտրի վրա, այլև նրա արտադրության այն ճյուղերին, որոնք կապված էին առևտրի հետ:

Նկատեցինք արդեն Իրանի ապրանքները եվրոպական մահուդեղենի հետ փոխանակելու բնագավառում հոլանդացիների և անգլիացիների ունեցած շահագրգռությունը: Ժամանակակիցները տարեկան հազար բեռից ավել չէին հաշվում հոլանդացիների գնած հում մետաքսը: «Եթե որ,— գրում է Տավերնիեն,— նրանք ավելի խոշոր արտահանություն ունենային — ահագին քանակությամբ բանվորություն պիտի մեռներ սովից. ներկայիս հոլանդացիների գնած մետաքսը 200 բեռից ավել է»³⁸⁸: Տավերնիեն նկատի ունի այստեղ այն

³⁸⁶ Hanway J., An Historical Account of the British Trade of the Caspian Sea with [a Journal of Travels from London through Russia into] Persia [; and back again through Russia, Germany and Holland], London, 1753, [t.] I, [p.] 44.

³⁸⁷ Հմմտ. *Mans R. du*, նշվ. աշխ., [էջ] 361 (Appendice) և հետ., *Masson P.*, Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle, Paris, 1896, p. 111 և հետ., 125 և հետ., 372 և հետ. և 419:

³⁸⁸ *Tavernier [J.-B.]*, նշվ. աշխ., [h.] I, [էջ] 676:

մետաքսը, որ գնում էին հողանդացիները հայերից: Բենդեր Աբասիի վրայով նրանց արտահանած մետաքսը դրանից շատ ավելի նշանակալից չափերի էր հասնում: Շարդենը 5-6 հարյուր հազար լիվր (այսօրվա՝ մոտ 2000-2400 բեռ) էր հաշվում ծովային ճանապարհով հողանդացիների արտահանած մետաքսը³⁸⁹: Մետաքսից ավելի Իրանը հետաքրքրում էր անգլո-հողանդական առևտրի ագենտներին այլ տեսակի իր հումույթներով՝ կաշեղենով և մարոկիմով, Աստապատի կարմրադեղով, չոր մրգերով և գաղութային այլ կարգի ապրանքներով³⁹⁰: Սակայն, անգլո-հողանդական այս գնումներն իսկ երկրորդական նշանակություն ունեին Իրանի համար: Եվ չնայած հնդկական առևտրի հարաբերական աճման՝ Իրանի դրությունը չէր բարեփոխվում: Հնդկական առևտրի աճումը տեղի ուներ Իրանում ապրանքաշրջանառության ընդհանուր վայրէջքի սահմաններում: Այդ էությունը տալիս հենց Բենդեր Աբասի և Բենդեր Կոնգ նավահանգիստների մաքսային եկամուտների անկումը: Եթե առաջ մաքսային մուտքը հասնում էր մեկ միլիոն հարյուր հազար դահեկանի (livres), շահ Մուլեյմանի ժամանակ դրանց մուտքը հազիվ էր հասնում 4-5 հարյուր դահեկանի³⁹¹: Եվ դեռ նկատեցեք, որ Բենդեր Աբասիի մուտքի միայն կեսն էր մտնում շահի գանձարանը. մնացածը հասնում էր անգլիացիներին, պորտուգալացիներին դեմ շահ Աբաս I-ի մատուցած ծառայության փոխարեն³⁹²: XVIII դարի առաջին տասնամյակների ընթացքում Բենդեր Աբասիի մուտքն ավելի ևս նվազեց³⁹³:

Անգլիական կապիտալի քաղաքական գերուժի շնորհիվ տուժեցին Իրանի շահերը, անգամ Թուրքիայի նավահանգիստներում: Առևտրականները վճարում էին Իզմիրում 3, 4, 5 կամ 8 տոկոս մաքս՝

³⁸⁹ Chardin, նշվ. աշխ., [հ.] IV, [էջ] 165 և հետ:

³⁹⁰ Tavernier [J.-B.], նշվ. աշխ., [հ.] I, [էջ] 676:

³⁹¹ Chardin, նշվ. աշխ., [հ.] V, [էջ] 398 և հետ:

³⁹² Նույն տեղում, [հ.] III, [էջ] 208, 225 և հետ.:

³⁹³ «Կռունկ [հայոց աշխարհին]», Դ. տարի], 1863, [թիւ Գ., մարտ], էջ 183 և հետ.:

նայած վաճառողի ազգությամբ: Անգլիացիներն ամենից արտոնված-ներն էին, հայերը՝ ամենից շատ մաքսվողները³⁹⁴:

Իրանական մետաքսի և մետաքսագործվածքների գլխավոր գնորդները ֆրանսիացիներն էին. հանգամանք, որ, չնայած եղած խոչընդոտներին, շեշտում էր Թուրքիայի միջով անցնող քարավանա-յին ճանապարհների կարևորությունը: Ֆրանսիական մանուֆակտու-րայի զարգացումն այստեղ ևս առաջ է բերում Իրանի շահերին ան-նպաստ կացություն. Լիոնի մանուֆակտուրայի ծավալումն ավելորդ էր դարձնում Իրանի զառբաբը, մախմարն ու թաֆթան: 1669 թվին Ռուսնի մաքսատունը 20 % տուրք էր բարդում արևելյան կերպաս-ների վրա: 1686 թվին Ֆրանսիայում, իսկ 1700 թվին նաև Անգլիայում արգելվում էր արևելյան դաջած չթերի ներմուծումը³⁹⁵: Թե ինչ չափով էր կարևորություն ստացել եվրոպական կապիտալիզմի համար մա-հուդի վաճառքը Թուրքիայում և Իրանում, ցույց է տալիս Չաքարիա Ագուլեցու հիշատակած մի փաստը. 1676 թվին վենետիկցիները, դոժի հրամանով, գրավում են և այրում 600 թոփ մահուդ, որից 230 թոփը պատկանում էր ագուլեցի խոջա Փանոսին: Մահուդները գնվել էին Ամստերդամում և պիտի վաճառվեին Թուրքիայում և Իրանում: Ապ-րանքները Վենետիկ հասնելուն պես քաղաքի ջուլիակներն ու մահուդ վաճառողները զանգատվում են դոժին, թե Ռումելիայում ծախու հանվելու դեպքում մահուդը երեսի վրա ընկած պիտի մնա. պահան-ջում են, որ մահուդի տերը դրամական երաշխիք տա և պարտավո-րություն ստորագրի, թե ապրանքը չի բացելու և չի ծախելու Ռումե-լիայում, հակառակ դեպքում նրան պիտի գրկել իր տված դրամական երաշխիքից: Մինչդեռ ապրանքատերը վարանման մեջ էր, դոժի ա-

³⁹⁴ Sté'u Spom J. et Wheler G., Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece et du Levant, fait aux années 1675 et 1676, Lyon, 1678, [t.] I, [p.] 304:

³⁹⁵ Tavernier [J.-B.,] նշվ. աշխ., [h.] I, [էջ] 676, Mans R. du, նշվ. աշխ., [էջ] 362 (Appendice), Masson [P.,] նշվ. աշխ., [էջ] 421, Кулишер [И.М.], Лекции по истории экономического быта Зап[адной] Европы, [часть] II, [издание шестое, перерабо-танное, Петроград, 1923, с.] 109.

գենտները գրավում են և այրում մահուդը՝ հոգեկան ցնցում պատճառելով խոջա Փանոսին³⁹⁶:

Տնտեսական խոշոր այս տեղաշարժերը XVII դարի վերջերին արագացնում են իրանական առևտրի և արդյունաբերության այն քայքայումը, որ ծայր էր առել գյուղացիական մասսաների չարաչար շահագործումից: Առևտրական և արդյունագործական ձեռնարկների հետ Հնդկաստան և Ռուսաստան են չվում հետզհետե իրանահայ առևտրականների ամենից ձեռներեց ու շահագետ տարրերը, երևույթ, որ առանձնապես նկատելի դարձավ XVIII դարի ընթացքում Ավղանական արշավանքի և դրան հաջորդող ներքին կռիվների և արտաքին բախումների ժամանակ: Այս հանգամանքներում է, որ ծավալվեցին և առաջ ընկան Բասրայի և Սուրաթի, Մադրասի և Կալկաթայի, Հյուսիսային Կովկասի և Հարավային Ռուսաստանի հայ առևտրական գաղութները: 1723 թվին Պետրոս I-ը և հաջորդները մեծամեծ արտոնություններ շնորհեցին Նոր Զուղայից Ռուսաստան գաղթած հայ վաճառականներին ու որակյալ արհեստավորներին: Մեծահարուստ Իզմատեոս Շեիրիմանյանն արտոնություն ստացավ գործարան հիմնելու Մոսկվայում: Մի ուրիշը՝ Ավետ Կորոսյանը, իրավունք ձեռք բերեց մահուդի գործարան հիմնելու Աստրախանում: Խոջա Սաֆար Վասիլև անունով մի հայ մետաքսագործական ձեռնարկություն հաստատեց Ղզլարում: Դաշտից Նոր Զուղա, Նոր Զուղայից Աստրախան և ապա՝ Մոսկվա ու Պետերբուրգ է գաղթում խոջա Աղազարը՝ Լազարյանների տոհմապետը, որ կերպասների գործարան կազմակերպեց Ռուսաստանում: Պետերբուրգում հաստատվեց հայ գործարանատեր ու ֆաբրիկանտ Դուկաս Շիրվանովը, որը 1720-ական թթ. հայտնի դեր էր կատարում մաս իբրև ցարիզմի քաղաքական ագենտ հայերի հետ բանակցություններ վարելու համար: Առևտրականների հետքերով հեռանում էին երկրից մաս որակյալ արհեստավորները: Այսպես, օրինակ, դարասկզբին Իսրայել Օրին հայտնում էր ռուս արքունիքին, թե Իրանից տնով-տեղով Ռուսաս-

³⁹⁶ Օրագրություն, էջ 131 և հետ.:

տան են ուղևորվում 60 արհեստավոր, որոնք մտադիր են կազմակերպել «մետաքսի ու լավագույն տեսակի, թանկարժեք, զարբաբի գործարաններ»³⁹⁷:

Շահ Աբաս I-ի ժամանակ իրանական առևտրի մեջ առաջնակարգ դերակատարները հայ խոջաներն էին: Մի դար անց նրանց տեղը բռնում են հնդիկ սարաֆները-բանյանները: «Դավտարից» տեղեկանում ենք, որ 1671 թ. հեղինակը Թավրիզում 500 թուման պարտք վերցրեց «մլթանուց թե բագրկանից»³⁹⁸: «Դավտարի» հիշատակած մոլթանիները հնդիկ այդ սարաֆներից էին հենց: Աբաս I-ի ժամանակ հնդիկները իրավունք չունեին առևտրով զբաղվելու Իրանում: Դրությամբ փոխվեց շահ Սեֆիի և շահ Աբաս II-ի ժամանակ: Դարամիջին միայն հենց Սպահանում 15 հազար էին հաշվում նրանց թիվը³⁹⁹: Հայերը, որոնց ձեռքում էր գտնվում մինչ այդ երկրի դրամաշրջանառությունը, սնանկանում են և վարկագուրկ լինում հետգիետե: 1669 թվին Նոր Ջուղա այցելած պապական դեսպան Պ. Պալման ամրապնդում է հայ խորոհստի վկայությունը: Պալմայի պատմելով՝ Նոր Ջուղայի հայերը (կարդա՝ քաղաքի խոջաները) համեմատում էին շահ Աբաս I-ի և շահ Աբաս II-ի ժամանակ վայելած իրենց ազատությունները ներկա վիճակի հետ և գտնում, որ ներկան հուսահատական է ըստ ամենայնի: Հիասթափ խոջաները նմանեցնում էին «քրիստոնեության» արդի վիճակը հոգեվարքի հասած մի ճրագի. բավական է փչել մի փոքր և մա կմարի⁴⁰⁰: «Շահ Աբասը իրավացի էր,– գրում է Տավերնիեն,– երբ թույլ չէր տալիս բանյաններին առևտուր անել իր պետության մեջ, քանի որ վաշխառության մեջ նրանք իրեաներից էլ վատ են և քիչ է մնում, որ իրենց ձեռքն առնեն երկրի ամբողջ դրամաշրջանառությունը»⁴⁰¹: XVII դարի ութսունական թվականներին Իրանում դեգերած մի միսիոներ՝

³⁹⁷ *Յոթ [I.A.]*, նշվ. աշխ., էջ 293:

³⁹⁸ Օրագրություն, էջ 100:

³⁹⁹ Thevenot [*J. de*], նշվ. աշխ., էջ 217:

⁴⁰⁰ Relation d'une mission faite nouvellement par monsigneur l'archevesque d'Ancyre, p. 71.

⁴⁰¹ Tavernier [*J.-B.*], նշվ. աշխ., [h.] I, [էջ] 586 և հետ.:

Սամսոնը, դիտում էր դրամատրակի անկումը: Ոչ որ չի կամենում ապրանք մուծել այդ երկիրը, քանի որ փոխարենը ստանալու է պոլինձ: Տասը տարուց ավելի է, ինչ խորհում են դրամահատության ռեֆորմների մասին: Շահը հրամայում է լավորակ դրամ կտրել Սպահանում, Երևանում, Թավրիզում և մի քանի այլ վայրերում, որտեղ փողերանոց գոյություն ունի: Բայց հազիվ էին սկսում կտրել նոր դրամը, հնդիկներն արդեն արտածում էին երկրից այդ դրամը՝ արհամարհելով ամեն արգելք: Եվրոպական դրամների մուծումը նվազել էր, եղածն էլ աշխատում էին փոխադրել Հնդկաստան: Հետևանքն առևտրի ճգնաժամն էր և մաքսային եկամուտների սպառումը⁴⁰²:

Դարավերջին հնդիկների գերիշխումը դուրս էր կասկածից: Անգամ Իրանի կենտրոնից հեռու այնպիսի մի վայրում, ինչպես Շամախին, հնդիկների քանակը հասնում էր երկու հարյուրի. «Նրանք, գրում է եզուիտ մի կրոնավոր, վարում են ամենից խոշոր առևտուրը և ամենից հարուստ վաճառականներն են»⁴⁰³: XVIII դարի սկզբին հնդիկներն Իրանի ամենախոշոր առևտրականներն էին առհասարակ, նրանք էին, իսկապես, Սպահանի ֆինանսական հրամանատարները: Հոլանդացի մի ուղեգիր նշում է նրանց մերձավոր կապը *հոլանդական և անգլիական* ընկերությունների հետ: Ուղեգրի ասելով՝ վերջիններս «միանգամայն վստահանում են բանյաններից և սրանք, գրեթե միշտ, գտնվում են այս երկու ընկերությանց գանձարանների տրամադրության տակ: Հայերը չեն վայելում նվազագույն վստահություն անգամ, չնայած որ ամենուրեք նրանք ևս ունեն իրենց յուրատեսակ բանկային ձեռնարկությունները, քանի որ բանյանների գանձարկողներն ավելի ապահով են, և նրանցից կարելի է ստանալ փող՝ ըստ պահանջված քանակի և որակի: Մուրհակների շնորհիվ Գամբոնի (Բենդեր Աբասիի) ամբողջ առևտուրն իսկ նրանցից էր կախված»: Երբ ուղեգիրն անցնում էր Շամախու վրայով, այնտեղ բնակվող բանյանները թույլ չտվեցին նրան դիմել հայերի օժան-

⁴⁰² *Sanson, Voyage ou Relation de l'état present du royaume de Perse, Paris, 1695, p. 160* և հետ.:

⁴⁰³ *Lettres édifiantes...*, p. 352.

դակությանը: Նրանք հայտնեցին, որ իրենք իսկ պատրաստ են հայ-թայթել պետք եղած դրամը⁴⁰⁴: Ռուս ռեզիդենտ Վոլինսկոյ ասելով՝ Իրանում ստանում են այն տպավորությունը, թե պետության դրամական ամբողջ հարստությունը հնդիկների ձեռքումն է: Պետական գանձարանն իսկ նրանցից է վարկ վերցնում: Նրանց են դիմում տեղացիները, երբ հարկ վճարելու ժամանակ կարիք են ունենում դրամի: Նույնն են անում նաև բարձր պաշտոնի ձգտողները, որոնք իրենց նպատակին հասնելու միակ ազդու միջոցը՝ կաշառքադրամը, կարող են ստանալ միայն հնդիկներից՝ մեծ տոկոսներ վճարելով վերջիններիս⁴⁰⁵:

Անշուշտ, անգլո-հոլանդական կապիտալի համար բանյանները Իրանի գաղութային շահագործման ագենտներ էին միայն: Հոլանդացիների և անգլիացիների ներկայությունը զգացվում էր անգամ նրանց ազդեցության շրջանից այնքան հեռու ընկած մի վայրում, ինչպիսին Շամախին էր: 1717 թվին, Շամախի այցելած անգլիական ուղեգիր Բելի վկայությամբ, Սպահանում հաստատված անգլիական և հոլանդական առևտրական գործակալները մեծ քանակությամբ մետաքս են գնում Շամախում և ուղարկում Հալեպ⁴⁰⁶:

Տնտեսական ընդհանուր վայրէջքի պայմաններում անգլիացիների և հոլանդացիների հետ կապվում էին, ի վերջո, նաև իրանահայ առևտրականները: XVII դարի կեսերին Բենդեր Աբասի նավահանգիստը սպասարկող վեց նավից չորսը պատկանում էր հոլանդացիներին, մեկը՝ հայերին, մեկը՝ խափշիկներին: Հայկական նավը պատկանում էր խոջա Սինաս անունով մեկին. նավը գնված էր 16 հազար ռուբլիով հոլանդացիներից, ուներ 260 տոննա տարողություն, կրում էր իր վրա 18 թնդանոթ և ուներ «հայկական դրոշակ»⁴⁰⁷: Հետաքրքրական տեղեկություն է հասել մեզ նաև հայազգի մի այլ «նավա-

⁴⁰⁴ *Cornelle Le Brun*, Voyage par la Moscovie, en Perse et aux Indes Orientales, Amsterdam, 1718, [p.] 251.

⁴⁰⁵ *Зевакин Е.*, Азербайджан в начале XVIII века, Баку, 1929, с. 8.

⁴⁰⁶ *D'Antermony J. B.*, Voyage depuis St. Petersbourg en Russie dans diverses contrees de l'Asie, Paris, 1766 [t.] III, [p.] 88.

⁴⁰⁷ Thevenot [*J. de*], նշվ. աշխ., էջ 269 և հետ. և 328:

վարի»՝ նոր ջուղայեցի խոջա Հովսեփի մասին, որի գերեզմանաքարի վրա 1704 թ. արձանագրված է.

Նաւավար էր ուրոյն նաւի
Համագործ էր նաւապետի,
թագաւորաց էր ցանկալի,
մեծամեծաց յոյժ պատուելի⁴⁰⁸ ...

1688 թվին Արևելյան Հնդկաստանի առևտրական ընկերությունը պայմանագիր կնքեց Սպահանի քաղաքար խոջա Փանոսի հետ, որով վերջինս պարտավորություն էր ստանձնում անգլիական կապիտալի գիրկը մղել հայերի ձեռքով կատարած Իրանի և Հնդկաստանի առևտուրը: Պայմանագիրը եկամտի նոր աղբյուր էր ստեղծում Բրիտանիայի մաքսային վարչության համար և մեծ նպաստ խոստանում անգլիական նավարկությանը⁴⁰⁹: 1691 թվին Արևելյան Հնդկաստանի առևտրական ընկերության վարիչները հրահանգում են իրենց գործակալներին «գրավել հայ փորձված առևտրականներին, որոնք այնքան մեծ չափով նպաստել են Հնդկաստանի, Պարսկաստանի և ամբողջ Ասիայի առևտրի զարգացմանը, տրամադրել նրանց հատուկ արվարձան Մադրասում, որտեղ նրանք կարող են ապրել իրենց ուզածին պես և իրենց համար եկեղեցի կառուցել: Այդ արվարձանին կարելի է տալ Ջուղա անունը, հետևելով շահ Աբասի օրինակին, որ ծննդավայրից Սպահան էր տեղափոխել նրանց»: «Հայերը, – ասված է նույն հրահանգում, – հարուստ մարդիկ են և երկրագնդի ամենափորձված առևտրականները: Վստահություն ներշնչելու համար հարկ եղած դեպքում կարելի է մասնակից անել նրանց վարչական գործերին: Առաջիկայում քաղաքային վարչության մեջ ընտրվելու իրավունք տալ ոչ միայն անգլիացիներին, այլև հայերին և ուրիշ օտարականներին»⁴¹⁰:

⁴⁰⁸ [Պատմութիւն Նոր Զուղայու որ յԱսպահան: Աշխատասիրեալ ի Պ. Յարութիւնէ Թ.] Տէր Յովնանէանց, հ. I, [էջ] 196:

⁴⁰⁹ Seth M., History of the Armenians in India, London, 1897, p. 49.

⁴¹⁰ Neumann, Geschichte des englischen Reiches in Indien, [Bd.] I, [S.] 50.

Հոլանդացիների և անգլիացիների հետ միաժամանակ Իրանի վրա հայացք էր հառել ցարական Մոսկովիան:

Ռուս-իրանական առևտուրը դարավոր հնություն ուներ արդեն: Պոլսի առումը 1453 թվին և մանավանդ XV-XVI դարերի թուրք-իրանական պատերազմները խոչընդոտներ էին ստեղծում լեանտյան առևտրի ծավալման առաջ: XV դարի վերջին կատարված հայտնագործությունները ծովային ուղղակի հաղորդակցություն էին ստեղծում Եվրոպայի և Ասիայի միջև՝ պատճառ դառնալով հատկապես պորտուգալական առևտրի ծաղկման: Խոշոր նշանակություն ստացավ նաև Արևմուտքի և Արևելքի միջև հաստատվող կապը Ռուսաստանի վրայով: Հատկապես ամրացավ այդ կապը XVI դարի կեսերին Կազանի և Աստրախանի նվաճումով, որով անմիջական հաղորդակցության հնարավորություն էր ստեղծվում Ռուսաստանի և Միջին Ասիայի ու Իրանի միջև: XVI-XVII դարերի ընթացքում նույն այս ճանապարհով կապվում են Իրանի հետ Անգլիան, Հոլանդիան, Հոլշտեյնը, Դանիան և Շվեդիան, որոնք ձգտում էին իրենց ձեռքն առնել վոլգա-կասպիական առևտրի մենաշնորհը: Առանձնապես մտահոգված էր այդ ուղղությամբ Անգլիան: XVI դարի 60-70-ական թվականներին անգլիացի դիվանագետ և ուղեգիր Ջենկինսընը գանգատվում էր, թե Օսմանյան կայսրությունը բարձր մաքսերով խցել է Իրանի ամենաղյուրահաղորդ ուղին՝ Տրապիզոնի ճանապարհը: Ջենկինսընի ասելով՝ Հալեպում հաստատված վենետիկցիներն օգտագործում են թուրքերի տված մենաշնորհներն ի վնաս Անգլիայի, որ ի վիճակի է շուկա հանել Իրանում իր ապրանքները՝ առանց վենետիկցիների միջնորդության: Փորձելով գլուխ հանել անմիջական այդ կապը Իրանի հետ վոլգա-կասպյան մագիստրալի վրայով՝ անգլիացիները ջանք էին գործ դնում Մոսկվայի և Իրանի զինակցությամբ խորտակել Թուրքիայի դիմադրությունը: Փաստորեն՝ պայքարն ուղղված էր ոչ այնքան թուրքերի, որքան Հալեպի և Հորմուզի վրայով իրենց շոշափուկներն իրանական շուկայի վրա տարածող վենետիկցիների և պորտուգալացիների դեմ: Անգլո-մոսկովյան և անգլո-իրանական զինակցության երկյուղն էր հենց, որ XVI դարի 60-70-ական թվականներին բևեռեց Կասպից ծովեզրի վրա սուլթան Մելիմի և սուլ-

թան Մուրադի ուշադրությունը՝ պատճառ դառնալով թուրք-իրանական պատերազմների վերաբորբոքման և Անդրկովկասի քաղաքական վերաբաժանման:

Սակայն չպետք է գերազնահատել վոլգա-կասպիական մագիստրալի դերը, որ երկրորդական էր Իրանի համար, քանի որ արտահանության գլխավոր օբյեկտը՝ խամ մետաքսը, բավարար շուկա չէր գտնում ո՛չ Ռուսաստանում և ո՛չ էլ Ռուսաստանի վրայով՝ Հյուսիսային Եվրոպայի երկրներում: Ժամանակակից Ռոդեսի հաշվով, երեք տարին մի անգամ, անգլիացիներն արտահանում էին Արխանգելսկի վրայով մոտ 900 փութ մետաքս միայն⁴¹¹: Ցամաքային ճանապարհը, ընդհակառակը, կապ էր հաստատում Հարավային Եվրոպայի այն երկրների հետ, որոնք մետաքսի գլխավոր գնորդներն էին: Մինչև XVI դարի վերջերը իրանական մետաքսի գնորդները գերազանցորեն Վենետիկի վաճառականներն էին: XV-XVI դարերի ուղեգիրները շեշտում են շարունակ Հալեպի վրայով անցնող սիրիական առևտրի կարևորությունը: Սրան կից հիշատակվում են Թավրիզ-Խոյ-Խարբերդ-Երզնկա-Բաբերդ-Տրապիզոն կամ Թավրիզ-Նախիջևան-Լոռի-Թիֆլիս-Քութայիս-Ֆասսոս (Փոթի) ճանապարհները, որոնց միջոցով ժամանակին առևտրական խոշոր գործեր էին տեսնում Սև ծովի հյուսիսային և արևմտյան ափերին հաստատված ջենովացիները: XVI-XVII դարերում հաստատվող թուրք-ֆրանսիական զինակցությունը նպաստավոր եղավ տիրական այն դիրքին, որ նվաճեց Ֆրանսիան իրանական մետաքսի սպառման բնագավառում: Այստեղից հասկանալի է այն վարանումը, որ [ի] հայտ բերեց Իրանը տակավին Ջենկինսընի հանդեպ՝ մերժելով վերջինիս խնդիրը անգլիական առևտրականներին մենաշնորհի տալու մասին: Մյուս կողմից՝ պետք է հաշվի առնել նաև այն վերապահությունները, որ աճում էր մույն անգլիացիների վերաբերմամբ Ռուսաստանը: Անգլիական առևտրականները խոշոր վնաս էին հասցնում Իրանի հետ կապված ռուս առևտրականների շահերին: 1560-ական թվականներ-

⁴¹¹ *Курц Б. [Г.]*, Состояние России в 1650-1655 гг. по донесениям Родеса, М., 1915, с. 163 և հետ.:

րին ռուսներն ազատ առևտրի իրավունք շնորհեցին անգլիացիներին միայն Մոսկվայի համար. Կազանում և Աստրախանում անգլիացիները պարտավորվում էին վարել միայն մեծավաճառ առևտուր և վճարելով դրա համար հատուկ մաքս: 1620-[16]40-ական թվականներին առևտրականները տրտնջում էին անգամ անգլիացիների տված սահմանափակ այս արտոնությունների դեմ: Դարամիջին ցարական ուկագով վերացվում էր ազատ առևտրի իրավունքը. անգլիական առևտրականները դուրս են մղվում ռուսական շուկայից⁴¹²: Մինչ այդ բարձրանում էր ծովային հաղորդակցության նշանակությունը, թուլացնելով Անգլիայի և Հոլանդիայի շահագրգռությունը փոլականասպիական մագիստրալի վերաբերմամբ: Ի վերջո, Ռոմանովների միահեծանությունը փակում է եվրոպացիների առաջ իրանական առևտրի փոլականասպյան ճանապարհը:

Հարկավ այդ չի նշանակում թե դրանով խոշոր ծավալ էր ստանում Ռուսաստանի նավագնացությունը Կասպից ծովի վրա: Ռուսական նավերը չէին դիմանում ծովային շտորմին: Չկային հարմար նավահանգիստներ, չկային վարժ նավաստիներ: Շիրվանի ապրանքը նավ բարձելու համար պետք էր ցամաքային ճանապարհով հասնել Նիզովայա⁴¹³: Թե ինչ դժվարությունների հետ էր կապված Կասպից ծովով կատարվող այս ապրանքափոխանակությունն անգամ XVIII դարի սկզբներին, ցույց է տալիս, օրինակ, այն կատաստրոֆը, որին ենթարկվեց Իսրայել Օրին 1711 թվին Իրանից Ռուսաստան վերադառնալիս⁴¹⁴: Լայն չափերով երևաց կասպիական նավագնացության խախտու վիճակը Պետրոս I-ի պարսկական արշավանքի ժամանակ 1722 թվին:

XVII-XVIII դարերի ընթացքում ռուս իրանական առևտուրը չծավալվեց ակնկալված չափերով: Հայտնի է, որ տակավին 1667 թվին Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարը պայմանագիր կնքեց Սպահանի

⁴¹² *Базилевич К.В.*, Коллективные челобитья торговых людей и борьба за русский рынок [в первой половине XVII века] // Известия Академии наук СССР, 1932, № 2, с. 110 և հետ.:

⁴¹³ *Mans R. du*, op. cit., p. 2, Lettres édifiantes..., p. 353.

⁴¹⁴ *Эзов [Г.А.]*, նշվ. աշխ., էջ 256 և հետ.:

հայ առևտրական մի ընկերության հետ, որին արտոնություններ տալով՝ պարտավորեցնում էր Ռուսաստանի վրայով կատարել իրանական մետաքսի տրանզիտը: Պայմանագիրն անհետևանք մնաց, քանի որ ընկերությանը տրված արտոնությունների դեմ ևս բոլոր բարձրագրին մոսկովյան առևտրականները: Խոչընդոտ հանդիսացան այդ պահին նաև Ստեփան Ռազինի արշավանքները: Ռազինի արշավանքներից մեկն ուներ նկատի Ագուլեցին, երբ արձանագրում էր, թե «թվին Ռ-ՃԺԵ (1668 – Մ. Հ.) յունիսի 26ումն Ագուլիս այսօր խաբար եկաւ, թէ Գիլանայ ծովէն 20000 դազախ է դուս էկել Ըռէշտ քաղաքն չափմիշ արել, տարել. շատ մարդ են ըսպանել, շատ ապրանք տարել: Յետով գիր եկաւ, մարդ եկաւ, ըստուք որ այս բանս էլաւ, շատ զարար էլաւ Ըռէշտու»⁴¹⁵: Ռազինի տրամադրության տակ եղած ուժերի ընդհանուր քանակը, փաստորեն, 5-6 հազար մարդ հազիվ էր հասնում Ռեշտի վրա հարձակում գործելու պահին⁴¹⁶: Ջաքարիայի հաղորդած թիվը վկայում է Ռազինի ներշնչած սարսափի մասին:

Հայ խոջաների հետ համաձայության գալու փորձեր արվեցին նաև հաջորդ ցարերի օրոք: Պետրոս ցարը հրահրում էր Վոլինսկուն՝ գրավել շահ Հուսեյինի տրամադրությունը, «որպեսզի նա հրամայի հայերին դեպի ռուսական տրանզիտի ճանապարհն ուղղել ամբողջ հում մետաքսի առևտուրը» կամ ձախող դեպքում՝ «արգելքներ ստեղծել, Իզմիրի և Հալեպի առևտրի առաջ ուրիշ որևէ կերպ և ուրիշ որևէ տեղ»⁴¹⁷:

Սակայն, չնայած ցարական բոլոր հնարքներին, Նոր Ջուղայի վաճառականները չէին կատարում իրենց ստորագրած խոստումները: Իրանական մետաքսը չէր լքում Թուրքիայի ճանապարհները: Ռուսաստանից առավել հայ խոջաների ուշքը թեքված էր դեպի Հնդկաստան: Մեծաքանակ վաճառքի փոխարեն ռուսական քաղաքներում նրանք բաց էին անում մանրավաճառ առևտրի խանութները:

⁴¹⁵ Օրագրություն, էջ 76. հմմտ. նույն տեղում, էջ 77:

⁴¹⁶ *Феноменов М.Я.*, Разиновщина и пугачевщина, М., 1923, с. 66.

⁴¹⁷ *Соловьев С.*, История России с древнейших времен, [М., 1868, т.] XVIII, [с.] 28.

Հիասթափված ցարը կասեցրեց կնքված պայմանագիրը⁴¹⁸: Սակայն, անկախ սրանից, վերահաս իրադարձությունները՝ ավղանների արշավանքը, մերձկասպյան շրջանների ցարական բռնագրավումը, թուրքերի զինված միջամտությունն ու Իրանի ներսում բռնկված ապստամբությունները վերջ դրին Նոր Ջուղայի բարեկեցությանը՝ քայքայելով հին իրանական առևտուրն առհասարակ:

Նոր Ջուղայի անկումը քաղաքական բեկում առաջացրեց իրանական խոջանների մեջ հոգուտ Ռուսաստանի: Հետաքրքրական են այդ տեսակետից այն տեղեկությունները, որ հաղորդում է եզուիտ Կրուզինսկին՝ Պետրոս I[-ի] մահից հետո Նոր Ջուղայի վաճառականության մասին խոսելիս: «Փաստ է,– գրում է Կրուզինսկին,– որ Ջուղայի պրոկուրատորները, այսպես կոչված, մելիքները, ազգի պետերը, որոնք տնօրինում են առևտրական գործերը, անընդհատ դրդում էին մոսկովյան ցարին պատերազմ սկսել պարսիկների դեմ՝ նպատակ ունենալով բարձրացնել Մոսկվա փախած Շահնազարի – խան իշխանին (խոսքը, ըստ երևույթին, Վրաստանից Մոսկվա փախած Շահնավազ խանի մասին է – Ա. Հ.): Ցարի արած առարկությունների դիմաց նրանք երաշխավորում էին հայերի դրամական օգնությունը և վրացական ընտիր գորախմբերի օժանդակությունը: Որպես պատերազմի հատուցում՝ խոստանում էին մերձկասպյան հարուստ մահանգները, մեծահարուստ Շիրվանն ու Գիլանը, որոնք նկարագրվում էին որպես ավարի ենթակա դյուրամատչելի մահանգներ: Նրանք պահանջում էին, որ ամրացնելով իր իշխանությունը մերձկասպյան այս երկրներում, ցարը ազատի պարսիկների լծից Մեծ Հայաստանը»⁴¹⁹:

Չպետք է կարծել, սակայն, որ հայ խոջանների այս վերադիրքավորումը համատարած երևույթ էր արդեն: Նույն Կրուզինսկին մատնանշում է մաս առևտրական վեփիլների դեմ եղած զորեղ տրամադրությունը Ջուղայի հայ խոջանների միջավայրում իսկ: «Ազգի գլխա-

⁴¹⁸ Чулков М., Историческое описание российской коммерции, СПб., 1785, [т.] II, книга II, с. 80.

⁴¹⁹ Krusinski [Th.], Tragica [vertentis belli persici historia], [p.] 101.

վորները,– շարունակում է Կրուզինսկին,– սարսափելով պատերազմի հետ կապված տպավորություններից, գոհ չէին իրենց պրոկուրատորների լայն, բայց անհիմն ծրագրերից: Եվ այդ տեղի ունեւ հետևյալ պատճառներով. նշված կողմից և նշված մոտիվներով մոսկովցիների սկսելիք արշավանքի դեպքերում նախքան պատերազմական գործողությունները կտարածվեն Մեծ Հայաստանի վրա, հայերը, որ ապրում են Պարսկաստանում մեծ մասամբ ցաք ու ցրիվ և ամենից առաջ նրանց մետրոպոլիան՝ Ջուղան, անպաշտպան դրության մեջ կընկնեին պարսից բռնությունների դիմաց և գոհ կգնային թալանի և անդիմադրելի կործանման: Բայց եթե ենթադրենք անգամ, որ Վրաստանը գրավելուց հետո պարսիկների անհոգության հետևանքով մոսկովցիների էքսպանսիան տարածվելու է Մեծ Հայաստանի վրա՝ նվաճելով այդ երկիրը, այդ դեպքում, գոչում էին նրանք, այլևս խոսք չի կարող լինել որևէ լուծ թոթափելու մասին, այլ միայն տիրող լուծը մի այլ, ավելի վատթար, լծով փոխարինելու և երկրի նոր տերերի ոտի տակ տրորվելու մասին: Մատնանշում էին նաև, որ հանրահայտ այն հեղինակությունը, ինչ վայելում էր Մոսկվայի ցարը, երջանկահիշատակ Պետրոսը, թե՛ դեպի օտարերկրացիները և թե՛ դեպի սեփական իր ժողովուրդն ունեցած իր մարդասիրության համար, ենթարկվում է նախատինքների իր իսկ հպատակների կողմից: Եվ ապա, միթե բոլոր հաջորդներն ունենալու են անպատճառ նրա հանճարը: Հիշում էին նաև պարսից նախկին շահերի մարդասիրությունը, սկսած մեծ շահ Աբասից, նրանց աչալըջությունը հանրային արդարության նկատմամբ. հանգամանք, որ հույս էր ներշնչում վերջին Սեֆյանների (գահաժառանգ Թահմազի կամ նրա որդու՝ Աբասի – Ա. Հ.) նկատմամբ: Առևտրական զբաղմունքը, ասելություն առաջացնելով դեպի ռազմական պարտավորությունները և չափելով երկրի սահմանները բացառապես շահույթի նշանաձողերով, միաժամանակ նաև ներշնչում էր սեր դեպի խաղաղություն: Այդքանն իսկ բավական էր, որպեսզի պրոկուրատորների ռազմական ծրագրերը համակրանք չգտնեին գլխավորների կողմից, որոնք երկյուղ էին կրում, թե մոսկովցիները՝ ցարի բուն հպատակները, ամեն ինչ ծառայեցնելով իրենց օգտին, կտրեն հայերի հարստության գլխավոր աղբյուրը, նրանց կապերը

Եվրոպայի հավասարապես նաև Պարսկաստանի, իսկ հետո ապահովաբար նաև հնդկական առևտրի հետ: Եվ վերջապես, միթե Բ. Դուռը կարող է թույլ տալ, որ այդքան երկրամասեր զավթելով՝ իր համար այնքան կասկածելի և վտանգավոր մոսկովցիների իշխանությունն ամրանա Կասպից ծովի այս կողմերում: Հենց միայն այդ պատճառով, գոչում էին նրանք, մենք կրնկենք վատթարագույն դրության մեջ՝ մուրճի և սալի արանքը: Եվ այսպես էլ նրանք ոչ մի կերպ համամիտ չէին մնանօրինակ բռնաբար ծրագրերի: Այս բոլորին ավելանում էր նաև հայերի հետ շփումներ ունեցած ամեն մեկին հայտնի հանգամանքը, հունական և հայկական ծիսակատարությունների կողմնակիցների մեջ եղած և ծայրահեղ չափերի հասնող փոխադարձ այն հակակրանքը, որ օսմանյան և պարսկական դավանանքների մեջ եղած փոխադարձ հակակրանքն է հիշեցնում: Չսպող հանգամանք էր նաև այն, որ պարսիկների իշխանության տակ նրանք կարող էին ամենաազատ կերպով կատարել իրենց դավանանքի հետ կապված ծեսերը, և, ընդհակառակը, չափից դուրս անդուրեկան տպավորություն էր գործել այն փաստը, որ Մոսկովիա մեկնած հայերից շատերը, անգամ դավանափոխ եղած և մոսկովյան դավանանք ընդունածներից շատերը, ենթարկվել են վերամկրտության: Ուստի և նրանք բավական էին համարում, որ Մոսկովայի ցարը բարեկամական որևէ առիթով դեսպանություն ուղարկի Պարսկաստան՝ պահանջելով, որ թույլ տրվի հայերի հաշվին ռուսական ռեզիդենտ նշանակել պարսից արքունիքին կից, պայմանով, որ ռեզիդենտը բնակություն հաստատի Սպահանում կամ Ջուղայում և հենվելով հարևան պետության վայելած հեղինակության, այլև հայերի դրամական օժանդակության վրա՝ թյուրիմացություններ ծագելու դեպքում միջնորդի դեր կատարի արքունիքի առաջ հայերի օգտին՝ պաշտպանելով Ջուղան գիշերային թալանչիներից»⁴²⁰:

Կրուզինսկու այս վկայությունը ազդանշում է հայ խոջայական միջավայրում ծայր առնող ազգային-քաղաքական բեկումն ու վարա-

⁴²⁰ Նույն տեղում, էջ 101 և հետ.:

նումը: Վերջին հաշվով մերկանում է, այնուամենայնիվ, այն իրողությունը, որ XVIII դարի սկզբներին անգամ իրանահայ խոջաները իրենց դիրքավորումով հիմնականում դեռ շարունակում էին կառչած մնալ առևտրի ցամաքային մագիստրալին՝ ենթակա մնալով թուրք և իրանական ֆեոդալների քաղաքական ազդեցությանը:

Պետրոս ցարի իրանական արշավանքը հիմք էր դնում Ռուսաստանի գաղութային էքսպանսիային Անդրկովկասի ուղղությամբ: Ցարին շահագրգռողը, փաստորեն, Անդրկովկասը չէր, այլ Իրանի շերամաբուծական գլխավոր ռայոնը՝ Կասպից ծովի հարավային եզերքը, որի վրա հենվելով՝ Ռուսաստանը ենթադրում էր դեպի հյուսիս թեքել իրանական ողջ տրանզիտը: Ռուսաստանը քրեց արշավանքի հետևանքով գրաված Դերբենտն ու Բաքուն, սակայն 1723 թ. Իրանի հետ կնքած պայմանագրով տիրացավ Գիլանի, Մազանդարանի և Աստրաբադի նահանգներին: Նվաճած վայրերը իր ձեռքում պահելու համար հաջորդ տարում՝ 1724 թվին, Ռուսաստանը դաշինք կնքեց Թուրքիայի հետ՝ զիջելով սրան իրանական հողերը Կուր-Արաքսի միացման կետից սկսած մինչև Արդաբիլ, Համադան և Քերմանշահ: Իրանի դիմադրության դեպքում դաշնադրություն կնքող կողմերը պարտավորվում էին միահամուռ պատերազմ հայտարարել նրան:

Ռուսաստանը ձեռք էր բերել մերձկասպյան նահանգները մարդկային խոշոր գոհաբերություններով: Ռուս[ական] զորքերը չէին դիմանում նորանվաճ երկրի կլիմային: Ուժերի արտակարգ լարում էր պահանջվում զենքի նվաճածը քաղաքականապես ամրացնելու և տնտեսապես յուրացնելու համար: Իրանում ծայր էին առնում մասսայական այն շարժումներն ու մարտական այն ուժերը, որոնց վրա հենվելով՝ Նադիր շահը գլուխ պիտի բերեր Իրանի վերամիացումը՝ ռազմական պատենշ կազմելով ցարական Ռուսաստանի և սուլթանական Թուրքիայի դեմ: Իր հերթին, Ռուսաստանը պիտի դիմադրություն ցույց տար Կովկասում նաև Թուրքիային: Հասունանում էր այն գիտակցությունը, թե Թուրքիային դիմադրելու, ինչպես և Կովկասը քաղաքականապես հպատակեցնելու գլխավոր բանալին Կասպից ծովը չէր, այլ Սև ծովը, որի նշանակությունն աճում էր XVIII դարի

ընթացքում մաս միջազգային առևտրի ու առաջին հերթին՝ ռուսական հացահատիկների արտածման համար: Ռուսաստանի քաղաքականության վրա ազդում էր, մյուս կողմից, Բալթյան ծովեզրի նվաճումը: Ռուսական համույթների առաջ բացվել էր արդեն Եվրոպայի լայն դուռը: Նույն դռնով ներս էին թափվում եվրոպական ֆարքիկաներն ու արևելյան գաղութների ապրանքները:

Ռուսաստանի համար սրանով կորցնում էին իրենց կենսական նշանակությունը Իրանում արված «վաղաժամ» նվաճումները⁴²¹: 1732 և 1735 թվերին Ռուսաստանը «կամավոր կերպով» վերադարձրեց Պետրոս I-ի խլած մերձկասպյան ռայոնները: Քաղաքական մի ժեստ էր այս, որ նպատակ ունեւ Ռուսաստանի կողմը թեթել նաղիրյան Իրանի համակրանքը ռուս-թուրքական առաջիկա պատերազմի ժամանակ: Սրանով ազդանշվում էր միաժամանակ ցարական էքսպանսիայի առժամյա շրջադարձը դեպի Սև ծովի ափերը և մախապատրաստվում հարձակողական այն քաղաքականությունը, որ վարեց այդ ուղղությամբ Ռուսաստանը Կատերինե II-ի ժամանակ:

⁴²¹ Հմմտ. այս մասին Մարքսի դիտողությունը «18-րդ դարի դիպլոմատիական պատմության մերկացումները» գրքում, գլ[ուխ] V:

IX ԱԳՈՒԼԵՅԻ ՕՐԱԳՐՈՂԸ

Ագուլեցին և իր ժամանակը: Նոր տեսանկյուն հին հայ պատմագրության մեջ: Հիշարակարանային ժանրը: Նկարագրության ռեալիստական ուղղությունը: Դասակարգային մորալն ու մտայնությունը: «Դավարի» պատմական տեսադաշտը: Պատմագրական գուգահեռներ: Ագուլեցու օբյեկտիվիզմը: «Դավարի» ուսուցողական նպատակը: «Դավարի» անգիրացման պարճառը: Նրա գիրական արժեքը:

Հին հայ պատմագրության մեջ հազիվ թե կարելի է մատնանշել երկրորդ մի գործ, որ այնքան անմիջորեն անդրադարձներ հեղինակի նկարագիրը ու ժամանակաշրջանը, ինչպես Ջաքարիա Ագուլեցու «Դավտարը»: Եթե ոճը ինքը մարդն է, ապա «Դավտարի» ոճն Ագուլեցին ինքն է՝ դասակարգային կացությամբ պայմանավորված նրա կենցաղը, օրերն ու գործերը, մտքերն ու խոհերը:

Ագուլեցին առաջին հայ աշխարհականը չէր, որ վերցրել էր իր ձեռքը փետուրե գրիչ ժամանակի պատմությունը շարադրելու համար: Առաջինը չէր նա, որ պատմագրում էր աշխարհիկ նյութերի մասին կամ նկարագրում ընթացիկ անց ու դարձերը աշխարհիկ տեսանկյունից: Ագուլեցուց առաջ աշխարհիկ տեսանկյունից դիտել են իրենց ժամանակն ու շրջապատը հայ աշխարհիկ ֆեոդալներից ոմանք: Հիշենք, օրինակ, Շապուհ Բագրատունուն կամ Գրիգոր Մագիստրոսին: Աշխարհիկ նյութերին անդրադառնում էին աշխարհիկ տեսանկյունից երբեմն անգամ կղերական միջավայրին պատկանող հեղինակները: Հիշենք, թեկուզ, միջնադարյան հայ քնարերգուներից շատերին: Ագուլեցու համար բնորոշ է, սակայն, այն, որ աշխարհիկ նրա տեսանկյունը, ինչպես և աշխարհիկ նրա տեսադաշտը հայտնաբերում են հասարակական նոր մի դասակարգի՝ առևտրական բուրժուազիայի հարցասիրությունն ու վերաբերմունքը: Առևտրական բուրժուազիայի պատմագրական տեսադաշտն ու տեսանկյունն է

հենց, որ բնորոշ իր կողմերով երևան է բերում XVII դարի հայ պատմագրության մեծարժեք այս հուշարձանը:

Բնորոշ է Ագուլեցին, հարկավ, նաև իբրև աշխարհաբար լեզվով գրող պատմագիր: Գոյություն ունի միջնադարյան մի ամբողջ գրականություն՝ գրված աշխարհաբար: Աշխարհաբարը հայտնի չափով թափանցել է նաև միջնադարյան հայ պատմագրության էջերը: Որպես օրինակ՝ կարելի է նշել Սմբատ պատմիչի և Մաղաթիա արեղայի անունները: Այնուամենայնիվ, «Դավտարը» պատմագրական առաջին երկն է, որտեղ աշխարհաբարը կազմում է գրվածքի բուն շաղախը, որտեղ նա տիրում է որպես գրական լեզվի հիմնական տարր: Հեղինակի լեզուն իրանահայ խոջաների կենդանի, խոսակցական լեզուն է՝ գոկական բարբառի և «գրոց» լեզվի թափանցիկ շղարշով պարուրված:

Գրական ժանրի տեսակետից Ագուլեցու «Դավտարը» պատմական *հիշարակարան* կամ *օրագիր* է: Գրվածքի առարկան ու մեթոդը բնորոշում է ինքը հեղինակը. «Դարցեալ ես Ջաքարիայ կամեցայ, ուր որ գնամ կամիվ Աստուծոյ, թէ գիւղ, թէ քաղաք, թէ ավեր ճանապարհ, ուր և հանդիբիցէ, գատիկ կամ վարդավառ կամ սուրբ խաչ կամ ջրարիւնիք արարիցեն կամ թէ ինչ գիւղ կամ քաղաք մտանիցեն կամ թէ էլանիցեն, գրեսցեն: Դարցեալ կամ ինչ կամ մանձիւն հարցնելով անունն՝ ոչ թէ մին մարդ, 3 կամ 4 մարդ կուհարցնեն անունն՝ կամ քանի աղաջ կայ կամ չկայ կամ մին աղաջ յետ կամ թէ առաջ, ոչ թէ չափելով իմացայ, այլ իմաստուն մարդիկ հարցանելով: Ոչ թէ մին անգամ գնալով այս գրեցի. ՌՂԶ (1647 – Մ. Հ.) յամի Ագուլաց դուրս գնացի մինչի ՌՃԺԳ (1664 – Մ. Հ.) յամն շուռ գալով, գնալով, հարցանելով գրեցի ըստուքն: 3, 4 թղթի վերայ գրած էի, ոմն ըստուք, ոմն սխալ: Ապա ՌՃԺԳ (1664 – Մ. Հ.) յամին կամիվն Աստուծոյ բերի, նորոյգեցի այսմ դավտարս: Դարցեալ ես անարժան Ջաքարիայ, ուր և իցէ, էթէ գիւղ, էթէ քաղաք, էթէ ծով, էթէ ցամաք, մինչի ես գնացի ոչ,

ականատես չէլայ, գրեցի ոչ. գերայ իմ գնացած, տեսած տեղն գրեցի, անտեսն ոչ գրեցի»⁴²²:

Ամստերդամի ծովային մարշրուտը նկարագրելիս Ագուլեցին նշում է ստույգ այն աղբյուրը, որից քաղել է իր տեղեկությունները. «Ոչ թե ես իմ կամով գրեցի. ամեն օր քափուղանն (կապիտանն – Մ. Հ.) կու հարցնեիմ, կու գրեմ. գերայ 8 ամիս ծովու վերայ կացայ»⁴²³: Ագուլեցին գրում էր այս դավտարը գրեթե նույն գործնական մտայնությամբ, որով մի այլ դավտարում գրի էր առել հայրական տունը վերականգնելու վրա մսխած 65 թումանի հաշիվները. «չուրի մին դինարն գրած եմ ուրիշ դավտարումն», ասում է Ագուլեցին մեր ձեռքը չհասած իր այդ մատյանի մասին⁴²⁴:

Առօրյա վաստակից հետո դավտարը ծունկն առած ագուլեցի խոջան արձանագրում էր օրվա նշանակալից փաստերն ու դեպքերը: Հեղինակը հաղորդում է ոչ այնքան լսածը կամ տեսածը, որքան դիտածը: Մի երկու տեղ տեղեկություններ է տալիս՝ աղբյուր ունենալով ձեռքն ընկած ինչ-որ գրքեր կամ տետրերից ու վարդապետից լսած հայտնություններ: Այսպես, երբ արձանագրում էր, թե «ես Չաքարիային գրոց մեջն տեսայ, որ գրած էր, թե Գրիգոր Տաթևացուն գալն որ վարդապետ էլաւ, թվին ՌճԻՉումն (1377 – Մ. Հ.) եղև»^[425]: Կամ թե՝ «Թվին ՌճԻՉումն (1677 – Մ. Հ.) Թավրիզ մին վարդապետ քարոզում ասաց թե՝ մեծն Հռոմայ գրքում տեսայ, ֆռանգաց ել լսեցի, թե Քրիստոսի գալուն մինչի այժմոյս 19 միլոն մարդ մարտիրոսացել այ վասն Քրիստոսի»⁴²⁶: Կամ երբ այցելելով Ս. Նշան վանքը գրում է, թե «այս այն սուրբ Նշանն է, որ Քրիստոս աշակերտաց ոտնն լվաց, այս խաչս այն թաշտի պղինձն է»⁴²⁷: Հիշատակելով «Մունթը Քրիս» (Մոնտե-Քրիստո) սարի անունը՝ հեղինակը գրում է. «Մին բարձր սար է, տեսիլք է տեսվել, վասն այն» կամ նկարագրելով Մեսինայի մոտ

⁴²² Օրագրություն, էջ 5 և հետ.:

⁴²³ Նույն տեղում, էջ 15:

⁴²⁴ Նույն տեղում, էջ 91:

[⁴²⁵ Նույն տեղում, էջ 42]:

⁴²⁶ Նույն տեղում, էջ 134:

⁴²⁷ Նույն տեղում, էջ 95:

գտնված Ժամա-դաղի (Այրվող լեռան) հրաբուխը, գրում է «գերմակ սարեր այ ծովի միջում. մեծ սարն Աստուծոյ հրամանաւ սարն այրում է. ծովսն երևի»⁴²⁸: Մի այլ տեղ Տաթևի վանքում դիտած խուցերի փլուճը հեղինակը վերագրում է «հնարից սատանի»⁴²⁹: Սակայն ստանդարտ այս մեկնությունների մեջ չէ, որ պիտի որոնենք Ագուլեցու ուրույն հայացքը: Նման դեպքերում նա միայն տուրք է տալիս տիրող նախապաշարմունքներին: Մինչդեռ նրա անձնական դիտողությունները ռեալիստական են ընդհանրապես և գերբնական ուժերը տեղ չունեն նրա նկարագրած պատմական անցքերի մեջ:

Գրում էր Ագուլեցին հաճախ աննշան, սովորական բաների մասին, քանի որ արձանագրում էր այն, ինչ մատակարարում էր նրանց ցնցումներից խուսափող կենցաղը կամ հրաշքներից զերծ առօրյան: Երբեմն լռում է նա հենց այնտեղ, որտեղ սպասում էս մանրապատում շարադրանք: Այսպես՝ նա չի նկարագրում գրեթե ճամփորդության ժամանակ այցելած քաղաքները, չի գծագրում քարավանային ուղևորության կազմակերպությունն ու ընթացքը: Ագուլեցին չի նշում անգամ առևտրականներից վերցվող մաքսերն ու տուրքերը, չնայած որ հիշատակում է այն վայրերը, որտեղ նստում էին ռահտար, բաջչի կամ գումբուկչի: Կտրված լինելով անմիջական արտադրողների շրջանից՝ մեր խոջան լռում է գրեթե գյուղի և քաղաքի աշխատավոր բազմության առօրյա հոգսերի մասին: Չափազանց սակավախոս է նաև ժամանակի ագրարային կամ համքարային հարաբերությունների մասին: Այնուամենայնիվ, հին հայ պատմագրության մեջ հազիվ կարելի է նշել մի այլ աղբյուր, որ չնայած լակոնական իր ոճին, այնքան առատ նյութ մատակարարեր առօրյա իրականությունը շոշափելու համար, որքան հենց ագուլեցի խոջայի այս տեսությանը: Արժեքավոր նյութ է մատակարարում նա ժամանակի տնտեսական կյանքը և հասարակական-քաղաքական առօրյան բնորոշելու համար:

⁴²⁸ Նույն տեղում, էջ 17:

⁴²⁹ Նույն տեղում, էջ 75:

Ագուլեցու գործն ազատ է միտումնավոր աղճատումներից: Հագվազյուտ են բարոյախոսական արժեքավորումները. հեղինակը գրում է իր կամ յուրայինների համար, ուստի և կարիք չի գգում քափելու պատմական գործիչների գլխին գովք կամ նախատիմք: Այս նշան չէ, հարկավ, թե հեղինակն ազատ էր դասակարգային կողմնակալությունից: Հոգեկան անդորրը լքում է հեղինակին, երբ արձանագրում էր Դավաջի Գրիգորի սնանկացման մասին: Տեսեք՝ եռանդուն ինչ խոսքեր են ցայտում նրա մասին Ագուլեցու գրչածայրից. «Այս սատակելուս որ սատակեցաւ,— գրում է նա,— փող շատ ուներ, Հնդստան թէ 168, ամէն ուրիշ մարդ կերաւ: Սորայ դավին մինչի 3 տարի արարին, ախրն փուչ ելաւ, փող չի բիւս եկաւ: Շատ շատ մարդ ավարայ ելաւ: Մեռաւ այս Գրիգորս, մնաց Քրիստոսի դատաստանին սև երես»⁴³⁰:

Խոջայական մտայնության կնիքը դրված է «Դավտարի» վրա առհասարակ: Ագուլեցու *ռեսիզան* իսկ բնորոշում է ըստ ամենայնի նրա դասակարգային կացությունն ու տրամադրությունը, մշակում ապրանքի ու փողի, հաշվի ու կշռի հետ կապված զբաղմունքների ու շահերի կապակցությամբ: Իրերի բազմամարդ դրության ստույգ հաշվառումը հաջողության բանալին է միջազգային ապրանքաշրջանառության հանգամանքներում գործող առևտրական քաղեքնու համար: Արևմտյան Եվրոպայում պատմական իր վերելքի պահին առևտրական բուրժուազիան հետախուզության առարկա էր դարձնում բնությունն ու մարդը, զննում մտառությամբ իր շրջապատը, հաշվի առնում իր գեշեֆտներն ու հոգսերը: Ինքնակենսագրությունը, ընտանեկան խրոնիկան ու հիշատակարանագրությունը՝ որպես գրական ժանր և պեյզաժ, նատյուրմորտը ու պատկերագրությունը՝ որպես նկարչական ժանր, ծայր են առնում քաղեքնու ինտերեսներին ներդաշնակող այս մտայնությունից: Նման մի երևույթ է, որ, հանձին Ագուլեցու, նկատելի է դառնում նաև հայ պատմագրության մեջ՝ անդրադառնալով օրագրողի աշխարհայացողությանը, նրա մեթոդին, նրա նյութին, նրա լեզվին ու պատմագրական ժանրին: Մարմնեղ ու

⁴³⁰ Նույն տեղում, էջ 72:

գունեղ անմիջականությամբ պատկերում է նա մեր առաջ իր միջավայրն ու դարը: Կամ էջեր, որտեղ ռեալիստական նկարագրությունը հասնում է նատուրալիստական առարկայնության ու շոշափելիության: Կարդացեք, դիցուկ, հայրենի տան վերակառուցման կամ բաժանողության մանրապատում նրա արձանագրությունները⁴³¹: Իրանի և Անդրկովկասի նյութական կուլտուրան հետախուզող պատմաբանի առաջ այդ էջերը թափում են իմացության իսկական գոհարներ: Իր այդ էջերում Ագուլեցին չի մմանում այն խրոնիստներին, որոնց համար չկա խտրություն փաստի ու երևակայության, պատմական իրողության և հեքիաթախառն շարաբանության, փորձի վրա կառուցվող արձանագրության և կրոնաբարոյական գաղափարների ու լամենտացիաների միջև:

Առասպելաբանություններ դևերի ու քաջքերի մասին, նախ մանրամասնություններ վիշապների ու մարդագլեղերի մասին, ժամանակի ու վայրի ստույգ նշումներից խուսափող նկարագրություններ. ահա այն ատաղձը, որով կառուցվում է հաճախ Ագուլեցուն ժամանակակից քանաքեռցի Ջաքարիա Սարկավազի «Պատմագրությունը»: Սարկավազից ավելի վստահելի էր ժամանակակից մի այլ խրոնիստ՝ Կարնեցի Հակոբ քահանան: Սակայն տերտերական մտայնությունը դրոշմել է իր կնիքը նաև Կարնեցու գրվածքի վրա: Կամենալով արտահայտել Ուրմիո լճի մեծությունը՝ Ագուլեցին գրում է. «Այս ծովիս մեծութիւն այնպէս այ, որ մին ձիաւոր 10 օր անջախս պտուտ գայ»⁴³²: Մինչդեռ խոսելով Էրզրումի բերդի մեծության մասին՝ Կարնեցին արձանագրում էր. «Մեծութիւն սորա երկու կանոն – սաղմոսիվ հազիվ կու շրջապատի»: Կամ թե, տեսեք, ինչպես է նկարագրում ձմեռը կամ ձմռան ցուրտը Ագուլեցին և ինչպես՝ Կարնեցին: «Այս զիշեր յենց ձուն եկաւ,– գրում է Ագուլեցին,– որ Ա (1 – Ա Հ.) գագ ձուն նստաւ. այսպէս: Չունն ջրաւիիք զիշերն եկաւ»⁴³³: Մի այլ տեղ գրում է. «Ջրաւիինեաց Ը (8 – Ա Հ.) օր անցաւ, ապայ սկսաւ

⁴³¹ Նույն տեղում, էջ 90 և հետ. և էջ 115 և հետ.:

⁴³² Նույն տեղում, էջ 24:

⁴³³ Նույն տեղում, էջ 80:

ծուն գալ ու պինդ ցուրտ անել: Ամեն թանգացաւ, սղութիւն անգաւ, որ արտւրն Ծ (50 – Ա. Հ.) իստիլն, որ է մին լիղը, ԲՃԺ (250 – Ա. Հ.) դիան դարձաւ, բրինձն՝ ԲՃԺ (250 – Ա. Հ.), միսն՝ ԲՃ (200 – Ա. Հ.) դիան, գարին՝ ԲՃ (200 – Ա. Հ.) դիան: Նորու վերայ դարցաւ արտւրն ԴՃ (400 – Ա. Հ.) դիան»⁴³⁴: Համապատասխան նկարագրություն անելիս կարնեցի խրոնիստը գրում է. «Մէկ փառք սաղմոսի չափ և կամ ասել ուրեք գնայ մարդ, հեր գլխոցն ու մազ մորուսացն սպիտակք և պեխերն որպէս ոչխարի յետք լուլա կապեալ լինի»: Ընթերցողի առաջ իսկույն կէք ցցվում է մի դեպքում իրանահայ խոջայի գազն ու կշիռը, մյուս դեպքում՝ հայաստանցի տերտերի միրուքն ու Ժամագիրքը: «Դավտարի» մանգիլները նշված են ուղտաճանապարհի կամ ձիաճանապարհի նորմերով, ժամաչափերով, իրանական աղաջի կամ եվրոպական միլի հաշվով. «զերայ սհաք կէր մօտս. ինչ տեղ որ սհաք չկէր. աղաճ եմ գրած այս դարարովս», հայտնում է Ագուլեցին⁴³⁵:

Բայց վերցրեք հենց XVII դարի խոշորագույն հայ պատմագրի՝ Առաքել վարդապետ Դավրիժեցու գործը և կամ նույնիսկ սրանից ավելի ստուգապատում և արժանահավատ մի աղբյուր՝ Դարանաղցի Գրիգոր վարդապետի ժամանակագրությունը:

Դավրիժեցու նպատակն էր պատմել Հայաստանի ավերածությունները, հայերի «նվազումը» և մուսուլմանների «չարությունը»: Լիրիկական տրամադրություններով հագեցած նրա տեմդենցիոզ պատմագրության մեջ իրական անցքերը միախառնվում են ֆոլկլորային տրադիցիայի և հրաշապատում վկայաբանությունների հետ: Ըստ երևույթին, ավելի վստահելի աղբյուր է Դարանաղցին: Փաստագրական պատմության կատարյալ մարգարիտներ կան, հիրավի, Դարանաղցու գրքում. ինչ արժեն, օրինակ, ջալալիների սոցիալական բնույթը մերկացնող նրա էջերը կամ ժամանակի բարբերը բնորոշող նրա խիտ ու բազմերանգ պատկերները: Եվ, սակայն, իբրև ամբողջություն, Դարանաղցու «Ժամանակագրությունը» ոչ այլ ինչ

⁴³⁴ Նույն տեղում, էջ 114:

⁴³⁵ Նույն տեղում, էջ 6:

է, քան սև ու սպիտակ ներկերով գրված արեղայական վարքապատումների մի հավաքածու, վանական խռովությունների եսակենտրոն և աղտաբորբոք մի խրոնիկա՝ արձանագրված փոթորկահույզ ու աստանդական կյանք ապրած մի «ղարաբալի» գրչով: Աշխարհի հայ կյանքը դուրս է մնում Դարանաղցու հարցասիրության շրջանից. ժամանակագրողը, իր ոճով ասած, «խուլ է մարմնով և կույր՝ հոգով» քաղաքացիական ընթացակից պատմության վերաբերմամբ. հանգամանք, որ նվազ պիտանի է դարձնում հաճախ իրատես ու ստուգապատում այս հեղինակի գործը, քան անգամ Դավրիժեցու հեքիաթաբանություններն ու լիրիկական գեղումները:

Ագուլեցի խոջան չունի, հարկավ, սքեմավոր այս պատմագրողների ուսումն ու գիտությունը, նրանց սահուն ու վարժ գրիչը, պատմագրական նրանց լայն տեսադաշտը, ազգային-եկեղեցական նրանց նպատակաւացությունն ու տենդենցը: Պատմական անցքերի դիտարան դարձնելով Էջմիածնի գմբեթը կամ պոլսահայ պատրիարքարանի վերնահարկը՝ Դավրիժեցին և Դարանաղցին անդրադարձնում էին համազգային ծավալով տիրապետող մի դասակարգի՝ հայ կղերի համապարփակ աշխարհայացքը: Ագուլեցին, ընդհակառակը, արտահայտում էր տիրող դասակարգին մոտ կանգնած, բայց և նրան սպասարկող, նրա ուժին ու ազդեցությանն ակնածու գործնական հոգսերով ծանրաբեռնված խոջայական տարրերի մասնավոր, տեղայնական հարցասիրությունը: Ստորադիր ու անձուկ իր տեսանկյունից Ագուլեցին ընդգրկում էր ավելի նեղ հորիզոններ, բայց և նկարագրում շրջապատի ավելի ստույգ կոնտուրներ: Կղերական մատենագիրներից նրան տարբերում են «Դավտարի» նյութն ու ոճը, նկարագրության ստույգ մեթոդը, պատմական օբյեկտիվիզմը:

Ոչ միայն Ագուլեցու ռեալիզմը, այլև նրա *օբյեկտիվիզմն* իսկ պայմանավորված է ըստ ամենայնի հեղինակի դասակարգային դիրքով: Չպատկանելով ֆեոդալների արտոնված դասին՝ օրագրողը չունի ջատագովական, ներբողական վերաբերմունք դեպի տիրող դասակարգն ու նրա ներկայացուցիչները: Սակայն, առևտրական բուրժուազիան, որի գաղափարական արտահայտիչն էր Ագուլեցին, կուտակում էր իր բարեկեցությունը տիրող ֆեոդալների հովանու

տակ, որ նշանակում է, թե չիդեալականացնելով ֆեոդալներին՝ օրագրողը չէր կարող ունենալ դեպի նրանց նաև սկզբունքորեն անհաշտ, մերժողական, բացասական վերաբերմունք: Հեղինակի կուսակցական, դասակարգային դիրքը մերժում էր ստորաքարշ, ստրկամիտ վերաբերմունքը դեպի աշխարհի հզորները: Եվ միաժամանակ դասակարգային այդ դիրքը չէր հակադրվում հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների տիրող սիստեմին: Ստացվում է այն տպավորությունը, թե հեղինակի դիրքը սքողված է, մթագնած: Փաստապես այդ տպավորությունն առաջ է գալիս մեր բնորոշած դասակարգային երկդիմի կացությունից: Դասակարգային երկդիմի նույն կացությունն էր հենց, որ սնում էր նաև պատմական այն օբյեկտիվիզմը, որ իշխում է «Դավտարի» էջերում: Նույն այս աղբյուրից է հենց, որ ծայր է առնում օրագրողի անվրդով ոճը, նրա էպիկական հանգստությունը:

Գրագետ միայն առևտրական իր գրությունները վարելու սահմաններում Ագուլեցին ազատ է պատմագիր լինելու հավակնությունից: Ընթերցողների լայն շրջանի համար չէ, որ գրիչ էր առնում նա իր ձեռքը, քանի որ դիտավորություն չուներ տալ ավելին, քան կցկտուր տեղեկություններից ու նշումներից կազմած մի հուշատետր: Ինքն Ագուլեցին է դարձյալ, որ բնորոշել է այդ տեսակետից «Դավտարի» բովանդակությունը. «Յամի Ռ-Ղ-Ձ (1647 – Մ. Հ.) մարտի ամսոյն Տումն Ագուլիս որ ես Քրդունց Աղամիրի որդի Չաքարիայ այսօր Ագուլաց դուս գնացի, որ հոգին սուրբ Աստուած առաջնորդէ, որ ուր որ գնամք, թէ գիւղ և էթէ քաղաք թէ մտանիցեմ, կամ թէ զատիկ արարիցեմ, կամ թէ նշանաւոր բան կամ թէ օր հանդիբիցէ, գրիցեմ. պատճառն այս է. որ ով որ հարցնէ, սուրբ հոգին տացէ պատասխանին»⁴³⁶: Փաստապես, հարկավ, սուրբ հոգին չէ, որ լեզու է առնում Ագուլեցու գրչի տակ, այլ հեղինակի կենսափորձը, որի համառոտ ամփոփումն է հենց նրա «Դավտարը»: Հեղինակն ուներ այն գիտակցությունը, թե անձնական փորձը շահագործել դաս չէ հարցասեր հարազատների ու

⁴³⁶ Նույն տեղում, էջ 29:

մերձավորների համար: Ձեռնարկելով 1664 թվին արձանագրական նյութերի խմբագրությունը՝ հայտնում էր ներածականում. «Դարցեալ, ով սիրելի եխպայրք, թէպէտ գրածս անշահ այ, ապայ շատ շահավոր է իմացողի: Դարցեալ երես անկեալ պաղատանօք աղաչեմ զձեզ, ով որ հանդիբիք սմայ կարդալով կամ լսելով՝ տաք ողորմի, ծիծաղելով, յիմար, տգէտ է և յիշելով, վարցն ուղիղ Աստուծոյ դուք առնիցէք, ավուր դատաստանին յիշեալ իցէք»⁴³⁷:

Փակված մնալով «յարկեղս գրոց»՝ Ագուլեցու «Դավտարը» լույս չընծայվեց տպագրությամբ, չչարժեց ընդօրինակող գրիչների հետաքրքրությունը: Անուշադրության մատնվեց անգամ «Դավտարի» ամենագործնական մասը՝ ուղեչափությունը: Պատճառն ակնհայտ է ինքյան: XVII դարի վերջերից ծայր առնող տնտեսական-քաղաքական ճգնաժամը խոշոր տեղաշարժ առաջացրեց Ագուլիսի կյանքում: XVIII դարի երկրորդ և երրորդ տասնամյակների ընթացքում Արաքսի հովտի տնտեսական ռազիսները, չդիմանալով ժամանակի քաղաքական և տնտեսական խորշակներին, չորացան գրեթե: Դարավերջին խամրեց իսպառ լևանտինյան առևտուրն առհասարակ: «Դավտարի» նկարագրած իրականությունը դարձավ պատմական աղոտ հուշ: Ժամանակը շահագուրկ արեց Ագուլեցու գրական գործը: Ոգտապաշտ «եղբայրները» մոռացության տվին «Դավտարը» ու նրա «շահավորությունը»:

Նոր արժեք ու իմաստ է ստանում Ագուլեցու «Դավտարը» միայն այսօր մարքսիստական-լենինյան գիտության համապարփակ հարցասիրության համար: Այդ գիտությունն է միայն, որ նվաճելով ներկան՝ ի վիճակի է ըմբռնել և վերականգնել լիակատար չափով «Դավտարի» շահավորությունը անցյալի իմացության համար:

Որպես պատմագրական հստակ աղբյուր՝ «Դավտարը» հնարավորություն է ընձեռում այսօր դիտել Ագուլեցուն ժամանակակից հայ խոջաների ու գառաբիների, վաշխառուների ու ռահտարների միջավայրն ու առօրյան, խելամուտ լինել նրանց կյանքի ու գործու-

⁴³⁷ Նույն տեղում, էջ 6:

նեոթյան հանգամանքներին, շոշափել նրանց վերելքի ու անկման պարագաները: Ագուլեցու թողած գրական այս հայելու մեջ «իմացողի» առաջ, ավելի պարզ, քան երբևէ, անդրադառնում է ֆեոդալական Անդրկովկասի պատմական անցյալն ու նրա շուրջը խտացած սոցիալ-քաղաքական մթնոլորտը:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ա

Աբաս I, շահ – 18, 33, 35-36,
109, 124, 126, 129-131, 143,
145, 148, 151, 154, 160
Աբաս II, շահ – 23, 48, 58, 60,
68, 94, 121, 125, 131-132,
143-144, 151
Աբաս դուլի, խան – 26-27, 29
Աբովյան Խ. – 7
Աբրահան Երևանցի – 11
Աբրահամ Կրետացի,
կաթողիկոս – 37, 73-74, 82,
121
Աբրո տե՛ս Ապրո
Ագատ, խան – 92
Ագատյան Վ. – 9
Ագար – 55, 86-87
Ագարե – 86
Ալեքսան – 18, 20
Ալեքսեյ Միխայլովիչ – 157
Ալիշան – 32, 34-35, 37-39, 42,
90, 103
Ալլահվերդի, բեկ – 23-24
Աղագար, խոջա – 150
Աղավել, մելիք – 19, 24
Ամիր – 18
Ամիրխան – 18
Այլիսլի Ա. – 8
Անտոն – 89-90
Ապագա – 108
Ապրո տե՛ս Ապրոյան

Ապրոներ – 89-90
Ապրոյան – 89
Առաքել Դավրիժեցի – 25, 35,
37, 55, 80, 86, 107-109, 129-
130, 132-133
Առաքյալ, վարդապետ – 43
Առնջեցի Նաւասարդ – 122
Ասլան – 122
Ասկարխան, մելիք – 73
Աստուածապովն – 22, 24
Աստվածատուր, կաթողիկոս –
121
Աստվածատուր – 41
Ավդալբեգյան Թ. – 10-11
Ավդալբեգյան Մ. – 11
Աւետիս, արքեպիսկոպոս –
122
Արամդիլ, խոջա – 81
Արզան – 21, 120
Արդուբյան, վանահայրեր
տե՛ս Արդուբյաններ
Արդուբեցիք տե՛ս Արդուր-
յաններ
Արդուբյաններ – 85, 129-130

Բ

Բաբաջանյան Ռ. – 9
Բադալիջ Շահնազար տե՛ս
Շահնազար
Բանավշահ – 17-19
Բանաշայ տե՛ս Բանավշահ

Բարխուդարյան Վ. – 9

Բարտոլո Վ. – 49, 125

Բել – 153

Բեհբուդ, խոջա – 122

Բեհբուդովներ – 122

Բենիամին – 54

Բերնյե Ֆ. – 118

Բէհբուդ – 122

Բուրնուքյան Ջ. – 11

Բուրբուն Բ. – 123

Գ

Գալուստ, վարդապետ – 84

Գասպար – 26

Գմելին Ս. Գ. – 124

Գյուլնազար – 41-42, 80

Գրիգոր տե՛ս Դավաջի

Գրիգոր

Գրիգոր Դարանաղցի – 89-90,
106, 108, 127, 131, 170-171

Գրիգոր Երևանցի – 68

Գրիգոր Մագիստրոս – 164

Գրիգոր Տաթևացի – 166

Գովեա – 36

Գուլամբար, մելիք – 74

Գուլում Խաթուն – 81

Գուրգին, խան – 102

Դ

Դադյան Ա. – 44

Դադյան Խ. – 44

Դալու Ալիդուլի – 23

Դավաջի Գրիգոր – 23, 26, 168

Դավիթ, վարդապետ – 43, 84

Դավիթ բեկ – 37, 73, 104, 122

Դարբինյան Հ. – 10

Դիլոյան Վ. – 9

Դը լա Կրուա – 93

Ե

Եղիազար, պատրիարք – 95

Եղիազար Ա Այնթափցի,

կաթողիկոս – 88-89, 91-92,
97

Երեմիա, վարդապետ – 43

Երեմիա Չեկեպի տե՛ս

Քյոմուրճյան Ե.

Զ

Զալի, խան – 60

Զաքարիա Սարկավազ – 59,
61-62, 73, 85, 89, 91, 94-95,
97, 109, 133, 169

Զաֆար, իմամ – 19

Զորյան Հ. – 142

Է

Էնգելս Ֆ. – 7

Թ

Թահմազ II, շահ – 122, 160

Թահմասպ I, շահ – 107

Ժ

Ժդանով Ա. Ա. – 14

Ի

Իբրահիմ, խան – 33
 Իբրահիմ, աշխարհագիր – 130
 Իսախան, բեկ – 49, 74, 134
 Իսահակ տե՛ս Սահակ
 Իսմայիլ I, շահ – 109, 128, 145
 Իսրայել Օրի – 6, 9, 34, 37, 90, 99-100, 150, 157

Լ

Լա Բուլայ լե Գուգ – 110
 Լազար, տոհմապետ – 121
 Լազարեններ – 121
 Լայբնից – 40
 Լանդ դե – 132
 Լենին Վ. Ի. – 139
 Լեո – 7, 10-11, 133, 136-137, 139, 146
 Լուկին Ն. – 9

Խ

Խաչատուր Ջուղայեցի – 45
 Խաչատուր, եպիսկոպոս – 84
 Խաչատուր վարդապետ – 97
 Խոսրով, խոջա – 91, 99
 Խոսրով, աղա – 49, 74
 Խուդավերդյան Կ. – 9

Կ

Կատերինե II – 163
 Կարապետ Ջեյթունցի – 121
 Կեմպֆեր Է. – 53

Կիրակոս – 22
 Կիրով Ս. Մ. – 14
 Կոլբեր Ժ. Բ. – 44-45, 111
 Կոստանեանց Կ. – 55, 80, 82, 85, 122
 Կոստանդ – 26
 Կորոսյան Ա. – 150
 Կրուզինսկի – 37, 56-57, 120, 124, 146, 160-161

Հ

Հակոբ Կարնեցի – 109-110, 113, 169
 Հակոբ Դ Ջուղայեցի, կաթողիկոս – 6, 10, 26-27, 42-43, 45, 80-81, 84, 87-89, 91, 93, 96-99, 122
 Հակոբջան, մելիք – 121
 Հակոբջան, խոջա տե՛ս Հակոբջան, մելիք
 Հակոբջան, խառատ – 55
 Հակոբյան Հ. – 33, 118, 123, 127
 Հանվեյ Ջ. – 146
 Հասան Ջալալեանց Ե., կաթողիկոս – 66
 Հասան Ջալալյան, տոհմ – 85
 Հիսուս Բրիստոս – 42-43, 81, 166, 168
 Հոլով Հ. – 41
 Հովհաննես, եպիսկոպոս – 85
 Հովհաննես, մելիք – 74
 Հովհաննես, վարդապետ – 84

Հովհաննիսյան Աշ. – 5-6, 8-13
 Հովհաննիսյան Մ. – 40
 Հովհաննիսյան Պ. – 6-9
 Հովնաթան, աշուղ – 39
 Հովնաթան, դպիր – 39
 Հովնաթանյան Ն. – 39
 Հովնաթանյաններ – 39
 Հովսեփ Էմին – 32-33, 38
 Հովսեփ, խոջա – 154
 Հուսեյին, խան – 51
 Հուսեյին, շահ – 56, 64, 67, 158

Ղ

Ղայմազ, խան – 91
 Ղարափաշայ – 62
 Ղարիբջան – 40
 Ղուկաս Վանանդեցի – 20, 40-41

Ճ

Ճուահիր – 43

Մ

Մալխան – 80
 Մամիկոնյան Ի. – 10
 Մահմադ դուլի, խան – 23, 59-60
 Մահմուդ, աղա – 92-93
 Մաղաթիա, արեղա – 165
 Ման Ռ. դյու – 24, 117, 132
 Մանվել, մելիք – 50, 71
 Մառ Ն. – 137
 Մասէյինգ – 22

Մատթեոս Վանանդեցի – 40
 Մարգար – 21
 Մարգար, առևտրական – 40
 Մարգարյան Հ. – 13
 Մարտիրոս, եպիսկոպոս – 43, 85
 Մարտիրոս Կաֆացի – 91
 Մարքս Կ. – 64, 68, 140, 142
 Մելքոն Նազար – 45
 Մելքում – 86
 Մինաս, վարդապետ – 43
 Մինաս, խոջա – 153
 Միրզա, խոջա – 91
 Միրզաթահիր – 65
 Միրզայ Իբրահիմ, վեզիր – 50, 136
 Միրզոյան Հ. – 7, 9
 Միրջայել, վարդապետ – 42-43, 46, 84, 87, 91-92
 Մխիթար Գռշ – 72
 Մոնյե, միսիոներ – 113
 Մովսես Խոբենացի – 40
 Մովսես, կաթողիկոս – 80
 Մուսաբեկ, աղա – 49-50, 78
 Մուսաբեկ (աղայի թոռը) – 49, 74
 Մուսեհ – 121
 Մուսի, մելիք – 104
 Մուրադ, սուլթան – 109, 156
 Մուրադ – 55
 Մուրթուզա, փաշա – 131-132

Յ

Յակոբ տե՛ս Հակոբ Դ
Զուղայեցի
Յակով, կաթողիկոս տե՛ս
Հակոբ Դ Զուղայեցի
Յեղիազար տե՛ս Եղիազար
Յերանենց Աստվածապով –
21
Յերանջան – 18
Յովհաննէս – 43-44
Յուսէն – 92

Ն

Նաղիբ, շահ – 33, 74, 81, 121,
145-146, 162
Նալբանդյան Մ. – 5
Նալյան Հ. – 37
Նահապետ, կաթողիկոս – 88
Նահապետ, խոջա – 41
Նաղաշ Մինաս – 55
Նաջաֆ դուլի, խան – 24
Նատր, շահ տե՛ս Նաղիբ, շահ
Նիկողայոս – 20
Նիկողոս – 18, 20
Նիուբերի – 33
Նուրիջանյան Թ. – 40
Նուրիջանյաններ – 41

Շ

Շահազիզ Ե. – 112
Շահ-Սլէման Մանսուր, խան –
52
Շահաբազ – 129

Շահամիր – 18
Շահնազար, մելիք – 50, 70-71,
73
Շահնազարի տե՛ս
Շահնավազ
Շահնավազ, խան – 55, 133,
159
Շահվերդի – 26
Շամիր – 18
Շարդեն – 33, 48, 53, 58, 93,
95, 111, 116, 123, 132, 134-
135, 144, 148
Շահխաթունեան Յ. – 81
Շապուի Բագրատունի – 164
Շեիրիմանյան Ի. – 150
Շինոն Գ. – 125
Շիրվանով Ղ. – 150
Շմավոն Ագուլեցի, խոջա – 15,
17-18, 20-21, 23-30, 42, 46,
47, 80-81, 91-92, 113, 120-
121, 135, 138
Շրյոդեր – 40
Շևալիե Ռիկո – 101

Ռ

Ռսկան Երևանցի – 40, 45, 79

Չ

Չամչյան Մ. – 89
Չոմար, փաշա – 108

Պ

Պալման Պ. – 151

Պահլավունիներ – 85
 Պարթևներ – 85
 Պետրոս I – 90, 100, 150, 157-159, 162-163
 Պետրոս, վարդապետ – 84, 86, 97
 Պետրոս, չեղեպի – 89
 Պետրոս Ապրո – 90
 Պետրոս Արիի, եպիսկոպոս – 84
 Պետրոս Բեդիկ – 100-101
 Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենց – 6, 38
 Պետրուշևսկի Ի. Պ. – 132
 Պիսկոպ Պ. – 101-102, 107
 Պոկրովսկի Մ. Ն. – 137
 Պողոս – 45
 Պողոսյան Վ. – 13
 Պտում, խոջա – 133
 Պուլա – 86

Ջ

Ջենկինսըն – 155-156

Ռ

Ռազին Ս. – 52, 158
 Ռոդես – 156
 Ռոմանովներ – 157
 Ռոստոմ, խան – 133
 Ռուստամ, խան – 97

Ս

Սահակ, վարդապետ – 43, 96

Սահակաձե Գ. – 130
 Սանտոն – 152
 Սարգիս, անապատցի խոջա – 24, 121
 Սարգիս, ձորագեղցի խոջա – 24, 121
 Սարուխանյան Ն. – 9
 Սաֆազ, խոջա – 133
 Սաֆար Վասիլև – 150
 Սեթ, խոջա – 138
 Սելիմ, սուլթան – 155
 Սեֆի I, շահ – 48, 58, 107, 109, 131, 151
 Սեֆի դուլի, խան – 26, 60-61, 63, 94, 97
 Սեֆի դուլի, խան (Ռուստամ խանի որդի) – 97-98, 134
 Սեֆիդուլի, խան տե՛ս Սեֆի դուլի, խան
 Սեֆյաններ – 57-58, 64, 67, 69, 109, 123-124, 126, 128, 133, 143, 145, 160
 Սիմեոն տե՛ս Շմավոն Ագուլեցի
 Սիմոն տե՛ս Շմավոն Ագուլեցի
 Սիմեոն Ա Երևանցի, կաթողիկոս – 82, 87, 91-92
 Սլեյման, մելիք – 75
 Սլեյման, շահ – 52
 Սմբատ, պատմիչ – 165
 Սմբատեանց Մ., արքեպիսկոպոս – 77, 84
 Սմբատյան Ս. Մ. – 10

Ստալին Ի. Վ. – 14
Ստեփան, մելիք – 74
Ստեփաննոս, վարդապետ – 43
Ստեփանոս Բ. Մեղրեցի – 93
Սուլեյման, շահ – 27, 67, 144, 148
Սուլեյման, բեկ – 107

Վ

Վալլե Պ. դելա – 126, 133, 143
Վասիլև Ս., խոջա – 150
Վախթանգ-Շահնավազ տե՛ս
Շահնավազ
Վոլինսկի – 153, 158

Տ

Տավերնիե Ժ. Բ. – 34, 36, 45, 106-107, 112-117, 119, 134, 143, 147, 151
Տեր-Ավետիսյան Ս. Վ. – 11
Տեր-Հովհանյան Հ. – 142
Տեր Մելքում – 18, 20
Տեր Յովահ – 91
Տեր Յովնանեանց Պ. Յ. Թ. – 66, 72, 122, 154
Տիգրան Հոնենց – 137
Տյուգյաններ – 90
Տուրնբոր Պ. դը – 107, 112, 115-117, 144

Բ

Բաֆֆի – 13

Փ

Փանոս, խոջա – 149-150, 154
Փարսադան, բեկ – 49-50, 59, 97-98
Փարսադան, մելիք – 104
Փիլիպպոս, կաթողիկոս – 80-81, 94, 131

Ք

Քալանթար Ա. – 10
Քայքայուզ, բեկ – 96
Քելչիբե – 22
Քե-Խօստրով, խան – 23
Քիչիբեկ – 80
Քյոմուրճյան Ա. – 89
Քյոմուրճյան Ե. – 89, 98-99-100
Քրդոնց, տոհմ – 17-18
Քրդոնց Ալեքսան – 75
Քրդոնց Աղամիր – 17-19, 21, 79, 172

Օ

Օհան-Բաբեն – 54
Օհանես – 44
Օնովրիոս, վարդապետ – 95, 97
Օվանես – 73
Օվի, մելիք – 71, 74-75
Օրի Ի. – 6, 9, 34, 37, 90, 99-100, 150, 157

Ֆ

Ֆաթալի, բեկ – 60, 62
Ֆիլիպպ, կրոնավոր – 110

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ա

Ագուլիս – 10, 14-15, 17, 19-22, 28-31, 35-40, 42, 47-57, 70-73, 75, 77-78, 80, 83-84, 86-89, 93, 96, 99, 104, 111, 120, 130, 135-136, 158, 172-173
Ադրբեջան – 156
Ազատջիրա – 47
Ազտապատ – 49
Ադստաֆա – 129
Ադուանք – 64, 103
Ամերիկա – 118, 145, 147
Ամիր – 138
ԱՄՆ – 11
Ամստերդամ – 20, 22, 35, 40, 42, 46, 149, 166
Այրվող լեռ տե՛ս Ժամա-դաղ
Անգլիա – 106, 125, 147, 149, 154-155, 157
Անգորա – 108
Անդրկովկաս – 15, 32, 36, 75, 105, 127-128, 156, 162, 169, 174
Անի – 36, 137
Ապշերոն – 53, 61
Առաջավոր Ասիա – 105, 109
Ասիա – 64, 68, 110, 116, 145, 154-155
Ասպահան տե՛ս Սպահան
Աստրաբադ – 162

Աստապատ – 30, 34, 40, 48, 80, 94, 148
Աստրախան – 150, 155, 157
Ասրաբադ – 52
Ատրպատական – 65
Արաբիա – 111, 118
Արարատյան դաշտ – 34, 61, 79, 87
Արաքս – 15, 26, 30-31, 36, 38-39, 47, 90, 104-105, 125, 162, 173
Արդաբիլ – 105, 111, 128, 162
Արեշ – 128
Արխանգելսկ – 156
Արտաշատ – 36
Արևելյան Անատոլիա – 19, 90
Արևելյան Անդրկովկաս – 32
Արևելյան Հնդկաստան – 111, 154
Արևելք – 44-45, 106, 111, 116, 125, 146, 155
Արևմտյան Եվրոպա – 168
Արևմուտք – 101, 110, 125, 155
Աքուլիս տե՛ս Ագուլիս
Աֆղանստան – 57
Աֆրիկա – 147

Բ

Բաբ-եղ-Մամդեր – 118
Բաբերդ – 156
Բալթյան ծովեզր – 163
Բակտրիա – 116
Բադկադ – 105, 107, 116

Եփրատ – 107

Ձ

Ձենդարհրուտ – 125

Է

Էջմիածին – 6, 81-82, 87, 93,
97

Էրզրում – 21, 79, 89, 105-107,
109-116, 147, 169

Ը

Ըոժշտ տե՛ս Ռեշտ

Ըսպահան տե՛ս Սպահան

Ըսպիան տե՛ս Սպահան

Ըստամբոլ տե՛ս Ստամբուլ

Թ

Թարվեզ տե՛ս Թավրիզ

Թավրիզ – 21-24, 26, 31-32, 36,
49, 51, 59, 75, 78, 80, 82,
105-107, 110-112, 114, 119,
134, 147, 151-152, 156, 166

Թբիլիսի – 21, 91, 105, 111,
114, 119-120, 122, 130, 133,
156

Թիֆլիս տե՛ս Թբիլիսի

Թլվիս տե՛ս Թբիլիսի

Թվլիս տե՛ս Թբիլիսի

Թոխաթ – 21, 105-106, 110-
111, 114-116

Թուրքաց Հայաստան – 19, 54

Թուրքեստան – 111

Թուրքիա – 19, 35, 38, 77, 87,
90, 95, 89, 99, 104-105, 111-
115, 118-119, 128-129, 131-
132, 143, 145-146, 148-149,
155, 158, 162

Ժ

Ժանա-դադ – 167

Ի

Իզմիր – 20, 22-23, 26, 41, 82,
89-90, 105-106, 110-111,
114, 116-118, 145-146, 148,
158

Իտալիա – 41

Իրան – 7, 12, 34, 48, 14-15, 30-
31, 35-37, 47-48, 54, 56-57,
64-69, 87, 90, 93, 100, 102-
107, 109-114, 116-123, 125-
126, 128-132, 134, 136, 139,
141, 143-157, 159, 160-163,
169

Լ

Լա Մանշ – 22

Լայպցիգ – 40

Լեհաստան – 110-111

Լեհրամ տե՛ս Նեհրամ

Լենինգրադ – 6

Լիոն – 149

Լիվոռնո – 20, 22, 35, 40

Լոնդոն – 111

Լոռի – 130, 156

Լևանտ – 116

Խ

Խարբերդ – 156

Խոյ – 105, 111, 156

Խոր Վիրապ – 54, 80

Խորասան – 116

Խորհրդային Հայաստան – 12

Խորհրդային Միություն – 8,
14, 16

ԽՍՀՄ տե՛ս Խորհրդային
Միություն

Խորոմացտուն – 99, 102

Խօշաբայ – 107

Կ

Կազան – 155, 157

Կալկաթա – 150

Կահիրե – 145

Կաղզվան – 105

Կասպից ծով – 110, 146, 157,
161-162

Կասպից ծովեզր – 155

Կարամանլիա – 116

Կարմիր ծով – 118

Կարս – 105

Կարմիր Բուսին – 91

Կոստանդնուպոլիս – 44, 91,
93, 109-111, 155

Կովկաս – 14, 162

Կովկասյան Ադրբեջան – 14

Կուր – 162

Հ

Հալեպ – 105-107, 110-111,
114, 145-146, 153, 155-156,
158

Հալիժոր – 82

Հաղպատ – 122

Համադան – 162

Հայաստան – 12-14, 55, 67-68,
70-71, 77, 85, 104, 109-110,
129-130, 159-160, 170

Հարավային Եվրոպա – 156

Հարավային Ռուսաստան –
150

Հին Նախիջևան – 131

Հյուսիսային Եվրոպա – 156

Հյուսիսային Իրան – 128

Հյուսիսային Կովկաս – 150

Հնդկաստան – 15, 26, 34, 38,
107, 111, 117-119, 143, 145-
147, 150, 152, 154, 158, 168

Հնդստան տե՛ս Հնդկաստան
Հոլանդիա – 41, 106, 147, 155,
157

Հոլշտեյն – 155

Հորմուզ – 34, 106, 118, 155

Հոմ – 40, 88, 99-102

Հռոմաստան տե՛ս Թուրքիա

Հռոմաստան տե՛ս Թուրքիա

Հռոմաստան տե՛ս Թուրքիա

Հունաստան – 111

Ղ

Ղազանչի – 30, 34, 80

Ղազախ – 129
 Ղազվին – 105, 128
 Ղարաբաղ – 30-32, 57, 65, 70,
 105, 116
 Ղարաբաղի խանություն – 47
 Ղափան – 30, 32, 34-35, 47,
 57, 71, 79, 105, 122
 Ղզլար – 150

Ճ

Ճահկա – 80
 Ճապոնիա – 68

Մ

Մաղրաս – 150, 154
 Մազանդարան – 111, 116,
 128, 162
 Մանլև – 35
 Մաստարա – 121
 Մարաղա – 79, 134
 Մարաստան տե՛ս Շիրվան
 Մարդին – 111
 Մարսեղ – 40, 44-45
 Մեծ Հայաստան – 159-160
 Մեղրի – 35
 Մեսինա – 167
 Մերդին – 105
 Մերձավոր Արևելք – 16
 Միջերկրական ծով – 145
 Միջին Ասիա – 155
 Մյունխեն – 6
 Մոկա – 118
 Մոզնի – 84, 88

Մոնտե-Քրիստո – 166
 Մոսկովիա տե՛ս Մոսկվա
 Մոսկվա – 5-7, 110-111, 150,
 155, 157, 159-161

Յ

Յամատերդամ տե՛ս
 Ամատերդամ
 Յայն – 138

Ն

Նախավկա – 84, 95
 Նախիջևան – 19, 30, 33-34,
 36, 40, 47, 60, 78, 80, 88, 96,
 105, 107, 111, 131-132, 156
 Նախիջևանի խանություն –
 14, 30-31, 34, 47, 91
 Նախչուան տե՛ս Նախիջևան
 Նեհրամ – 48-49
 Նիզովայա – 157
 Նոր Զուղա – 35, 45, 93-94,
 106, 127, 142, 146, 150-151,
 158-159
 Նորագավիթ – 68
 Նորագեղ – 138
 Նորք – 138
 Նուխի տե՛ս Շեքի

Շ

Շահկերտ տե՛ս Ղազանչի
 Շամախի – 24, 105, 111, 114,
 128, 136, 152-153
 Շարուր – 36, 60

Շերի – 128

Շիրվան – 57, 94, 109, 116,
123, 145, 150, 157, 159

Շնիեր – 54, 80-82

Շոռոք – 30-32, 35, 40, 48-49,
80

Շվեդիա – 155

Շուշի – 38, 66

Շոռոք տե՛ս Շոռոք

Չ

Չարեք – 82

Չինաստան – 111

Չորս – 31, 75

Պ

Պարսից ծոց – 118

Պարսկաստան տե՛ս Իրան

Պարտավ – 36

Պեգու – 111

Պելկի – 47

Պետերբուրգ տե՛ս Ս[անկտ]-
Պետերբուրգ

Պոլիս տե՛ս
Կոստանդնուպոլիս

Պֆալց – 99, 102, 104

Ջ

Ջահուկ – 30, 35, 38, 91

Ջիբրալթար – 22

Ջուլա – 27, 36, 66, 105, 111,
131, 133, 154, 159-161

Ռ

Ռամիս – 38

Ռեշտ – 36, 158

Ռուան – 149

Ռումելիա – 149

Ռուսաստան – 90, 100, 143,
146, 150, 155-159, 162-163

Ս

Սամահին – 82, 85, 129

Ս[անկտ]-Պետերբուրգ – 55,
150

Սեֆյան Իրան – 14, 30, 53, 73,
104, 125-126, 133

Սինոպ – 116

Սիսական – 32, 103

Սիսիան – 105

Սիրիա – 111

Սպահան – 21, 23, 27-29 36,
45, 49, 60, 66, 70, 72, 96-98,
105-106, 109-111, 119-120,
122, 126, 128, 130, 132, 142,
151-154, 157, 161

Ստամբուլ – 21, 35, 41-42, 89-
91, 93, 99, 105, 108, 113,
116-117, 120, 145-146, 154

Ստամպոլայ տե՛ս Ստամբուլ

Սոս – 131

Սուրաք – 150

Ս[ուրք] Էջմիածին – տե՛ս
Էջմիածին

Սև ծով – 156, 162-163

Վ

Վաղարշապատ – 25, 44, 59,
72, 74, 82, 85, 110, 132

Վան – 106-107, 111, 114

Վանանդ – 38

Վանք – 96

Վեդիչայ – 60

Վենետիկ – 22, 35, 41-42, 106,
111, 149, 156

Վիեննա – 100-101

Վրաստան – 57, 67, 77, 94,
99, 102-103, 105, 110-111,
116-117, 128, 130, 145, 159-
160

Տ

Տաթև – 82, 167

Տիբեթ – 111

Տոսկանա – 35

Տրապիզոն – 156

Տփլիս տե՛ս Թբիլիսի

Յ

Յդնա – 30, 47, 49, 59, 80, 98

Յդնո տե՛ս Յդնա

ՈՒ

Ուզբեկստան – 105, 111, 119

Ուշ-Քիլիսա տե՛ս Էջմիածին

Ուռհա – 111

Ուրմիո լիճ – 169

Փ

Փարիզ – 125

Փոքի – 156

Ք

Քարթվեղիա – 102, 133

Քերմանշահ – 162

Քրդստան – 19, 54-55, 107,
111

Քուրալիս – 156

Օ

Օսմանյան կայսրություն –
155

Օրդուբադ – 30-31, 34, 47, 56,
78, 131-132

Օրդուվարայ տե՛ս Օրդուբադ

Ֆ

Ֆասսու տե՛ս Փոքի

Ֆռանկստան – 15, 20, 26, 110

Ֆռանգստան տե՛ս

Ֆռանկստան

Ֆրանսիա – 41, 106, 111,
125, 125, 147, 149, 156

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Վարուժան Պողոսյան

Երկու խոսք.....	5
Նախաբան	14
I Ագուլիսի խոջան և Երևանի գառաբին	17
II Իրանահայ խոջանների օջախը	30
III «Խաս» վայրերի կացությունը և ֆեոդալական տագնապի սկզբնավորումը Իրանում	47
IV Հակամարտ մեղիքական վարչության շուրջ.....	70
V Պայքար եկեղեցու շուրջ.....	77
VI Ցամաքային առևտրի մագիստրալը	105
VII Պետությունը և առևտուրը Իրանում	123
VIII Իրանական առևտրի անկումը.....	143
IX Ագուլեցի օրագրողը	164
Անձնանուններ	175
Տեղանուններ	182

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

**ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
ՁԱՔԱՐԻԱ ԱԳՈՒԼԵՅԻՆ ԵՎ
ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ**

**АШОТ ИОАННИСЯН
ЗАХАРИЙ АКУЛИССКИЙ И ЕГО ВРЕМЯ
(на армянском языке)**

**ASHOT HOVHANNISYAN
ZAKARIA OF AGULIS AND HIS TIME
(in Armenian Language)**

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալաբյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի
Հրատ. խմբագրումը՝ Մ. Հովհաննիսյանի

Տպագրված է «Գևորգ-Հրայր» ՍՊԸ-ում:
ք. Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6

Ստորագրված է տպագրության՝ 03.11.2017:
Չափսը՝ 60x84 ¹/₁₆: Տպ. մամուլը՝ 12 + 1 էջ ներդիր:
Տպաքանակը՝ 200:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.am